

2014/1

XXIII. évfolyam

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE

Az MTA Politikatudományi Bizottsága
és az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
referált folyóirata

© MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014
© A kötetben publikáló szerzők, 2014

Kiadja az MTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
A kiadásért felel az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont főigazgatója

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
1014 Budapest, Országház utca 30.
Postacím: 1399 Budapest, Pf. 694/115

ISSN 1216-1438

Megjelenik a L'Harmattan Kiadó gondozásában
Tördelő- és olvasószerkesztő: Kardos Gábor

Nyomdai munkák: Robinco Kft.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

A szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Országház utca 30.
Postacím: Budapest, Pf. 694/115
1399
Telefon: 224-6724
Honlap: www.poltudszemle.hu
E-mail: posze@mtapti.hu
Szerkesztőségi titkár: D. Nagy Judit

Szerkesztőségi fogadóóra: kedden 9–13 óra között

TARTALOM

ELITEK ÉS VÁLASZTÓK

- *Kristóf Luca*: De mi történt azután? Megszakítottság és folytonosság a magyar elitben 1988 és 2009 között 7
- *Polgár Tamás*: A kétely mozgatórugói. Az európai integráció mélyítésével kapcsolatos választói attitűdöket befolyásoló tényezők Skandináviában 27

POLITIKAELEMÉLET

- *Gedeon Péter*: Piac és demokrácia: barátok vagy ellenségek? 53
- *Kiss Viktor*: A politika logikái. Ernesto Laclau és az ideológiakritika reorganizációja 77

MOZGALMAK ÉS VEZETŐK

- *Metz Rudolf Tamás*: A vezérek „rég-új” eszköze. A politikai mozgalmak funkciója a demokráciában 105

VITA

- *Bretter Zoltán*: „Őrült beszéd: de van benne rendszer”. Töredékes elemzések és megértő kritikák. Hozzászólás Szabó Márton Közpolitikai diskurzuselemzés című tanulmányához 131
- *Szűcs Zoltán Gábor*: Értelem és érzelem. És megint csak értelem. Hozzászólás Kiss Balázs tanulmányához 146

RECENZÍÓK

- *Vojtek Éva*: A demokrácia megújításának lehetősége a közösségi kapcsolatok tükrében (Utasi Ágnes: Kötelékben. Szolidaritás-hálók és közélet) 155
- *Kurucz Ildikó*: Egy világpolgár gondolata az európai integrációról (Jürgen Habermas: Esszé Európa alkotmányáról). 161

KÖNYVFIGYELŐ 170

ÖSSZEFOGLALÓK 174

SZERKESZTŐK

Boda Zsolt (főszerkesztő)
Szabó Andrea
Szűcs Zoltán Gábor

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Szabó Márton (elnök)
Ágh Attila
Balogh István
Bayer József
Bozóki András
Csizmadia Ervin
Enyedi Zsolt
Ilonszki Gabriella

Kende Péter
Körösényi András
Kurtán Sándor
Lánczi András
Pálné Kovács Ilona
Szabó Máté
Tóka Gábor

ELITEK ÉS VÁLASZTÓK

Kristóf Luca

De mi történt azután? Megszakítottság és folytonosság
a magyar elitben 1988 és 2009 között

Polgár Tamás

A kétely mozgatórugói. Az európai integráció mélyítésével kapcsolatos
választói attitűdöket befolyásoló tényezők Skandináviában

DE MI TÖRTÉNT AZUTÁN?

Megszakítottság és folytonosság a magyar elitben 1988 és 2009 között*

Kristóf Luca

(tudományos munkatárs, MTA TK, Szociológiai Intézete)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány a társadalmi folytonosságot és megszakítottságot vizsgálja a magyar politikai, gazdasági és kulturális elitben 1988 és 2009 között. Ebben a két évtizedben az MTA Politikatudományi Intézetében négyszer került sor kérdőíves adatfelvételre. Az összesen csaknem 4800 elittag adatait tartalmazó adatbázisok alapján a társadalmi folyamatok három típusát különböztethetjük meg az elitben: (i) hosszú távú társadalmi folytonosság; (ii) a rendszerváltás elitcirkulációjához kapcsolódó megszakítottság; (iii) hosszú távú társadalmi változások, melyekre a rendszerváltás kevésbé volt hatással. Állításom szerint az elitszegmensek nem csak abban különböznek, hogy mennyire terjedt ki rájuk az elitcirkuláció a rendszerváltás idején, hanem egy hosszú távú divergencia is megfigyelhető közöttük

Kulcsszavak: elit ■ folytonosság ■ megszakítottság ■ rendszerváltás

A demokratikus átmenet elitváltása a kilencvenes évek társadalomtudományának egyik slágertémája volt. Az elitek cirkulációja és reprodukciója egyszerre volt a szaktudomány részéről – a nemzetközi tudományos közeg által is – és a közbeszédben, a politikai nyilvánosságban is érdekesnek tartott kutatási terület. A téma számos empirikus kutatási eredményének összegzéseként született a két, talán legismertebb állítás: Szelényi Iván és munkatársai a magyar politikai elit cirkulációját és a gazdasági elit reprodukcióját különböztették meg (Szelényi és Szelényi, 1995; Szelényi et al., 1995), illetve John Higley és szerzőtársai a szegmensek közötti különbségek ellenére úgy érveltek, hogy a kelet-európai összehasonlító perspektívából a magyar elitváltás összességében klasszikus elitcirkulációnak tekinthető (Dogan és Higley, 1998; Higley és Lengyel, 2000). Az 1990-es évek vége után azonban az elittéma fontossága –

* A tanulmány egy korábbi, angol nyelvű változata: *What happened Afterwards?: Change and Continuity in the Hungarian Elite between 1988 and 2009* megjelent: *Historical Social Research* 2012, 37: (2) 108–122. Köszönet Csille Andrásnak, Lengyel Györgynek és Mike Károlynak a korábbi változathoz fűzött kritikai észrevételeikért. Köszönet továbbá a *Politikatudományi Szemle* két anonim bírálójának a magyar változatot illető kritikáért.

érthető módon – némileg elhalványult, így az elit társadalmi összetételének hosszú távú változásai többé-kevésbé feltáratlanok maradtak.¹ Érdekes tehát visszatérni a korábbi kutatási eredményekhez, és egy kissé tágabb történeti perspektívából megvizsgálni, hogy az elitváltás következményei stabilnak bizonyultak-e, és az elitben akkor azonosított folyamatok milyen irányban folytatódtak.

Tanulmányom arra vállalkozik, hogy a rendelkezésre álló, két évtizedet átfogó kvantitatív adatbázisok alapján csaknem a jelenig kövesse a legfontosabb szocio-demográfiai trendeket a magyar elitben. A survey-módszer korlátai az elitkutatások esetében nyilvánvalóak, hiszen egyrészt a politikai és gazdasági top döntéshozók az ilyen típusú vizsgálatok számára szinte elérhetetlenek. Másrészt pedig a szélesebb értelemben vett elit tagjait jellemző szociodemográfiai változók is keveset magyaráznak az elitszempontok közötti hatalmi viszonyok, döntéshozatali mechanizmusok alakulásáról. Mégsem tanulság nélküli végigkövetni és a szegmensek között összehasonlítani, hogyan változott az emúlt húsz évben a magyar politikai, gazdasági és kulturális elit összetétele.

Az 1988 és 2009 közötti, survey alapú adatbázisok alapján a társadalmi folyamatok három típusát különböztethetjük meg az elitben: (i) hosszú távú társadalmi folytonosság; (ii) a rendszerváltás elitcirkulációjához kapcsolódó megszakítottság; (iii) hosszú távú társadalmi változások, melyekre a rendszerváltás kevéssé volt hatással. Állításom szerint az elitszegmensek nem csak abban különböznek, hogy mennyire terjedt ki rájuk az elitcirkuláció a rendszerváltás idején, hanem egy hosszú távú divergencia is megfigyelhető közöttük. A politikai elit összetétele 1993 óta viszonylag keveset változott: 2009-ben még mindig a *rendszerváltó elit túlélése* jellemezte. Ezzel szemben a más módon rekrutálódó gazdasági és kulturális elit jelentős változásokon ment keresztül 1993 és 2009 között. Így a későbbi adatok a posztszocialista elitváltás dinamikájára is új fényt vetnek.

ELITÁTALAKULÁS MAGYARORSZÁGON

Az empirikus adatelemzés megkezdése előtt tisztázom az elitfolytonosság fogalmát és áttekintem a magyar elit posztszocialista átalakulásának főbb jellemzőit.

Az elit folytonosságának definiálásához Ilonszki Gabriellára támaszkodom, aki négy folytonossági szintet különböztet meg (Ilonszki 2003). Az első és legegyszerűbb a *személyi folytonosság*, azaz, hogy két adott vizsgálati időpont között az elit tagjai megőrizték-e pozíciójukat vagy lecserélődtek. Ennek vizsgálata különösen nagyobb társadalmi és politikai átalakulások idején fontos. A második megközelítés a *társadalmi folytonosság* szintjével foglalkozik, az elit-

tagok egyéni karrierútjának követése helyett a régi és új elitok közötti szocio-demográfiai hasonlóságokat és különbségeket vizsgálja. A harmadik megközelítés a *strukturális folytonosságra*, tehát az elit belső, szerkezeti változásaira fókuszál. A legmagasabb absztrakciós szintű *rendszerelméleti* megközelítés az elitkonfigurációk és a politikai rendszer jellege közötti összefüggésekkel foglalkozik.

Az elit folytonosságának problémája természetesen a kezdetektől jelen volt a rendszerváltás körüli szociológiai és politológiai elemzésekben. A vizsgálatok főként a politikai és gazdasági elit *személyi* folytonosságára fókuszáltak. Az átmenet fő kutatási kérdése – mint ismert – Szelényi Iván Pareto klasszikus munkája ihlette kérdésfelvetésén alapult (Szelényi és Szelényi, 1995; Pareto, 1963): az elit cirkulációja (azaz a széleskörű személyi változások) vagy az elit reprodukciója (személyi folytonossága) jellemezte-e inkább a kelet-európai társadalmi változásokat?

Az elit személyi folytonosságának elméletei, mint például Hankiss Elemér nagykoalíció-tézise (Hankiss, 1989) és Jadviga Staniszkis politikai kapitalizmus-konceptiója (Staniszkis, 1991) azt feltételezték, hogy a szocialista nomenklátúra, kapcsolati hálójának segítségével vagy sikeresen megőrizte, vagy gazdasági tőkére váltotta át hatalmi pozícióját, a rendszerváltás valódi nyertesévé válva. Szalai Erzsébet tőkeátváltási elmélete (Szalai, 1999) a hatalom sikeres átmentését és a gazdasági átalakulás levezénylését az általa késő kádári technokráciának nevezett, magasan kvalifikált és viszonylag fiatal csoporthoz kötötte.

1993-ban egy összehasonlító nemzetközi vizsgálat tesztelte az elitfolytonosság fenti hipotéziseit. A hat kelet-európai ország (Bulgária, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Lengyelország és Oroszország) adataira támaszkodó kutatás szerint a politikai elitben történt változások leginkább a cirkuláció, a gazdasági elitben történtek pedig a reprodukció fogalmával írhatók le (Szelényi et al., 1995; Eyal–Townsend, 1995; Böröcz–Róna-Tas, 1995).

Mit jelentettek ezek az eredmények a magyar kontextusban? Magyarországon az 1993-as gazdasági elit egyharmada a rendszerváltás előtt is gazdasági csúcsvezető volt, további 50 százalékuk akacsonyabb vezetői pozíciót töltött be. Az 1988-as elit 30 százaléka gazdasági vezető maradt 1993-ra, míg 23 százalékuk lefelé irányuló mobilitást tapasztalt, 46 százalékuk pedig visszavonult. A nagyobb mértékben cirkulálódó politikai elit körében az 1988-as nomenklátúra 78 százaléka volt lefelé mobil 1993-ra. A kulturális elit volt az a szegmens, amelyet legkevésbé érintett a rendszerváltás. Míg a teljes magyar elit körében a régiek 20 százalékának sikerült megőriznie elitpozícióját, és az új elit 33 százaléka volt tagja a régi nomenklátúrának, addig az 1988-as kulturális elit 56 százaléka pozícióban maradt 1993-ra.

Az 1993-as nemzetközi felmérés a magyarországi elitcirkulációt a lengyel és az orosz adatokkal hasonlította össze. E közül a három ország közül mind-

három elitszegmensben Magyarországon volt a legnagyobb az elitcsere. A kutatók szerint, bár a magyar elit kiválasztódása a késő Kádár-korszakban meritokratikusabb volt, mint a másik két országban, az új magyar politikai elit nagyobb, szimbolikus fontosságot tulajdonított az elitváltásnak, és adminisztratív eszközökkel gyorsította a cirkulációt (Szelényi et al., 1995).

Egy későbbi összehasonlító elemzés megerősítette azt az állítást, hogy az elitcirkuláció Magyarországon különösen nagy volt. A magyar, a lengyel és az orosz nómenklatúrát tanulmányozó Jacek Wasilewski megállapította, hogy bár a régi elit tagjait mindhárom társadalomban száműzték a politikai vezető pozíciókból, durván a felüknek sikerült elitstátusban maradnia, ha nem is ugyanabban a pozícióban, mint a szocializmus idején. Ha leszámítjuk a nómenklatúra idősebb tagjait, akik nyugdíjba mentek, a régi elit kétharmada 1993-ban is elitpozícióban volt (Wasilewski 1998).²

Az ezredforduló idejére minden fontos kutatási eredmény publikálásra került a kelet-európai elitcirkulációról. Ezeket az eredményeket összegezve John Higley és Lengyel György (Higley and Lengyel, 2000) a magyar (valamint a lengyel és a csehszlovák) rendszerváltást az elitcirkuláció klasszikus eseteként kategorizálták, Higley és Pakulski (Higley and Pakulski, 1999) modelljének típusai közül. A cirkuláció módja fokozatos és békés volt, kiterjedése pedig elég széles és mély ahhoz, hogy kiszűrje a régi elit alkalmatlan tagjait, és új társadalmi csoportok bekerülését tegye lehetővé.³

Bár az elitek folytonosságával kapcsolatos nemzetközi tudományos érdeklődés a kilencvenes évek után alábbhagyott, a kvantitatív elitkutatás periodikus rendszerességgel folytatódott a Magyar Tudományos Akadémián, Kovách Imre vezetésével. Minden további elitkutatás úgy lett megtervezve, hogy összehasonlítható legyen az első, 1993-as felvétellel⁴ (1. táblázat).

1. táblázat. Elitfelvételek 1993 és 2009 között, MTA PTI (N)

Elitszegmens	1988*	1993	1997	2001	2009
politikai elit	523	194	–	142	407
gazdasági elit	102	578	582	482	457
kulturális elit	187	159	–	449	501

* Az 1988-as elit visszamenőleg, 1993-ban lett lekérdezve, az 1993-as elittel együtt.

Az elit survey módszerrel közismerten nehezen megközelíthető társadalmi csoport. A gondosan megtervezett mintavétel ellenére előfordulhat, hogy bizonyos csoportok, amelyeknek válaszádsai hajlandósága kisebb, az adatbázisokban alul lesznek reprezentálva. Az 1. táblázatban látható esetszámok eltérései 1993-ban az akkori kutatói érdeklődést tükrözik – a pártállam politikai elitjéből és az új elit gazdasági szegmenséből nagyobb minta felvételére került sor. A későbbi felvételek esetében a törekvés a minimum 400 megkérdezett elérése volt. A kulturális elitnél ezt a célt mindig viszonylag könnyen sikerült

elérni. Ennek az elitszegmensnek a tagjai a kutatókkal szemben nem elzárkózók, így a végső adatbázisokban a szegmensen belüli különböző csoportok (ld. Függelék) az eredeti kutatói szándéknak megfelelő arányban szerepelnek. A gazdasági elit már nehezebben elérhető csoport. Kissé sarkítva: minél nagyobb egy cég, annál nehezebb a cégvezetőt a kutatásba bevonni. A cégeket egy bizonyos (adatfelvételi időpontonként egyre emelkedő) árbevételi korlát felett válogattuk be a mintába, és az elemszámot az összes felvételnél sikerült tartani. Az árbevételi korlát *feletti* alapsokaságból azonban a relatíve kisebb cégek vezetői minden esetben felülreprezentáltak. A politikai elit talán a legnehezebben elérhető csoport, ahogy ezt az 1. táblázatban látható 2001-es alacsony esetszám is mutatja. E felvétel esetében a mintanagyság sérült, ezért a következtetések óvatosan kezelendők, az eliten belüli csoportok aránya azonban a tervezettnak megfelelő maradt. A 2009-es, megfelelő elemszámú felvételen pedig az eltérő válaszadási hajlandóság miatt az eliten belüli csoportok aránya (ld. Függelék) némileg eltolódott a parlamenti képviselőktől a polgármesterek felé. A szűken vett politikai elit és a tágabb, közéleti elit aránya (egy-harmad–kétharmad) azonban nem változott.

A következőkben az 1988-as, 1993-as, 2001-es és 2009-es adatbázisok⁵ összehasonlításának segítségével vizsgálom a magyar politikai, gazdasági és kulturális elit *társadalmi szintű* folytonosságát és megszakítottságát 1988 és 2009 között. A keresztábrálás elemzés végén a három elitszegmens összehasonlítását is megkísérlem a fentebb vázolt szempontok szerint.⁶

TÁRSADALMI FOLYTONOSSÁG A MAGYAR ELITBEN 1988 ÉS 2009 KÖZÖTT

A magyar elit alapvető demográfiai jellemzői lényegében hasonlóak az európai átlaghoz: tagjainak nagy többsége magasan iskolázott, középkorú férfi. Az 2. táblázat az elit tagjainak nemek közötti megoszlását mutatja be. Szembeötlő, hogy míg a nők aránya a gazdasági és a kulturális elitben az 1988-as extrém alacsony szinthez képest 2009-re a duplájára nőtt, a politikai elit női tagjainak aránya, amely 1988-ban valamivel magasabb szintről indult, szignifikánsan nem emelkedett az eltelt húsz évben. A gazdasági és kulturális elitben tapasztalható növekedés ellenére a nők aránya 2009-re sem érte el a 20 százalékot a három elitszegmens egyikében sem (2. táblázat).

2. táblázat. Az elit tagjainak nemek szerinti megoszlása (százalék)

	1988	1993	2001	2009
Politikai elit				
férfi	82,6	88,1	89,4	83,7
nő	17,4	11,9	10,6	16,3
összes	100	100	100	100

Gazdasági elit				
férfi	94,1	93,4	91	85,6*
nő	5,9	6,6	9	14,4
összes	100	100	100	100

Kulturális elit				
férfi	95,2	93,7	85*	83,3
nő	4,8	6,3	15	16,7
összes	100	100	100	100

* szignifikáns változás az idősor előző eleméhez képest ($p < 0.05$)

A következő táblázat az alapvető demográfiai jellemzők közül az elittagok átlagéletkorát mutatja. Jól látható, hogy a késő Kádár-korszak politikai (és kulturális) elitje nem volt szignifikánsan idősebb a rendszerváltozással őt követő elitszoportoknál. Régóta ismert, hogy a nómenklátúra-elit átalakulásának folyamata már a nyolcvanas években elkezdődött: Lengyel György kutatásai szerint az elit fluktuációja ebben az időszakban másfélszeresére gyorsult fel. Az új elittagok fiatalabbak (és kedvezőbb státuszú családokból érkezettek) voltak (Lengyel, 2003). A politikai elit nagyobb mérvű rendszerváltáskori cseréje így érdekes módon nem eredményezett fiatalodást; a hatalomba jutó új elittagok inkább ugyanazon generációk más csoportjait képviselték, mint a szocializmus utolsó elitjei. Paradox módon a fiatalodás így inkább a gazdasági elitet jellemezte: a rendszerváltás ezen elitszegmens esetében kissé felgyorsította a természetes generációváltás folyamatát. A rendszerváltást követően a gazdasági elit átlagéletkora már nem változott számottevően. A másik két elitszoportnál eleve jelentősen idősebb kulturális elit a kétezres években méginkább idősödött: 2009-re átlagéletkora csaknem 59 évre kúszott fel. A politikai elit esetében is megfigyelhető bizonyos idősödés: a 2001-es elit az 1993-nál átlagosan éppen öt évvel idősebb. A tendencia a kétezres években is folytatódott: 2009-ben a politikai elit 54,4 éves átlagéletkorával a gazdasági elitet megelőzve a második legidősebb elitszoport (3. táblázat).⁷

3. táblázat. Az elit tagjainak átlagéletkora (év)

	1988	1993	2001	2009
Politikai elit	48,6	47,9	53,3*	54,2
Gzadasági elit	52,2	48,1*	49	49,8
Kulturális elit	57,8	57,9	57,2	58,9*

* szignifikáns változás az idősor előző eleméhez képest ($p < 0.05$)

Ha közelebbről is megvizsgáljuk, hogy milyen életkori csoportokból tevődnek össze a fenti átlagok (4. táblázat), láthatjuk, hogy a politikai elit esetében az első három adatfelvétel időpontjában, tehát 1988-ban, 1993-ban és 2001-ben egyaránt az 1940 és 1949 között született kohorsz volt a legnépesebb, amelynek fiatalabb tagjai már a nagy generációként emlegetett nemzedékhez tartoznak. E nemzedék, mely a rendszerváltás idején a negyvenes éveiben járt, nagy hatással volt a fiatal magyar demokrácia arculatának formálódására. A generációváltás végül a kétezres években következett be: ebben az időszakban a nagy generáció kohorsza elvesztette vezetőszerepét az ötvenes években születettekkel szemben. Ennek ellenére a politikai elit több mint egynegyede még 2009-ben is a nagy generáció sorai közé tartozott. A kulturális elitben, mely, ne feledjük, mindig is idősebb volt a másik két elitszegmensnél, a nagy generáció tagjai a kilencvenes évek elején kerültek nagy számban elitpozíciókba, és 2009-ben még mindig a második legnépesebb kohorszt alkották. A gazdasági elit esetében viszont nem beszélhetünk hasonlóan kitüntetett generációról: bár a rendszerváltást követő évek ebben az elitszegmensben is a nagy generáció időszaka voltak, a nemzedéki elitcsere itt sokkal egyenletesebbnek és folyamatosabbnak bizonyult, mint a politikai, illetve a kulturális elit esetében.

4. táblázat. Kohorszok az elitben (százalék)

Politikai elit	1988	1993	2001	2009
születési év				
–1929	15,7	5,2	6,3	2,1
1930–39	33,1	21,6	12,0	3,6
1940–49	35,2	39,2	36,6	26,6
1950–59	13,6	27,8	32,4	38,8
1960–69	2,5	6,2	7,7	18,3
1970–	0	0	4,9	10,6
összes	100	100	100	100

Gazdasági elit	1988	1993	2001	2009
születési év				
–1929	14,7	1,4	0,6	0
1930–39	56,9	22,1	7,3	1,1
1940–49	27,5	50,7	32,1	15,8
1950–59	1,0	24,4	39,8	36,0
1960–69	0	1,4	16,9	28,1
1970–	0	0	3,3	19,1
összes	100	100	100	100

Kulturális elit	1988	1993	2001	2009
születési év				
–1929	48,1	28,9	12,2	4,4
1930–39	36,4	32,7	16	9,9
1940–49	13,4	28,9	36,2	30,5
1950–59	2,1	8,8	26,3	33,3
1960–69	0	0,6	7,5	16,2
1970–	0	0	1,9	5,4
összes	100	100	100	100

A magyar elit képzettsége a teljes vizsgált periódus alatt igen magas volt (5. táblázat). A diplomával rendelkező elittagok aránya a politikai elitben mindvégig 90 százalék feletti. Nem kivétel ez alól az 1988-as politikai elit sem: a munkásosztály hatalmát hirdető szocialista ideológia ellenére a diplomás elittagok aránya a késő Kádár-korszakban is rendkívül magas volt. Az 1993-as politikai elit azonban még ezt is túlszárnyalta a maga 97,9%-nyi diplomás tagjával. Később a főiskolát és egyetemet végzettek aránya a korábbi – szintén igen magas – szintre esett vissza. Ami a gazdasági és a kulturális elitet illeti, a szocializmus utolsó periódusában gyakorlatilag minden tagjuk rendelkezett egyetemi vagy főiskolai végzettséggel.

A kulturális elit esetében, amely *per definicionem* magas iskolázottságú, ez az arány azóta sem sokat csökkent, a gazdasági elit esetében viszont jelentősen: 2001-ben az elittagok 12,2%-ának nem volt diplomája. Ez nyilvánvalóan összefügg a gazdaság átalakulásával: a tervgazdaság irányítóinak posztjai diplomához kötöttek voltak, a rendszerváltás utáni gazdasági elitbe viszont fokozatosan bekerültek a saját erejükből feltört nagyvállalkozók is (ld. Csíke–Kovács, 1999). 2009-re viszont, a gazdasági elit újabb generációjában a diplomások aránya újra feljebb kúszott, majdnem az 1988-as szintre, összhangban a népességben is tapasztalható, növekvő iskolázottsági trenddel.

5. táblázat. Az elit tagjainak iskolázottsága (százalék)

Politikai elit	1988	1993	2001	2009
diplomás	91,2	97,9*	90,2*	92,3
nem diplomás	8,8	2,1	9,8	7,7
összes	100	100	100	100

Gazdasági elit	1988	1993	2001	2009
diplomás	99	93,1*	87,8	96,0*
nem diplomás	1	6,9	12,2	3,9
összes	100	100	100	100

Kulturális elit	1988	1993	2001	2009
diplomás	100	98,1	98,6	98,0
nem diplomás	0	1,9	1,4	2
összes	100	100	100	100

* szignifikáns változás az idősor előző eleméhez képest ($p < 0.05$)

Az apai foglalkozás kétértékű változójának (szellemi/fizikai) segítségével megvizsgálhatjuk a különböző elitszegmensek társadalmi összetételét. Ez a változó – bár igen leegyszerűsítő – mégis jelzi, hogy a magyar elitet az elmúlt két évtizedben mobilitási értelemben vett bezáródás jellemezte (6. táblázat). A késő Kádár-korszakban mind a három elitszegmensben többségben voltak a fizikai foglalkozású apák gyermekei. A gazdasági elit volt a legnyitottabb szegmens: itt a fizikai dolgozók leszármazottainak aránya több mint 70% volt. Természetesen minél korábbi generációt vizsgálunk, a szellemi dolgozók aránya az egész társadalomban is annál alacsonyabb. Ez a generációs különbség azonban nem magyarázza az 1988-as és 1993-as elitek közötti kirívó különbséget. A rendszerváltás a szocialista rendszer ideológiája által támogatott, sőt erőltetett társadalmi mobilitás végét jelentette, aminek következtében a fizikai munkások aránya a politikai elittagok apái között 1993-ra 24,6 százalékkal visszaesett. Ugyanez a tendencia érvényesült a gazdasági elitben (14,5 százalékos csökkenés) és a kulturális elitben (19,1 százalékos csökkenés). Az ezredfordulóra a szellemi foglalkozású apák aránya mindegyik elitszegmensben 60 százalék fölé emelkedett, a kulturális elitben, amely mindig is a legzártabb elitcsoport volt, a 70 százalékot is elérte. A magyar elit elég zártnak mondható összetétele stabilnak tűnik: 2001 és 2009 között a szellemi és fizikai foglalkozású apák aránya nem változott.

6. táblázat. Az apa foglalkozása (a megkérdezett 14 éves korában) (százalék)

Politikai elit	1988	1993	2001	2009
szellemi	33,4	58*	61,1	62,6
fizikai	66,6	42	38,9	37,4
összes	100	100	100	100

Gazdasági elit	1988	1993	2001	2009
szellemi	29,3	43,8*	61,8*	62,7
fizikai	70,7	56,2	38,2	37,3
összes	100	100	100	100

Kulturális elit	1988	1993	2001	2009
szellemi	46,6	65,4*	71,7	71,8
fizikai	53,4	34,5	28,3	28,2
összes	100	100	100	100

* szignifikáns változás az idősor előző eleméhez képest ($p < 0.05$)

A leggyakrabban használt mérőszám a szocializmus és a poszt szocializmus elitjei közötti folytonosság mérésére az egykori MSZMP-tagság. A 7. táblázat a volt párttagok arányának változását mutatja. 1988-ban a politikai és gazdasági elit több mint 80 százaléka párttag volt, a kulturális elitben ez az arány valamivel alacsonyabb (71,2 százalék) volt. A legnagyobb csökkenés – a legnagyobb mértékű eliticirkulációt jelezve – a politikai elitet érintette: a volt MSZMP tagok aránya 1993-ra több mint 50 százalékkal csökkent. A csökkenés a másik két elitszegmensben kisebb (17 százalék körüli) volt. A kilencvenes évek eleje óta viszont a volt párttagok aránya a politikai elitben nem csökkent tovább: 2009-ben még mindig az elittagok egyharmadát tette ki. A gazdasági elit esetében az MSZMP-tagság arányában látható csökkenés párhuzamosan zajlott a fokozatos generációváltással, amelyet a 4. táblázatban bemutattunk. A volt párttagok aránya az 1993-as kétharmadról 27,3 százalékra esett vissza 2001-re, 2009-re pedig tovább csökkent 19,6 százalékra. A kulturális elitben a nagy generáció dominanciája még a vizsgált periódus második felében is érzékelhető volt: az egykori MSZMP-tagok aránya még ekkor is 30 százalék körüli volt. Az, hogy a politikai és a kulturális elit tagjai közötti egyharmados arány a kétezres években nem változott, erős stabilizálódást jelent, hiszen demográfiai okokból ez az arány a teljes népességben folyamatosan csökken.

7. táblázat. Volt-e valaha tagja az MSZMP-nek (százalék)

	1988	1993	2001	2009
Politikai elit	86,2	34,7*	33,8	31,8
Gazdasági elit	84,2	66,6*	27,3*	19,6*
Kulturális elit	71,2	54,4*	34,7*	30,4

* szignifikáns változás az idősor előző eleméhez képest ($p < 0.05$)

A folytonosság egy másik lehetséges mérőszáma azoknak az elittagoknak az aránya, akik a rendszerváltás előtt vezető pozíciót töltöttek be. A FEOR-besorolás⁸ szerint vezetőnek számító pozíció nem szükségszerűen jelent elitpozíciót. Például egy minisztériumi főosztályvezető vagy egy egyetemi tanácskezelő az általunk használt mintavételi definíció szerint nem elittag, de a KSH besorolása szerint vezetőnek számít. Ugyanakkor az ilyen típusú beosztások a később még feljebb ívelő egyéni karrierútban az elit alatti, szub-elit lépcsőfokot jelölik, így a karrierek folytonosságára utalnak. Az 1988-as vezető pozíciót tekintve⁹ (8. táblázat), a folyamatok a volt párttagsághoz hasonlóan, a normál demográfiai folyamatoktól eltérően alakultak: az 1993-as politikai elit 41,9 százaléka már 1988-ban vezető volt. Ez az arány – csakúgy, mint az MSZMP tagság – nem változott számottevően 2009-ig: ekkor a politikai elit 41,6 százalékát még mindig a késő Kádár-korszak vezető pozíciójú elittagjai alkották. Az 1993-as gazdasági elit 76,8 százaléka viselt a rendszerváltás előtt vezető beosztást. 2001-re ez az arány kétharmadra, 2009-re 50 százaléknál is keve-

sebbre csökkent. A kulturális elitben az 1993-as elit egyharmada volt a rendszerváltás előtt is vezető pozícióban. Az eltelt két évtizedben ez az arány valamelyest tovább csökkent.

A 2009-es felmérés három elitszegmensét összehasonlítva feltűnő, hogy a gazdasági elit volt az a csoport, amelyben az egykori MSZMP-tagok aránya (7. táblázat) a legalacsonyabb (19,6 százalék), míg a rendszerváltás előtt is már vezetők (8. táblázat) aránya a legmagasabb (45 százalék) volt. Ez a különbség összességében a gazdasági elittagok karrierjének kevésbé politikai voltát mutatja.

8. táblázat. 1988-ban vezető beosztásban dolgozók aránya (százalék)

	1988	1993	2001	2009
Politikai elit	63,9	41,9*	44,3	41,6
Gazdasági elit	95	76,8*	63,7*	45
Kulturális elit	53,3	33,6*	25,4*	28,4

* szignifikáns változás az idősor előző eleméhez képest ($p < 0.05$)

Van-e vajon bármi jelentősége több mint húsz évvel a rendszerváltás után az egykori párttagságnak, vagy a szocializmusban betöltött vezető pozíciónak? Más, posztkommunista társadalmakkal való friss összehasonlító adatok hiányában nehéz megítélni, hogy az az arány, miszerint húsz évvel a rendszerváltás után a magyar politikai és kulturális elit minden harmadik, a gazdasági elit minden ötödik tagja egykori MSZMP-tag volt, és még többen közülük vezetők voltak a késő Kádár-korszakban, magas-e vagy alacsony? Mindazonáltal úgy tűnik, hogy az egykori párttagság stabilizáló faktor a politikai és részben a kulturális elitben is. Az egykori MSZMP-tagság stabilitása egyrészt összefügghet az elit záródásával – a vezető és értelmiségi származásúak emelkedő arányával –, másrészt az utolsó elitfelvétel időpontja, a 2009-es év, nyolc év szocialista kormányzás utáni helyzetet ábrázol. A 2010-es választásokon győztes Fidesz politikája több területen is erőteljes generációváltást forszírozott, azzal együtt, hogy a politikai elit jobboldali csoportjaiban is megtalálhatók a karrierjüket a szocializmus alatt kezdő, egykori állampárti elittagok.

KÖVETKEZTETÉSEK

A magyar elit társadalmi összetételének 1988 és 2009 közötti változásait összegezve a hosszú távú folyamatok három típusa azonosítható.

1. *Hosszú távú folytonosság.* Néhány tekintetben a magyar elitek megőrizték a késő Kádár-korszak elitjének sajátosságait.

2. *Az elit cirkulációjához kapcsolódó megszakítottság.* Az elit néhány jellemzője viszont a rendszerváltás idején erőteljesen megváltozott az elitcirkuláció kö-

vetkeztében. A rendszerváltás utáni második évtizedbe is továbbkövetve ezeket a folyamatokat, két megszakítottság-altípust különböztethetünk meg:

2a. Azok a jellemzők, amelyek az elitváltás következtében nagyot változtak, és a változás a későbbiekben is trendszerűen folytatódott.

2b. Azok a jellemzők, amelyek az elitváltás következtében nagyot változtak, a kilencvenes évek eleje óta viszont nem jelentősen.

3. *Hosszú távú, az elitcirkulációhoz nem kapcsolódó társadalmi változások az elitben.* Az elitnek azok a jellemzői, amelyekre a rendszerváltás nem volt hatással, hosszú távon viszont a generációváltások következtében megváltoztak.

Általánosságban elmondható, hogy a politikai elitet az első és második típusú változások, tehát a folytonosság és egyszersmind a megszakítottság jellemzi. A harmadik típus, a hosszú távú, fokozatos változások a gazdasági elitben tipikusak, míg a kulturális elit valahol a politikai és a gazdasági elit között található, néhány szempontból a 2b. típusú, gyakrabban azonban, a gazdasági elithez hasonlóan, a harmadik típusú változások jellemzik.

KÜLÖNBSEGEK A HÁROM ELITSZEGMENSZEN

Politikai elit

A nők alacsony és a diplomások magas aránya azok közé a jellemzők közé tartozik, amelyek az egész vizsgált periódus során hosszú távú folytonosságot mutattak, és a magyar politikai elit zártságát mutatják. Úgy tűnik, a diplomások extrém magas aránya maradandó sajátossága a magyar politikának. Ami pedig a női részvételt illeti, bár a nők politikai elitbe jutásának esélyei emelkedtek az utolsó évtizedben, a nyugat-európai társadalmak átlagaival összehasonlítva még mindig súlyos női reprezentációs deficit figyelhető meg a magyar politikai elitben (ld. Ilonszki, 2004).

A hatvanas évek „nagy generációjának” folyamatos jelenléte szintén feltűnő jellegzetessége a magyar politikai elitnek. A szocialista korszak végi elit relatíve alacsony átlagéletkora azt mutatja, hogy, bár a politikai csúcsvezetők idősek voltak, a tágabb értelemben vett elit inkább középkorúnak volt mondható. A kohorszok vizsgálata megmutatta, hogy legnépesebb csoportjuk a negyvenes éveiben járt, tehát nem voltak idősebbek, mint a rendszerváltást követően pozícióba került új elittagok. Így az elitváltás a politikai elitben nem igazán generációváltást jelentett, inkább ugyanazon generáció másik csoportjainak hatalomra kerülését. Ennek a generációnak a másfél évtizedes bebetonozódása okozta aztán a politikai elit érzékelhető időződését a poszt szocialista korszak második évtizedében.

A három legfontosabb jellemző, amelyben megszakítottság érvényesül a politikai elitben: az MSZMP-tagság, a szocializmus alatti vezető beosztás és a származás. Az első két jellemző megszakítottsága nyilvánvalóan a kommunista nómenklátúra cirkulációjához kötődik, és mint ilyen, a rendszerváltás

direkt következménye. A származási összetétel változása – konkrétan a fizikai foglalkozású apák gyermekeinek csökkenő aránya – a rendszerváltás után az elitbe kerülő új csoportok eltérő társadalmi háttérét mutatja, ami részben a szocializmus alatt háttérbe szorított társadalmi csoportok inklúziójának is köszönhető.

A megszakíttóságot mutató jellemzők igazi érdekessége azonban abban áll, hogy mindegyik a fent említett 2b típusba tartozik: a rendszerváltás időszakának drámai változásai után kialakult arányok a következő másfél évtizedben nem változtak tovább. 2009-ben még mindig minden harmadik politikai elittag egykori MSZMP-tag is volt, éppen úgy, mint 1993-ban, annak ellenére, hogy a teljes népességben ez idő alatt az egykori párttagok aránya folyamatosan csökkent. Ez azt jelenti, hogy a személyi folytonosságot illetően a *rendszerváltás elitjének túlélését* figyelhetjük meg, értve ez alatt a szocializmus végének rendszerváltást túlélő elitszociális csoportjait, valamint a magával a rendszerváltással elitbe kerülőket egyaránt. Ők együtt azok, akik a legnagyobb mértékben alakították a magyar politikai élet arculatát az elmúlt két évtizedben.¹⁰

Gazdasági és kulturális elit

A késő Kádár-korszak gazdasági és kulturális elitje volt az a két elitszociális csoport, amely az összes vizsgált elitminta közül a leginkább iskolázott és a leginkább férfiak által dominált volt, gyakorlatilag csak diplomás férfiakból állt. Az elitváltás kutatói (Szelényi et al., 1995; Lengyel, 2003) általában azt hangsúlyozták, hogy a nyolcvanas években a magyar gazdasági és kulturális elit kiválasztódása már lényegében – a nyíltan rendszerellenes ellenzék nem túl népes csoportjának kivételével – meritokratikus volt. A meritokratikuságot némiképp megkérdőjelezi azonban a nők alacsony aránya ezekben az elitszociális csoportokban, mely egyébként a szocialista modernizáció nemi egyenjogúságot hirdető ideológiájának is ellentmond. A nők arányának lassú növekedése olyan folyamat, amely nem kötődik közvetlenül a rendszerváltáshoz, igazán csak a vizsgált időszak második évtizedében indult el. Ez az arány, bár még mindig alacsonynak mondható, 1988 óta mégis megduplázódott a kulturális és a gazdasági elitben, s így kezdi megközelíteni a nyugat-európai átlagot. Ami az iskolázottságot illeti, ebben a gazdasági elit szintén fokozatos átalakulást mutat: a diplomások aránya a kezdeti extrém magas szintről először csökkent, majd a népességben tapasztalható trenddel összhangban ismét nőtt. A kulturális elit esetében azonban ez az arány nem változik: az egyetemi vagy főiskolai diploma sztemderd jellegzetesség.

Míg a gazdasági és a kulturális elit a nők számára nyitottabbá vált, származás tekintetében inkább bezáródásról beszélhetünk. A politikai elithez hasonlóan, azoknak az elittagoknak az aránya, akiknek apja szellemi foglalkozású volt, erősen emelkedett a rendszerváltás után. Ebből a szempontból tehát mindhárom elitszociális csoportban kimutatható a szocialista és a posztiszocialista

elit közötti diszkontinuitás; az új elit tagjai egyértelműen magasabb státuszú családokból származtak. 1988-ban a politikai, gazdasági és kulturális elitben egyaránt 50 százalék felett volt a fizikai foglalkozású apák gyermekeinek aránya, ami a rendszerváltás után erősen lecsökkent. Amíg azonban a politikai elit esetében ez a változás a rendszerváltás személycseréihez köthető, a gazdasági elitnél a származási státusz az új belépő generációkkal, fokról-fokra emelkedett, és az ezredforduló után egy új szinten állapodott meg, a politikai változásoktól függetlenül. Ebből a szempontból a kulturális elit inkább a politikai, mint a gazdasági elithez hasonlít: származási értelemben zártabb lett a rendszerváltás idején, a fizikai foglalkozású apák gyermekeinek aránya viszont a későbbiekben már nem változott számottevően.

Úgy tűnik tehát, hogy a megszakítottság szempontjából a gazdasági elit a politikai elitnek éppen az ellentéte. Ezt jól láthatjuk az egykori MSZMP-tag-sággal és az 1988-as vezető beosztással kapcsolatosan is. A kisebb mértékű elitcirkuláció következtében a gazdasági elitben e két jellemző aránya sokkal kevésbé csökkent 1988 és 1993 között, mint a politikai elitben. Hosszú távon azonban, másfél évtized fokozatos csökkenésének köszönhetően a gazdasági elit e jellemzők tekintetében jóval kevésbé hasonlít húsz évvel ezelőtti önmagára, mint a politikai elit. A kulturális elit ismét csak a két szélsőség között helyezhető el. A rendszerváltás kevésbé hatott rá, mint a politikai elitre, a volt párttagok és az 1988-as vezetők aránya fokozatosan csökkent a posztszocializmus első évtizedében, később azonban a csökkenés megállt a gazdasági eliténél egy magasabb szinten. Ezt a különbséget valószínűleg a „nagy generáció” tartós jelenlétének tulajdoníthatjuk, mely nemcsak a politikai, de a kulturális elitben is érzékelhető volt.

Mi magyarázhatja ezeket a különbségeket a három magyar elitszegmens között? Az egyik tényező maga az elitcirkuláció törvénye. A kommunista és poszt-kommunista elitek közötti kontinuitással kapcsolatban Ilonszki Gabriella hangsúlyozza, hogy a diktatórikus rendszerek különböző elitszegmenseinek eltérő a túlélési képessége: demokratikus átalakulás esetén a politikai elit tagjainak vannak a legrosszabb esélyeik (Ilonszki, 2003). Ez a szabályszerűség megmagyarázza a politikai elit nagyobb megszakítottságát, nem magyarázza azonban azt, hogy a változások miért álltak meg később. Úgy tűnik ugyanis, hogy a demokratikus átmenet traumája után a politikai elitben lezajló változások nem tartottak lépést a másik két elitszegmens változásaival – a politikai elit alapvető szociológiai jellemzői 1993 és 2009 között vajmi keveset változtak, még normál ütemű generációváltás sem zajlott. Ugyanakkor a gazdasági és kulturális elit, amelyre eredetileg kevésbé hatott a rendszerváltás, a következő másfél évtized során fokozatosan elvesztette posztszocialista karakterét,¹¹ és – legalábbis alapvető szociodemográfiai jellemzőiben – a stabil demokráciák elitjeihez hasonult.

A politikai közbeszédben folyamatosan jelen van az elit folytonosságának kérdésköre. 2010-ban a Fidesz „fülkeforradalmának” retorikája a posztszocialista korszak lezárását ígerte. Az új politikugenerációt képviselő anti-establishment pártok – különösen a Jobbik, de éppen úgy az LMP is – és mozgalmak szintén gyakran, bár eltérő hangsúllyal emlegették a posztkommunista folytonosság kérdését.

Két évtized elteltével azonban az igazi kérdés már régen nem a nómenklátúra-elit folytonossága. A rendszerváltás után kialakult és hosszú időn keresztül „beállt” politikai elitnek éppúgy része a késő Kádár-korszak elitjének túlélő csoportjai, mint maguk a „rendszerváltók”. A posztszocialista korszak idején hozzájuk csatlakozó, újabb generációkhoz tartozó elittagok pedig, mint láthattuk, szociológiai jellemzőiket tekintve meglehetősen hasonlóan a rendszerváltás utáni elit tagjaihoz. Sajátos paradoxon, hogy a 2010-től kormányzó elitfrakció, amely maga is a posztkommunista elithez tartozik, kielégítve a válság következtében felerősödött anti-establishment érzületet, maga igyekszik végrehajtani a – természetesen saját tagjaira nem vonatkoztatott – késlekedő elitcserét.

FÜGGELÉK: AZ ELITFELVÉTELEK MINTÁJA

Az 1993-as mintától kezdve a pozícionális mintában az egyes elitszegmensek adatbázisai időben összehasonlíthatók. A tanulmányban szereplő leíró statisztikákban csak az összehasonlítható, pozícionális almintákba tartozó megkérdezettek szerepelnek.

Az 1993-as, 2001-es és 2009-es politikai elitfelvételek alapsokaságát *A magyar közélet kézikönyve* aktuális kiadásában szereplők alkották. Az 1988-as elit mintáját levéltári adatok alapján állította össze Hubai László történész.

Politikai elit

1993

Kvóta	N	%
1988-as politikai elit		
MSZMP felsővezetése	24	5
MSZMP középvezetése	132	25
parlament, minisztériumok, pártbürokrácia	206	39
területi közigazgatás	39	8
tömegszervezetek	99	19
diplomácia	23	4
Összesen	523	100

1993-as politikai elit	N	%
parlament, kormány, központi közigazgatás	161	83
önkormányzatok	33	17
Összesen	194	100

2001

Kvóta	N	%
a köztársasági elnök hivatala	6	4
kormány	8	6
önálló állami szervezet	7	5
parlamenti képviselő	20	14
országos kisebbségi önkormányzat	3	2
közigazgatási hivatal	2	1
fővárosi és kerületi polgármesteri hivatal	2	1
megyei önkormányzatok	1	1
parlamenti pártok	1	1
nem parlamenti pártok	5	3
társadalmi szervezetek	23	16
nemzetiségi, etnikai önkormányzat	4	3
sport és egyéb szövetség	6	4
szakszervezet	17	12
gazdasági szövetségek	15	11
pénzügyi szervezetek	3	2
kamarák	8	6
egyházak, felekezetek	10	7
Összesen	141	100

2009

Kvóta	N	%
Magyar köztársaság	7	2
országgyűlési képviselők	27	6
kormány: kormány, min. elnöki hivatal, minisztériumok	20	5
önálló állami szervezetek	27	7
EU (Magyarország és az Európai Unió)	4	1
önkormányzatok	55	14
pártok	7	2
társadalmi szervezetek	51	13
nemzeti etnikai szervezetek	9	2
sportszervezetek	18	4

Kvóta	N	%
szakszervezetek	71	18
gazdasági szövetségek	47	12
pénzügyi szervezetek	12	3
kamarák	14	3
egyházak, felekezetek	31	8
Összesen	400	100

Gazdasági elit

A minta kiválasztása a Hoppenstedt Bonnier-cégadatbázisán alapul, így a gazdasági elitet alapvetően menedzsereltként definiálja. Az adatbázisban szereplő szektorok: kereskedelem, szolgáltatás, logisztika, termelés, pénzügyi intézetek. 1993-ban 578 (az 1988-as gazdasági elitből pedig 102), 1997-ben 582, 2001-ben 492, míg 2009-ben 457 cégvezetővel vettünk fel kérdőívet. A mintavétel elve minden évben azonos volt, az árbevételi alsó határ azonban az inflációt és az adatbázisba került cégek növekedését követve változott: a mintába 1992-ben a legalább 100 millió forintot, 1997-ben a 200 millió forintot, 2001-ben az 500 millió forintot meghaladó árbevételű cégek vezetői kerültek. 2009-ben a 2 milliárd forint árbevétel feletti cégek vezetői tartoztak a gazdasági elitfelvétel alapsokaságához.

Kulturális elit

1993

Kvóta	N
1988-as kulturális elit	187
1993-as kulturális elit	159

Az 1988-as és az 1993-as minta pozicionális: akadémikusok, tudományos, kulturális intézetek vezetői, tájékoztatási intézmények vezetői, napi-, heti- és havilapok vezetői találhatók meg benne. 2001-ben és 2009-ben ez a minta kiegészült a rangos tudományos és művészeti díjak (Kossuth-díj, Széchenyi-díj, Ybl-díj, József Attila-díj, stb.) kitüntetettjeivel, a könyv- és lemezeladási listák vezetőivel, valamint a *reputációs* elitcsoporttal, amelyet a pozicionális minta megkérdezettjeinek véleménye alapján (kiket tekintenek a magyar kulturális élet legnagyobb alakjainak) állítottak össze.

2001

Kvóta	N	%
akadémikusok	49	11
tudományos, kulturális intézetek vezetői	63	14
tájékoztatási intézmények vezetői	27	6
egyetemek, főiskolák vezetői	14	3
napilapok vezetői	8	2
heti- és havilapok vezetői	52	12
művészeti és tudományos díjazottak*	150	33
könnyűzenészek*	24	5
könyveladási toplista*	20	5
reputációs elit*	42	9
Összesen	449	100

* jelen tanulmány statisztikai elemzéseiben nem szerepelnek

2009

Kvóta	N	%
akadémikusok	50	10
tudományos, kulturális intézetek vezetői	52	10
tájékoztatási intézmények vezetői	27	5
egyetemek, főiskolák vezetői	15	3
napilapok vezetői	8	2
heti- és havilapok vezetői	52	10
művészeti és tudományos díjazottak*	150	30
könnyűzenészek*	25	5
könyveladási toplista*	22	4
reputációs elit*	100	20
Összesen	501	100

* jelen tanulmány statisztikai elemzéseiben nem szerepelnek

JEGYZETEK

¹ Kivétel ez alól a politikai elit egy csoportja, a parlamenti képviselők, melynek változásait követi a Magyar Képviselői Adatbázis (Ilonszki, 2006 és 2012; Ilonszki–Kurtán, 2011). A gazdasági elit esetében a 2000-es évek fontos összefoglaló művei (Szalai 2001; Lengyel, 2003) lényegében még a kilencvenes évek adataira támaszkodtak.

² Ezek az eredmények vezettek a *helyettesítő cirkuláció* fogalmának megalkotásához (Higley és Lengyel, 2000).

³ Higley és szerzőtársai a rendszerelméleti szintű megközelítést is alkalmazták a kelet-európai elitváltással kapcsolatban: a magyar rendszerváltást adaptív elitmegállapodásként értelmezve (Higley et al., 1996).

- ⁴ A követett mintavételi logikát lásd a Függelékben.
- ⁵ A 2001-es adatok keresztmetszeti elemzéséről ld. Csurgó et al., 2001; Kovách 2002, 2009-es adatok: Kovách 2011. Az 1997-es gazdasági elitfelvétel: Csité–Kovách, 1999.
- ⁶ A három elitszegmenst egymástól elkülönítve vizsgálom; jelen tanulmányban nincs mód kitérni arra a fontos kutatási irányra, amely az elittagok szegmensek közötti váltásaira fókuszál.
- ⁷ A három elitszegmens közül az életkor tekintetében a kulturális elit mutatja a legnagyobb szórást (2009-ben 12,4) utána következnek a politikai, majd a gazdasági elit (11,4 és 9,7 év).
- ⁸ Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszere, a KSH által használt foglalkozási klasszifikáció.
- ⁹ A kereszttábla csak az 1988-ban már dolgozó elittagokat tartalmazza.
- ¹⁰ Arról, hogy a 2010-es parlamenti választások hoztak-e jelentős változásokat a politikai elitben, még kevés adat áll rendelkezésünkre. Ilonszki Gabriella és Kurtán Sándor a parlamenti képviselők kapcsán úgy fogalmaz, a látszat ugyan a nagy átalakulás, de amögött a képviselői elit folytonossága, további bezáródása állapítható meg (Ilonszki–Kurtán, 2011: 117–118.).
- ¹¹ A folyamat a gazdasági elit esetében volt a legláthatóbb, ezen elitszegmens kutatói már az ezredfordulón bejelentették a „posztoszocializmus végét” (Csité–Kovách, 1999)

IRODALOM

- Böröcz József–Ákos Róna-Tas (1995): Small leap forward. Emergence of new economic elites. *Theory and Society* (5): 751–81.
- Csité, András and Imre Kovách (1999): The end of post-socialism: the structure and efficiency of the ownership of Hungarian large companies in 1997. *Acta oeconomica* (1-2): 57–88.
- Csurgó Bernadett–Himesi Zsuzsa–Kovách Imre Kovách (2001): Elitök és politikai preferenciák. In: Kurtán Sándor (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. 318–336. Budapest, DKMKA.
- Dogan, Mattei–John Higley ed. (1998): *Elites, Crises and the Origins of Regimes*. Lanham, Rowman & Littlefield.
- Eyal, Gil–Eleanor Townsley (1995): The social composition of the Communist nomenclatura: a comparison of Russia, Poland and Hungary. *Theory and Society* (5): 723–750.
- Eyal, Gil–Iván Szelényi–Eleanor Townsley (1998): *Making Capitalism without Capitalist: The New Ruling Elites in Eastern-Europe*. London, Verso.
- Hankiss Elemér (1990): *East European Alternatives*. Oxford, Clarendon Press
- Higley, John–Judith Kullberg–Jan Pakulski (1996): The Persistence of Postcommunist Elites. *Journal of Democracy* (2): 133–47.
- Higley, John–György Lengyel (ed.) (2000): *Elites After State Socialism*. Oxford, Rowman & Littlefield.
- Higley, John–Jan Pakulski (1999): Elite Power Games and Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe. *Soviet and Post-Soviet Review* (1-2): 115–137.
- Ilonszki Gabriella (2003): Számít-e az elit folytonossága? *Politikatudományi Szemle* (4): 109–124.
- Ilonszki Gabriella (ed.) (2004): *Women in Decision-making. CEE Experiences*. Budapest, OSI.

- Ilonszki Gabriella (szerk.) (2006): *Amatőr és hivatásos politikusok. Képviselők Magyarországon II.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Ilonszki Gabriella (2012): *Post-communist Parliaments: Change and Stability in the Second Decade.* London–New York, Routledge.
- Ilonszki Gabriella–Kurtán Sándor (2011): Látszat és valóság. A 2010-ben megválasztott parlamenti képviselők arculata. In: Enyedi Zsolt–Szabó Andrea–Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon.* Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 95–122.
- Kovács Imre (ed.) (2002): *Hatalom és társadalmi változás: a poszt szocializmus vége.* Budapest, Napvilág.
- Kovács Imre (ed.) (2011): *Eliték a válság korában: magyarországi eliték, kisebbségi eliték* Budapest, MTA Politikatudományi Intézete, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Argumentum.
- Lengyel György (2003): A magyar gazdasági elit cirkulációja a 90-es években: lassulás és bezáródás. *Politikatudományi Szemle* (4): 125–141.
- Lengyel György–Gabriella Ilonszki (2010): Hungary: Between Consolidated and Simulated Democracy. In: Heinrich Best and John Higley (ed.): *Democratic Elitism: New Theoretical and Comparative Perspectives.* Leiden, Brill, 153–171.
- Pareto, Vilfredo (1963): *A Treatise on General Sociology* (1915–1919). New York, Dover.
- Staniszis, Jadwiga (1991): *The Dynamics of Breakthrough in Eastern Europe.* Berkeley, University of California Press.
- Szelényi, Iván–Szonja Szelényi (1995): Circulation or reproduction of elites during the postcommunist transformation of Eastern Europe. *Theory and Society* (5): 615–638.
- Szalai Erzsébet (1999): System Change and the Conversion of Power in Hungary. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, (1): 23–44.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban.* Budapest, Aula Kiadó.
- Szelényi, Szonja–Iván Szelényi–Imre Kovács (1995): The Making of the Hungarian Postcommunist Elite. *Theory and Society*, (5): 615–638.
- Wasilewski, Jacek (1998): Hungary, Poland and Russia: The Fate of Nomenklatura Elites. In: Mattei Dogan and John Higley (ed.): *Elites, Crises and the Origins of Regimes.* 147–168. Lanham, Rowman & Littlefield.

A KÉTELY MOZGATÓRUGÓI

Az európai integráció mélyítésével kapcsolatos választói attitűdöket
befolyásoló tényezők Skandináviában

Polgár Tamás

(egyetemi tanársegéd, Budapesti Corvinus Egyetem, Politikatudományi Intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

Bár Norvégiában az Európai Unióhoz való csatlakozás kérdése a választók és a politikai pártok egyértelmű többségének elutasítása miatt továbbra sincs napirenden, Svédországban és Dániában a mainstream pártok és a szavazók többsége elfogadta, és összességében inkább előnyösnek tartja országa EU-tagságát. Az integrációval kapcsolatos, Skandinávia-szerte sok szempontból szkeptikusnak tekinthető attitűdök ugyanakkor – az unió komplex jellegéből adódóan – nem redukálhatók pusztán a tagság támogatására, illetve elutasítására. E tanulmányban a 2009-es Európai Választási Felmérés (EES), valamint a szintén 2009-es norvég választási felmérés adatainak elemzésével azt vizsgálom, hogy az integráció mélyítésével kapcsolatos választói attitűdöket milyen irányban és milyen mértékben befolyásolják a strukturális, az ideológiai és a kontextuális tényezők, valamint – a két EU-tag esetében – az unió jelenlegi működésével kapcsolatos percepciók. Az eredmények azt mutatják, hogy a hagyományos bal-jobb önbesorolás önálló hatása kisebb, mint amit a szakirodalom többsége feltételez, mivel Norvégiában elsősorban a strukturális, míg a másik két országban egyéb ideológiai, illetve kontextuális tényezők is sok esetben legalább ilyen fontos szerepet játszanak.

Kulcsszavak: Európai Unió ■ Skandinávia ■ választói attitűdök ■ EP-választás ■
euroszkepticizmus

Évtizedek óta közhelynek számít, hogy a skandináv országok a „legvonakodóbb” európaiak közé tartoznak (Miljan, 1977). Norvégia két alkalommal utasította el népszavazás útján az ország EGK/EU-csatlakozását (1972-ben és 1994-ben), Dániában először a Maastrichti Szerződést (1992), majd az euró bevezetését (2000) szavazták le, Svédországban pedig szintén a közös valutára (2003) mondott nemet a választók többsége (Saglie, 2000; Buch–Hansen,

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2.B-10/1-2010-0023 projekt keretében kapott támogatással jelenik meg. Köszönettel tartozom továbbá a két anonim bírálónak, akik kritikus megjegyzéseikkel, javaslataikkal nagyban hozzájárultak a tanulmány jobbá tételéhez. A fennmaradó hibákért a felelősség kizárólag engem terhel.

2002; Aylott, 2005a). A népszavazási eredményektől függetlenül az összehasonlítható közvélemény-kutatások többé-kevésbé egybehangzóan azt támasztják alá, hogy ezen országok állampolgárai az integráció egészét és számos rész kérdését tekintve is szkeptikusabbak, mint az európai átlag, s nagyrészt ennek köszönhető például, hogy Dánia a közös valután kívül több más közösségi politika alól is mentességet (ún. opt-outot) élvez (Buch–Hansen, 2002).

Ezzel együtt úgy tűnik, hogy míg Norvégiában a közvélemény (és a pártok) többsége tartósan és mereven ellenzi az EU-csatlakozást, és ezért a tagság kérdése lényegében az 1994-es népszavazás óta tabunak számít (Polgár, 2011), addig az 1973-ban csatlakozott Dánia és az 1995-ben a csatlakozást csak igen sovány többséggel megszavazó Svédország esetében magának a tagságnak a kérdése a 2000-es években legalábbis nem volt komoly vita tárgya. Egyrészt a választók aránylag jelentős többsége értékeli úgy tartósan – pl. az Eurobarometer adatai, ill. hazai felmérések (Holmberg, 2009) alapján –, hogy az ország EU-tagsága „jó dolog”,¹ illetve, hogy országuk számára előnyös,² másrészt szinte az összes párt elfogadta a tagság tényét, és ha korábban propagálta is, mára már nem szorgalmazza az ország EU-ból való távozását (Tallberg et al., 2010: 90–92.).

Ez nem jelenti ugyanakkor azt, hogy akár a választók, akár a pártok egyformán lelkes támogatói volnának az unió jelenlegi állapotának, akár a további integrációs törekvéseknek, így mind a szavazók, mind a pártok jelentős része tekinthető ebben az értelemben euroszeptikusnak,³ azt értve ez alatt, hogy ellenzik az EU további, szupranacionális irányba tett integrációs lépéseit. E tanulmány fő kérdése éppen az, hogy milyen tényezők befolyásolják az *integráció mélyítésével* kapcsolatos álláspontokat.

Mielőtt ennek tárgyalására rátérnénk, fontos leszögezni, hogy az EU már jelenleg is egy igen komplex képződmény (egyes vélemények szerint politikai rendszer – Hix–Høyland, 2011), amely az eltérő szakpolitikai területeken igen eltérő sajátosságokkal, kompetenciákkal, döntéshozatali mechanizmusokkal („policy modes”) rendelkezik (Wallace, 2010). Éppen ezért nem meglepő, hogy a közvélemény jóval differenciáltabb annál, semmint, hogy egy egyszerű tagság/kilépés, vagy akár egy több/kevesebb Európa-dichotómia mentén értelmezni lehetne.

Az Eurobarometer (EB) felmérései alapján jól megfigyelhető például, hogy míg a skandináv országok közvéleménye egyértelműen támogatja az EU szabadkereskedelemre, az utazás/munkavállalás szabadságára, a béke és a demokrácia megteremtésére, a versenyképesség növelésére, a környezetvédelem és a klímaváltozás elleni küzdelem közös erőfeszítéseire, valamint az unió bővítésére vonatkozó törekvéseit, addig jóval szkeptikusabb például a közös fiskális és monetáris politika, a szociális jogok, vagy a bevándorlási politika közösségiesítése vonatkozásában (EB, 71: 150., 209.). Ez utóbbi tényező szoros összefüggésben van azzal, hogy a dán választók sokkal nagyobb része (57%)

gondolja úgy, hogy a bevándorlással kapcsolatos problémákat nemzeti szinten, és nem EU-szinten kell kezelni, mint EU-átlag (37%) (EB, 73: 95.). Továbbá, a dánok az unió átlagánál jóval nagyobb arányban gondolják úgy, hogy a migráció az országot érintő két legfontosabb probléma egyike (15%–9%), míg egyértelműen a – bevándorlással szorosan asszociált – bűnözés a legfontosabb probléma (vö. EB, 71: 61., ill. EB, 72: 102.). Svédországban mindkettővel kapcsolatban alacsonyabb, az átlaghoz közelebb eső eredményeket kapunk, és a gazdasági/munkanélküliségi kérdések, valamint a környezetvédelem vezetnek. Fontos különbség, hogy míg a dán választók átlagnál kisebb aránya gondolja úgy, hogy az EU-nak a bevándorlási ügyekkel kellene foglalkoznia, addig a svéd választók aránya – akik szerint az Uniónak elsősorban környezetvédelmi kérdésekkel kellene foglalkoznia – a legmagasabb az összes tagország között (61%–26%), igaz, ez Dániában is magas (50%) (EB, 73.4: 87.). Szintén nagyon fontos, hogy a bár a dán válaszadók körében is számos pozitív asszociáció él az integrációval kapcsolatban, kiugróan magas azok aránya, akik a túlzott bürokráciát emelik ki, vagy – ami a témánk szempontjából fontosabb – a bevándorlási politikával szorosan összefüggő tényezőket: a külső határok elégtelen védelmét, valamint a bűnözés növekedését. Svédország esetében ez egyáltalán nem jellemző, ott az említett pozitív asszociációk rendelkeznek kiemelkedően magas értékekkel (EB 71: 87.).

Ugyanezt a logikát támasztja alá, hogy a szavazók többsége, bár támogatja, és alapvetően előnyösnek tartja országa EU-tagságát, mindkét országban népszavazáson utasította el az euró bevezetését, sok esetben szembemenve „saját” pártjának hivatalos álláspontjával (Aylott, 2005a; Buch–Hansen, 2002). Ezzel együtt, Svédország esetében pl. a tagságot támogató szavazók 78%-a szavazott az euró bevezetésére, míg az ellenzők 91%-a ellene, ami az erős összefüggésre utal (Ersson–Wide, 2005: 54.). Összességében azt lehet látni, hogy míg a dán és a svéd polgárok inkább elégedettek országuk uniós tagságával, abból egyértelmű (elsősorban gazdasági) előnyöket tapasztalnak, és ezért sem „hasznossági”, sem „ideológiai” alapon nem tekinthetők euroskeptikusnak, ugyanakkor országuk szuverenitásának feladását az átlagnál nagyobb arányban féltik, és többségük ezért tekinthető a további mélyítéssel szemben skeptikusnak (Sørensen, 2006).

A rendelkezésre álló empirikus adatok, illetve a statisztikai modellezés érdekében ugyanakkor e komplexitást szükségszerűen le kell egyszerűsíteni, bár az előbbieken bemutatott sajátosságokra az adatok elemzése során több helyen utalni fogok. Másként megfogalmazva: a kérdés összetettségének elismerése ellenére – elsősorban a rendelkezésre álló adatok eredményeként – az elemzéshez e tanulmányban *a mélyítéssel (Dánia, Svédország), illetve a belépéssel (Norvégia) kapcsolatos attitűdöket használom függő változóként*, ugyanakkor a következőkben bemutatott, ún. „teljes modellben” kifejezetten az EU-val kapcsolatos egyéb attitűdöket is beépítem a vizsgálati keretbe, melynek során azt

elemzem, hogy az unióhoz közvetlenül társuló egyéb vélekedések (intézményekbe vetett bizalom, az integráció gazdasági és egyéb eredményeinek percepciója, stb.) milyen hatást gyakorolnak az integráció mélyítésével, illetve a belépéssel kapcsolatos álláspontokra.

HIPOTÉZISEK

A szakirodalom megosztott abban a kérdésben, hogy az EU-val kapcsolatos politikai konfliktusok tekinthetők-e önálló törésvonalnak (ez részben definíciós kérdés, vö. Bartolini–Mair, 1990), és amennyiben igen, ezek nagyrészt egybeesnek-e, vagy inkább keresztbemetszik a hagyományos – elsősorban a gazdasági alapú bal-jobb dimenzióval összefüggő – fő törésvonalat. A szerzők egy jelentős része (pl. Gabel–Hix, 2002; Hooghe et al., 2002) amellett érvel, hogy az integrációval kapcsolatos preferenciák igen jelentős részben egybeesnek, illetve magyarázhatóak a bal-jobb dimenzióval, ami implicite azt is jelenti, hogy elsősorban *ideológiai/strukturális meghatározottságúak*, és ezért időben viszonylag stabilak.

Más szerzők (Sitter, 2002; Green–Pedersen, 2012) viszont éppen a *kontextuális tényezők*, ezen belül is elsősorban a pártok meghatározó szerepét emelik ki, akik nem is annyira közvetlenül a választók unióval kapcsolatos preferenciáit, hanem az EU-ügy politizáltságát befolyásolják – a körülmények és lehetőség, struktúrák által behatárolt – stratégiai viselkedésük, ezen belül is elsősorban a kormány–ellenzék-dinamika eredőjeként, és ennek köszönhető, hogy a kérdés politikai napirenden elfoglalt helye a választók preferenciáitól szinte függetlenül folyamatosan változik. Ennek értelmében pusztán a hagyományos törésvonalak mentén nem lehet mobilizálni az egyes társadalmi csoportokat az integráció ellen, vagy éppen mellette (Hix, 1999), hanem elsősorban a pártokon múlik, hogy az EU-kérdés politizálásával, illetve különböző álláspontok megfogalmazásával milyen mértékben tudják saját szavazótáborukat maguk mögé állítani. Nyilvánvaló, hogy e tényezők relatív hatása időben, és főleg térben változik, ezért az alábbiakban néhány konkrét hipotézist fogalmazok meg, illetve a rendelkezésre álló adatok alapján tesztelek annak érdekében, hogy e két fő tényezőcsoport relatív súlyát meghatározhassam a három skandináv ország esetében.

Arra keresem tehát a választ, hogy az unió mélyítésével kapcsolatos kérdések egy teljesen új, a korábbiaktól független konfliktusstruktúráként (törésvonalként?) jelennek-e meg, melynek eredményeként új szavazói magatartási mintázatok, társadalmi csoportok közötti szövetségek és koalíciós képletek jöhetnek létre, vagy pedig az EU-val kapcsolatos attitűdök alakulása elsősorban a hagyományos konfliktusstruktúrákkal magyarázható. Az már egy következő kérdés, hogy ezeket a konfliktusokat a pártok mennyire vállalják fel, vagyis

mennyire politizálják át, ezzel azonban terjedelmi okokból egy másik tanulmányban foglalkozom (Polgár, 2014).

Kutatások sora mutatta ki, hogy a három skandináv ország között Svédországban volt mindig is a leginkább egydimenziós, a gazdasági alapú bal-jobb skála alapján strukturált a pártrendszer (Berglund–Lindström, 1978), és bár a '90-es években visszaesett e dimenzió jelentősége, még a 2010-es választáson is a pártválasztást messze a legerősebben magyarázó tényező az állami újraelosztással kapcsolatos („közösségi” vs. „magán”) konfliktus volt (SCB, 2011: 79.). Az osztály alapú szavazás jelentőségét mutató Alford-index alapján mért gazdasági jellegű törésvonal is igen erősnek tekinthető Svédországban – erősebbnek, mint a másik két skandináv országban (Knutsen, 2004b). Továbbá Svédország és Norvégia esetében hagyományosan a jobboldal támogatta elsősorban az ország csatlakozását főként a piaci liberalizáció és a gazdasági integráció előnyeire hivatkozva, míg a baloldal (és a norvég esetben a centrum pártok) megosztottak, vagy kifejezetten unió-ellenesek voltak (Arter, 2008).

H1: Különösen Svédország esetében a gazdasági kérdésekkel összefüggő bal-jobb dimenzió hatása erősebb, mint a többi strukturális, illetve ideológiai tényezőé, vagyis a baloldali önbesorolás erőteljesebb EU-szeptikus nézeteket eredményez, mint a többi strukturális, ideológiai és kontextuális tényező.

A bevándorlási politika mindhárom országban releváns kérdéssé vált az elmúlt évtizedek során. A fent bemutatott Eurobarometer-felmérések adatai, valamint a választáskutatási eredmények (Borre, 2007) alapján, amelyek arra utalnak, hogy a dániai választások egyértelműen egyik legfontosabb és strukturáló témájává vált a migrációs politika a 2000-es években, arra számítok, hogy a bevándorlással kapcsolatos attitűdök – a pártválasztás mellett – az európai integrációval kapcsolatos nézeteket is erőteljesen befolyásolják, különösen Dániában. Ez a hipotézis jól összefüggésbe hozható azzal a jól ismert ténnyel is, hogy Dánia opt-outtal rendelkezik az EU igazságügyi, rendőrségi, menekültügyi és bevándorlás-politikájának bizonyos aspektusai alól, s az ismertetett Eurobarometer-felmérések is arról árulkodnak, hogy a dán választók e kérdés vonatkozásában igen szkeptikusan szemlélik az unió további mélyítését.

H2: A bevándorlás-ellenes attitűdök nagyon erős (negatív) hatást gyakorolnak a további európai integrációval kapcsolatos preferenciákra, s ez az összefüggés különösen Dánia esetében kiemelkedően erős.

A részben társadalmi-kulturális, részben gazdasági okokra visszavezethető centrum–periféria konfliktus hagyományosan Norvégiában volt a leginkább meghatározó jelentőségű, de az 1994-es svéd népszavazás kapcsán is kimutatható volt (vö. Gallai, 1998; Saglie, 2000). Dániában a vidék az EU közös agrárpolitikájának jelentős nyertese, ellentétben a másik két skandináv országgal, ahol éppen ez a szektor (volt) a tagság legfőbb ellenzője.

H3: A centrum–periféria konfliktusnak különösen Norvégia, kisebb mértékben Svédország esetében szignifikáns hatása van az EU-tagsággal kapcsolatos attitűdökre (a periféria szkeptikusabb), míg Dániában ez a hatás nem egyértelmű.

Bár a fent bemutatott Eurobarometer-felmérések alapján az unió mindhárom ország lakosai szemében elsősorban gazdasági/materiális jellegű „projektként” jelenik meg, és fő előnyét is elsősorban ebben látják, különösen a svéd választók körében várom azt, hogy a környezetvédelemnek nagy jelentőséget tulajdonító válaszadók nagyobb szerepet szánnának az európai intézményeknek. Norvégia esetében ugyanakkor hagyományosan a materiális érvek voltak erősebbek az uniópárti oldalon, míg az utóbbi időben az EU jelentős erőfeszítéseket tett például a közös környezetvédelmi standardok és a klímaváltozás elleni küzdelem területén, ami akár ellensúlyozhatja a posztmateriális alapú kritikát. Norvégia esetében tehát a materiális értékrendet valló szavazók várhatóan pozitívabban viszonyulnak az ország EU-tagságához, mivel a csatlakozást támogató legfontosabb (bár nem kizárólagos!) érvek elsősorban a tagság gazdasági (és politikai) előnyeihez kötődtek, míg az ellenzők – bizonyos konkrét szektorok nyilvánvaló gazdasági ellenérdekeltsége mellett – a közösség vélt vagy valós negatív hatását hangsúlyozták a környezetvédelmi, társadalmi igazságossági kérdésekre (Saglie, 2000). A „new politics”- dimenzió (Knutsen, 2004a) kapcsán a várt hatás tehát nem egyértelmű.

H4: A három országban a – környezetvédelmi és részben morális kérdések fontosságával mért – materiális–posztmateriális dimenzió ambivalens hatását várom.

Annak ellenére, hogy előzetes ismereteink szerint a pártok és szavazótáboraik sok esetben igen megosztottak az integráció kérdésében, és ezért a pártok általában tudatosan igyekeznek ezt a kérdést a politikai napirendtől távol tartani, hipotézisem szerint mégis megfigyelhető egy bizonyos szintű kongruencia a pártok és szavazóik pozíciói között (vö. Polgár, 2014). Ez az összefüggés ugyanakkor – a már említett megosztottság és az úgy általában alacsony prioritása miatt – nem magától értetődő (és a látszat ellenére nem is tautologikus), hiszen a választók – néhány nagyon markáns kivételtől eltekintve – elsősorban nem az EU-val kapcsolatos pozíciók alapján választanak pártot – még az EP-választáson sem –, sőt a pártok unióval kapcsolatos pozíciói nagyon gyakran nem esnek egybe a választók nézeteivel, még a kisebb, várakozásaink szerint egységesebb EU-szkeptikus pártok esetében sem (uo.). Nagyrészt a szociáldemokraták erős megosztottságának köszönhető például az 1994-es norvég (Saglie, 2000), illetve a 2003-as svéd népszavazások sikertelensége (Aylott, 2005a). Ennek ellenére azt várom, hogy a markánsan tagság-ellenes álláspontot elfoglaló (rendszerint kisebb, s részben emiatt egységesebb) pártok szavazói szignifikánsan EU-szkeptikusabbak, mint a többi párt szavazója.

H5: Az euroszeptikus pártok szavazói negatívabban viszonyulnak az integráció mélyítéséhez, mint a többi szavazó.

Tekintettel a kérdés komplexitására és a választók jól ismert információhiányára azt várom, hogy a választók az EU-val kapcsolatos nézeteket nem kizárólag (és talán nem is elsősorban) az unió tényleges működésével, berendezkedésével kapcsolatos, sokszor elvi, ideológiai jellegű preferenciák alapján, hanem egyszerűen a jelenlegi, hazai gazdasági és politikai helyzet extrapolálása révén alakítják ki. Hipotézisem szerint az aktuális gazdasági, politikai helyzet pozitívabb megítélése az integráció iránt is pozitívabb attitűdöket eredményez, mivel a rossz politikai, és főként gazdasági helyzetért igen gyakran az unióban igyekeznek a politikai elitek a bűnbakot megtalálni. Ezzel éppen ellentétesen lehetne úgy is érvelni, hogy a hazai körülmények (relatív értelemben, vagyis Európa egészéhez viszonyítva) pozitív alakulása az integráció mélyítése iránti skeptikus attitűdöket erősítheti fel, vagyis a két tényező között negatív irányú összefüggésre számítunk. Különösen releváns lehet e hatásmechanizmus a 2008 óta felerősödő európai/globális pénzügyi, majd reálgazdasági válság és az ehhez képest relatíve jól teljesítő skandináv országok kapcsán, nem is beszélve az EU-nál lényegesen kedvezőbb gazdasági helyzetben lévő Norvégiáról (Polgár, 2013). Várakozásom szerint e mechanizmusok – akár egymást kioltó – hatásait csak körültekintő, a változók önálló hatásait feltérképező többváltozós regressziós elemzés segítségével lehet majd kimutatni.

H6: Az aktuális gazdasági, politikai helyzettel kapcsolatos értékelések, vagyis a kontextuális tényezők szignifikánsan befolyásolják az Európai Unióval kapcsolatos attitűdöket, bár a hatás várható iránya nem egyértelmű.

Végül, a rendelkezésre álló adatok (ld. fent) egyértelműen azt támasztják alá, hogy a dán és a svéd állampolgárok többsége, ha nem is tartozik a „legelkesebb” európaiak közé, pozitívan értékeli, de legalábbis elfogadja országa tagságát. Ez azonban korántsem jelenti feltétlenül azt, hogy az EU-tagságot önmagában pozitívan értékelő, az unió intézményeiben alapvetően bízó, valamint a kihívások egy részét európai szinten kezelni kívánó, és ezért a nemzeti szuverenitás bizonyos mértékéről lemondani hajlandó szavazók támogatnák az integráció további mélyítését, különösen a politikai unió irányába történő továbbfejlesztését, a tagállami szuverenitás újabb, érzékeny területeinek átadását. Másképp megfogalmazva, az EU-val közvetlenül kapcsolatos pozitív attitűdök várakozásaim szerint szorosan összefüggnek az integráció mélyítésének támogatásával, ám *e két kérdés konceptuálisan és empirikusan is különbözik*. Ennek megfelelően az EU-val közvetlenül összefüggő attitűdöket (az unió intézményeibe vetett bizalom, a tagság előnyeinek megítélése, stb.) megítélése szerint lehetséges *független* változóként beépíteni a modellbe, anélkül, hogy a magyarázat tautologikus lenne.

H7: Az Európai Unió jelenlegi működésével, intézményeivel, valamint az ország tagságával kapcsolatos pozitív attitűdök (Svédország és Dánia esetében) várhatóan erősen és pozitívan befolyásolják az integráció mélyítésével kapcsolatos preferenciákat.

Az alábbi modellekben a fent bemutatott változókat a következő logikai sorrend szerint csoportosítom, illetve vonom be az elemzésbe. Az állandónak tekinthető *szociológiai-strukturális* tényezők felől haladok a többé-kevésbé stabilnak tekintett *ideológiai dimenzió*n (politikai preferenciákon, értékeken) keresztül az aktuális politikai és gazdasági helyzet függvényében változó *kontextuális* tényezőikig, végül (Dánia és Svédország esetében) az unió különböző aspektusaival kapcsolatos explicit attitűdöket vonom be a vizsgálatba.

ADATOK

Az elemzéshez az Európai Választáskutatási Adatbázis (European Election Survey, EES, 2009) szavazókra vonatkozó adatait használtam fel Dánia és Svédország esetében, míg Norvégiával kapcsolatban a Norvég Társadalomtudományi Adatszolgáltató (NSD) és a Központi Statisztikai Hivatal által elvégzett és rendelkezésemre bocsátott, a 2009-es választás után elkészített nagymintás felvétel adataira támaszkodom (NSD, 2009). A dolgozat első felében függő változóként a következő kérdésre adott válaszokat használom indikátorként. Svédország és Dánia esetében:

„Vannak, akik azt mondják, hogy az európai egyesítés érdekében további lépéseket kellene tenni, mások szerint viszont az egyesülés már így is el van túlozva. Önnek mi erről a véleménye? (0–10)”

Mint említettem, Dániában és Svédországban viszonylag széles konszenzus alakult ki a 2000-es évekre magát az EU-tagságot illetően, így ez a kérdés önmagában napjainkban már kevésbé releváns, és nem is differenciál kellő mértékben a pozíciók között. Érdekes lesz ugyanakkor azt megvizsgálni, hogy van-e összefüggés a tagság támogatottsága és az integráció mélyítése iránti hozzáállás között.

Értelemszerűen Norvégia esetében nem az integráció erősségére/irányára vonatkozott a kérdés, hanem az ország csatlakozására:

„Hol helyezné el saját magát egy 0-tól 10-ig terjedő skálán, ahol a 0 azt a vágyat jelenti, hogy Norvégia semmiképpen ne váljon az EU tagjává, míg a 10 azt jelöli, hogy Norvégiának mindenképpen taggá kellene válnia?”

Elengedhetetlenül fontos hangsúlyozni, hogy Norvégia esetében – mind a különböző jogi forma, mind az eltérő adatfelvétel miatt – értelemszerűen más

a függő változó, és a legtöbb független változó tartalma és szövegezése is, jól lehet a cél az, hogy a lehetőségekhez mérten a lehető legnagyobb mértékben ugyanazokat a hatásmechanizmusokat vizsgálhassam. Noha természetesen koncepcionálisan is eltérő kérdés, hogy a norvég választók milyen mértékben tartják kívánatosnak az ország csatlakozását, illetve az, hogy a dán és a svéd válaszadók milyen mértékben támogatják a további és egyre szorosabb integrációt, úgy vélem, hogy az integrációval szembeni alapvető attitűdöket mindkét kérdéssel mérhetjük, ráadásul Norvégia, mint nem EU-tag esetében a tagság az integráció „mélyítését”, az integráció „előrehaladását” eredményezné az ország szempontjából, mivel a szuverenitás egy további, igen fontos részének közösségiesítését vonná maga után, akárcsak Dánia és Svédország esetében a további mélyítés. Ezzel együtt sem lehetséges közvetlenül összehasonlítani a norvég és a dán/svéd eredményeket.

A független változók részletes leírását az áttekinthetőség kedvéért a függelék tartalmazza.⁴

ADATELEMZÉS

A gondolatmenet logikáját követve a fenti hipotézisekben megfogalmazott összefüggéseket először egyszerű kétváltozós korrelációk alapján vizsgáltam, de ezek részletes bemutatásától terjedelmi okok miatt kénytelen vagyok eltekinteni, s egyből a többváltozós regresszió tárgyalására térek rá. Ahol releváns, a kétváltozós összefüggések eredményeire utalni fogok.

Noha az egyszerű korrelációs elemzés során a vizsgált független változók csaknem mindegyike a várakozásoknak megfelelő irányú, és sok esetben szignifikáns összefüggést mutat az unió iránti attitűdökkel, feltételezhető, hogy a független változók bizonyos párpai, csoportjai közötti korrelációk miatt ezek sok esetben nem önálló, csupán áttételes hatást gyakorolnak a függő változóra.⁵ Másképp megfogalmazva, több esetben nem lehetséges a kétváltozós korrelációk alapján az egyes tényezők hatását elkülöníteni, ezért az alábbiakban egy alaposabb, többváltozós regressziós modellben teszek erre kísérletet, mégpedig két lépcsőben. *Először*, a fenti eszmefuttatással összhangban, az „EU-hoz való viszony” elnevezésű változó-csoportot kihagyom az elemzésből annak érdekében, hogy az unió különböző aspektusainak megítélésétől független változók hatásait vizsgálhassam önállóan, ráadásul úgy, hogy a norvég felmérés többé-kevésbé azonos indikátoraival összehasonlítható módon tegyem mindezt (1. modell). *Ezt követően*, immár csak Dániát és Svédországot összehasonlítva vizsgálom meg az uniós preferenciákat is tartalmazó „teljes” modell összefüggéseit (2. modell).

A 1. táblázat mutatja be a két modell többváltozós regressziós együtthatóit, amelyek alapján a következő következtetéseket vonhatjuk le.

A *strukturális tényezőket* tekintve a legegységesebb helyzet Norvégia esetében körvonalazódik. A négyből három strukturális tényező hatása szignifikáns, és a várt iránynak megfelelő, vagyis az életkornak, az anyagi helyzetnek, valamint a centrum–periféria-tényezőnek a modell eredményei szerint önállóan is viszonylag erős hatása van. A többváltozós elemzés megerősíti azt a kétváltozós korreláció kapcsán kimutatható fontos feltételezést, mely szerint a centrum–periféria konfliktus Norvégia esetében az EU-val kapcsolatos attitűdök legerősebb – és időben rendkívül szilárd! – magyarázó dimenziója. Ezzel szemben a kontextuális tényezőknek nincsen szignifikáns hatása.

1. táblázat. Európa további egységesülésének (Dánia és Svédország), illetve Norvégia EU-tagságának támogatását meghatározó tényezők. Többváltozós (standardizálatlan) regressziós együtthatók (és standard hibáik)

	Dánia (1. modell)	Svédország (1. modell)	Norvégia (1. modell)	Dánia (2. modell)	Svédország (2. modell)
(konstans)	7,22*** (,82)	1,53** (,76)	-,80** (1,12)	4,96*** (,91)	-,52 (,80)
Szociológiai/demográfiai/strukturális tényezők					
kor	-,01*** (,01)	-,01 (,01)	,03*** (,01)	-,01** (,01)	-,003 (,01)
férfi	,18 (,16)	,04 (,17)	,21 (,17)	,16 (,16)	-,04 (,16)
anyagi helyzet	,04 (,08)	,12 (,08)	,001*** (,00)	,06 (,07)	,07 (,08)
centrum–periféria (centrum: pozitív)	,01 (,08)	,23*** (,08)	,36*** (,04)	-,03 (,08)	,21*** (,07)
Ideológiai dimenzió: Politikai nézetek, értékek, preferenciák					
bal–jobb skálán önbesorolás (jobb: +)	-,002 (,034)	,04 (,04)	,28*** (,05)	-,01 (,03)	-,01 (,04)
bevándorlás- ellenes	-,62*** (,07)	-,41*** (,07)	-,16*** (,04)	-,44*** (,07)	-,24*** (,07)
az abortusz libe- ralizálása	,06 (,11)	,16 (,10)	,43*** (,12)	,16 (,11)	,13 (,09)
a környezetvéde- lem fontos	-,03 (,07)	,14* (,07)	-,05 (,04)	-,04 (,08)	,10 (,07)
EU-szkeptikus pártra szavazott	-,82*** (,21)	-1,11*** (,23)	-1,64*** (,22)	-,15 (,22)	-,81*** (,22)

Kontextuális tényezők: aktuális gazdasági/politikai helyzet megítélése saját országban					
elégedettség a hazai demokráciával	,04 (,13)	,67*** (,12)	,03 (,15)	-,18 (,13)	,13 (,13)
a gazdasági helyzet értékelése az elmúlt évben	-,03 (,08)	,10 (,08)	,09 (,13)	-,15* (,08)	,12 (,08)
a gazdasági kilátások a következő évre	-,01 (,09)	,16* (,09)	,01 (,16)	-,004 (,09)	,17* (,09)
a kormány munkájának megítélése pozitív	-,05 (,19)	,54** (,22)	,15 (,12)	-,32* (,19)	,44** (,21)
Az EU-hoz való viszony					
európai identitás				,39*** (,12)	,72*** (,12)
bizalom az EU intézményeiben				,22*** (,08)	,26*** (,09)
elégedettség a demokráciával az EU-ban				,16 (,13)	,16 (,13)
az EU-tagság „jó dolog”				1,18*** (,20)	1,89*** (,19)
az ország számára legfontosabb problémát az EU szintjén kell(ene) kezelni				,04 (,18)	,02 (,19)
a nemzeti kormány felelőssége a gazdasági körülményekért				-,10** (,04)	,01 (,04)
az EU felelőssége a gazdasági körülményekért				,05 (,04)	,05 (,04)
<i>F</i>	11,98***	15,780***	25,288***	12,123***	25,258***
<i>R</i> ²	,14	,19	,18	,225	,402
<i>Korrigált R</i> ²	,13	,18	,17	,206	,386
<i>N</i>	939	905	1525	857	771

Forrás: EES (2009), valamint NSD (2009) -adatbázisok alapján saját számítások és szerkesztés. *p<0,1, **p<0,05, ***p<0,01

A két tagállamban ugyanakkor e tényezők egy-egy kivétellel nem rendelkeznek önálló, szignifikáns hatással. A centrum–periféria dimenzió hatása Svédország esetében mind a kétváltozós korreláció, mind a többváltozós modell alapján a várt irányú és szignifikáns, Dániában viszont ennek a tényezőnek nincsen önálló hatása. A kétváltozós korreláció esetében a dán periféria és az unió mélyítése iránti szignifikáns negatív hatás elsősorban abból adódhat, hogy a vidéki lakosság bevándorló-ellenesebb. Svédországban a kétváltozós elemzés szerint a jobb anyagi körülmények az EU mélyítése iránt pozitívabban nézetekkel voltak összefüggésben, ám a független változók (helyhiány miatt nem közölt) korrelációs mátrixa megmutatja, hogy a jómódú válaszadók jobboldalibbak, elégedettebbek a kormány teljesítményével, valamint a svédországi demokrácia működésével, s a jövő évre vonatkozó gazdasági kilátásaik is pozitívabban, így az anyagi helyzet hatása e csatornákon keresztül – közvetve – erősíti az unió mélyítésének támogatását.

Ami a *kontextuális tényezőket* illeti, Dániában egyik, a kétváltozós korreláció alapján szignifikáns tényező sem rendelkezik önálló hatással, megerősítve azt a képet, miszerint Norvégiához hasonlóan Dániában sincsen érdemi hatása az EU-val kapcsolatos attitűdök alakulására az aktuális (hazai) gazdasági, politikai helyzet megítélésének. Az a tény ugyanakkor, hogy a kormány teljesítményének megítélése a kétváltozós modellben még szignifikáns és viszonylag erősen negatív volt, míg az önálló hatása lényegében zérus, minden bizonnyal annak köszönhető, hogy a kormány teljesítményével elégedetlenebb választók elsősorban az ellenzéki (baloldali) pártok szavazói voltak 2009-ben, s mint a független változók közötti korrelációs összefüggések elemzése kimutatja, éppen a baloldali szavazók tűnnek az integrációval szemben pozitívabbnak.

Összességében fontos kiemelni, hogy míg Dánia és Svédország esetében a *szociológiai/demográfiai tényezők* önálló hatása csekély, addig Norvégia esetében ezek igen jelentősek. A kontextuális tényezők ugyanakkor Dániában és Norvégiában gyakorlatilag semmilyen szerepet nem játszanak az EU-val kapcsolatos álláspontok alakulásában, míg Svédországban három változónak is szignifikáns – pozitív – hatása van.

Norvégia esetében az adatok alapján jól kimutatható még 2009-ben is a szakirodalomban igen alaposan dokumentált *centrum–periféria konfliktus* (Lipset–Rokkan, 1967; Gallai, 1998; Saglie, 2000), és e többváltozós modellben is ennek a változónak van messze a legnagyobb magyarázó ereje. A másik erős hatást ebben a kategóriában az életkor mutatja, ám szemben a másik két skandináv országgal, az idősebb generáció egyértelműen EU-pártibbnak tűnik. Más szóval a *strukturális* tényezők jelentős mértékben, míg a *kontextuális* tényezők az adatok alapján egyáltalán nem határozzák meg az unióval kapcsolatos véleményt, ami az álláspontok nagyfokú időbeli stabilitását segíti elő.

Az *ideológiai dimenzió* kapcsán egy igen érdekes jelenségre lehetünk figyelmesek. Norvégiában a kétváltozós korreláció alapján pozitív, jóllehet nem szig-

nifikáns kapcsolatot állapíthatunk meg a bevándorlás-ellenesség és a csatlakozás támogatása között. (Ez a meglepő eredmény nemcsak az intuíciókkal, hanem a másik két ország egyértelmű eredményeivel is szemben áll.) Ezzel szemben a többváltozós regressziós modellben már teljesül a várakozásunk, miszerint a két változó között szignifikáns és negatív kapcsolat áll fenn. Ezt – a független változók közötti korrelációk alapján – alapvetően két tényező hatásának tudhatjuk be. Egyrészt a bevándorló-ellenesebb szavazók inkább a politikai spektrum jobboldalán találhatók, akikről viszont tudjuk, hogy pozitívabban viszonyulnak az ország csatlakozásához. Ha a bal-jobb önbesorolást kontrolláljuk, a bevándorlással kapcsolatos attitűdök hatása teljesen megszűnik. Szintén tudjuk, hogy a férfiak kevésbé elfogadóak a bevándorlókkal szemben, míg az eredmények szerint némileg nagyobb mértékben támogatják Norvégia tagságát. A másik feltételezhető ok, hogy a bevándorlással kapcsolatban liberális nézeteket valló szavazók szignifikánsan nagyobb eséllyel szavaztak EU-szkeptikus pártokra (főleg SV, V, KrF), amelyek szavazói viszont szignifikánsan negatívabban viszonyulnak az unióhoz. Az euroszkeptikus pártok szavazói körében ugyanakkor már „helyreáll a rend”, vagyis szignifikáns és viszonylag erősen pozitív kapcsolat áll fenn a bevándorlás-ellenesség, valamint az unió iránti negatív attitűdök között. Röviden tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a bevándorlás-ellenességnek Norvégia esetében (is) szignifikáns – negatív – hatása van az EU-val kapcsolatos attitűdökre, ám e tényező áttételes hatásai kioltják egymást.

A norvég választók *ideológiai dimenziójánál* maradva megfigyelhetjük, hogy a környezetvédelmi/posztmaterális dimenzióknak az önálló hatása nem szignifikáns, ami annak köszönhető, hogy e változó csak áttételesen, a baloldali önbesoroláson, valamint az euroszkeptikus pártokra való nagyobb szavazási hajlandóságon keresztül érezteti (negatív) hatását. Az adatok alapján ugyan nem tudjuk megerősíteni (vagy cáfolni), ám feltételezhetjük, hogy az EU – szemben a „posztmaterális oldal” gyakori érveivel – az elmúlt évtizedekben jelentős eredményeket ért el az olyan, e dimenzió szempontjából kiemelten fontos területeken, mint pl. a környezetvédelmi standardok szigorítása, a nemi esélyegyenlőség stb., s ezért lehetséges, hogy a posztmaterális értékeket előtérbe helyező szavazók szemében immár nem egyértelmű a csatlakozás ellen szóló érvek túlsúlya.

A többi *ideológiai változó* hatása Norvégiában szignifikáns, és irányuk meggyezik mind a várakozásainkkal, mind a kétváltozós korrelációkkal. A (terjedelmi okok miatt nem közölt) béta-együtthatók segítségével azt is leszögezhetjük, hogy a bal-jobb önbesorolás, az euroszkeptikus pártra való szavazási hajlandóság, valamint a bevándorlás-ellenesség viszonylag erős hatást gyakorol a függő változóra, még ha nem is olyan erőset, mint a centrum–periféria konfliktus.

A bal-jobb önbesorolás önálló hatása mindkét tagállamban teljesen megszűnik: míg Dániában a kétváltozós elemzés alapján a baloldal vonatkozásában kimutatott pozitívabb EU-attitűd teljesen eltűnik, addig Svédországban megmarad ugyan egy nagyon gyenge – fordított irányú – összefüggés, amely ugyanakkor már nem szignifikáns. Ennek oka Dánia esetében egyértelműen az erős összefüggés a bevándorló-ellenesség és a jobboldali önbesorolás között. Svédországban a fő hatás az euroszeptikus pártokra való szavazási hajlandóságon keresztül jelentkezik. Az mindenesetre egyértelműnek tűnik, hogy a szakirodalomban általánosan elfogadott nézetet, mely szerint Svédországban nemcsak a pártválasztást, hanem az EU-val kapcsolatos attitűdöket is elsősorban a bal-jobb identitás határozza meg (vö. Gilljam–Holmberg, 1998; Holmberg–Oscarsson, 2004), mindenképpen árnyalni szükséges, hiszen – legalábbis az általam elemzett adatok alapján – ez a tényező nem önmagában, hanem csak áttételesen fejt ki a hatását.

A bevándorlás-ellenesség és az euroszeptikus pártra leadott szavazat önállóan is szignifikáns (negatív) hatással bír az unióval kapcsolatos attitűdökre mindkét EU-tag esetében. A környezetvédelem fontosságával mért posztmaterális dimenzióknak Dániában nincs, míg Svédországban van szignifikáns (pozitív) hatása a függő változóra. Dániában az abortusszal kapcsolatos álláspontnak nincsen önálló hatása.

Végül térjünk át a 2., „teljes” modell elemzésére!

Rögtön első ránézésre látszik, hogy az újonnan bevont kategóriában több – és mindkét ország esetében lényegében ugyanazon – változó szignifikáns hatást gyakorol az unió mélyítésével kapcsolatos attitűdökre, míg a korábbi három változó-csoportban több tényező elveszíti önálló szignifikáns hatását.

A *strukturális tényezők* közül Dániában továbbra is csak az életkornak, míg Svédországban a centrum–periféria dimenzióknak van szignifikáns hatása, így nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy Dániában az idősebbek, míg Svédországban a periféria lakói *ceteris paribus* negatívabban viszonyulnak az EU további mélyítéséhez.

Az *ideológiai dimenzióban* nem tapasztalunk drámai változást az unió megítélésével kapcsolatos változók bevonása révén: a bal-jobb önbesorolás és a morális dimenzió hatása ebben a modellben sem szignifikáns, míg a bevándorlás-ellenesség szignifikánsan negatív hatása megmarad. Ez a hatás különösen Dániában igen erős, olyannyira, hogy a *bevándorlással kapcsolatos attitűdöknek a teljes modell béta-együtthatói alapján erősebb a hatása, mint a közvetlenül az EU-val kapcsolatos attitűdöké*. Úgy vélem, hogy ez a következtetés a jelen elemzés talán legérdekesebb eredménye, ami teljes összhangban van a korábban bemutatott Eurobarometer-felmérések tanulságaival. Érdekes ugyanakkor, hogy Dánia esetében az euroszeptikus pártra leadott szavazat immár nem rendelkezik önálló hatással. Ennek egyik oka lehet, hogy az adatok szerint a

Népi Mozgalom az EU Ellen szavazótábora a pártnál jóval kevésbé euroszkeptikus (Polgár, 2014). A független változók közötti korrelációk alapján azt is megállapíthatjuk, hogy az euroszkeptikus pártokra való szavazási hajlandóság *közvetve*, az EU-tagság „jóságának” negatívabb megítélésén és az unió intézményeibe vetett alacsonyabb bizalmon keresztül csökkenti az EU mélyítése iránti pozitív hozzáállást, vagyis önmagában a szkeptikus pártra leadott szavazat nem feltétlenül párosul unió-ellenes választói attitűddel, ami összhangban van a skandináv pártok EU-kérdésekben megfigyelhető, fent említett gyakori megosztottságával. Végül megállapítható, hogy Svédországban a környezetvédelem fontossága csak közvetetten gyakorol hatást a függő változóra.

Rátérve a *kontextuális tényezőkre*, igen érdekes kérdést vet fel a dán szavazók kormánnyal való elégedettsége és az integráció mélyítése iránti vágy közötti, a teljes modellben immár újra szignifikánsan *negatív* hatás: míg az egyszerű kétváltozós korreláció ugyanilyen összefüggést mutatott ki, addig az *1. modellben* nem volt szignifikáns a kapcsolat. Az adatok mögé nézve ezt a paradoxont a következőképpen oldhatjuk fel. A független változók közötti korrelációk rámutatnak, hogy a választók minél elégedettebbek a kormány teljesítményével, egyfelől annál jobboldalibbak, másfelől viszont annál inkább gondolják úgy, hogy az unió „jó dolog”. Ez a két hatás tehát kioltja egymást. Egyszerűbben megfogalmazva azt szögezhetjük le, hogy a kormánnyal való elégedettség Dániában inkább negatív hatást gyakorol az EU további mélyítésére, s ez a hatás önállóan is jelentkezik, amennyiben az Európai Unióval kapcsolatos egyéb attitűdökre kontrollálunk. Ugyanakkor ez a hatás igen ambivalens, és könnyen elképzelhető, hogy a 2011-es kormányváltás után az előjele megfordult. Az mindenesetre biztos, hogy a 6. hipotézis bemutatása során vázolt mindkét érvrendszernek van létjogosultsága.

Szintén érdekes megfigyelni, hogy míg a hazai demokrácia működésével való elégedettség hatása Dánia esetében immár nem szignifikáns, a gazdasági helyzet retrospektív értékelése a teljes modellben (szemben a kétváltozós és az első többváltozós modellel!) szignifikáns és *negatív* hatást mutat. Ez az eredmény arra enged következtetni, hogy azok, akik meg voltak elégedve az elmúlt időszak gazdasági teljesítményével (és ezzel szoros összefüggésben saját kormányukéval is), nagyobb arányban vélték úgy, hogy a gazdasági válságért elsősorban az EU a felelős, legalábbis ezen a szinten kevésbé tudták hatékonyan kezelni a válságot.

Ezzel szemben Svédországban a teljes modell egyértelműen megerősíti, hogy a kormány teljesítményének értékelése önállóan is szignifikáns, pozitív hatást gyakorol az EU további mélyítésével kapcsolatos attitűdökre – vagyis a további európai integrációt elsősorban a kormánypárti szavazók támogatják –, ahogy a gazdasági kilátások pozitív megítélése is, míg a retrospektív ér-

tékelésnek és a hazai demokráciával való elégedettségnek a teljes modellben már nincsen önálló hatása.

Mint azt vártuk, az *EU-val kapcsolatos magyarázó változók többsége* (ám korántsem mindegyike) önállóan is szignifikáns hatással rendelkezik: különösen az európai identitás, az unió intézményeibe vetett bizalom, valamint a tagság pozitív értékelése gyakorol erős pozitív hatást az integráció mélyítésével kapcsolatos álláspontra. Messze a legerősebbnek tűnik mindkét országban az EU-tagság pozitív megítélése, ám, mint láttuk, Dánia esetében nem ezek, hanem a bevándorlási politikával kapcsolatos álláspont a leginkább meghatározó az integráció mélyítésének megítélése szempontjából.

KÖVETKEZTETÉSEK

Összegezzük tehát, hogy az empirikus eredményeink milyen mértékben támasztották alá a hipotéziseket! Mint a 2. táblázatból kiderül, hipotéziseink nagyobb részét az adatok alapján bizonyítani tudtuk.

2. táblázat. A hipotézisek teljesülése az empirikus adatok tükrében

Hipotézis	Eredmény az egyszerű korreláció alapján	Eredmény a két regressziós modell alapján
1: Különösen Svédország esetében a gazdasági kérdésekkel összefüggő bal-jobb dimenzió hatása erősebb, mint a többi strukturális, illetve ideológiai tényezőé, vagyis a baloldali önbesorolás erőteljesebb EU-szkeptikus nézeteket eredményez, mint a többi strukturális, ideológiai és kontextuális tényező.	Részből megerősítve. Svédország és Norvégia esetében a bal-jobb dimenzióval erős – bár a vizsgált tényezők közül nem a legerősebb –, szignifikáns és várt irányú összefüggés.	Nagy részt elvetve. Sem Svédországban, sem Dániában nincsen önálló hatása a bal-jobb önbesorolásnak, míg Norvégiában ez az egyik legerősebb, szignifikáns és várt irányú hatás.
2: A bevándorlás-ellenes attitűdök nagyon erős (negatív) hatást gyakorolnak a további európai integrációval kapcsolatos preferenciákra, különösen Dániában.	Megerősítés. Dániában az egyik legerősebb (szignifikáns, negatív) korreláció. Svédországban némileg gyengébb, de várt irányú összefüggés. Norvégiában nincs szignifikáns kapcsolat.	Egyértelmű megerősítés. Mindhárom országban erős, szignifikáns és várt irányú hatás. Dániában a bevándorlással kapcsolatos nézetek jobban befolyásolják az EU mélyítésével kapcsolatos álláspontot, mint az unióval közvetlenül összefüggő attitűdök.

Hipotézis	Eredmény az egyszerű korreláció alapján	Eredmény a két regressziós modell alapján
3: A centrum–periféria konfliktusnak különösen Norvégia, kisebb mértékben Svédország esetében erős hatása van az EU-tagsággal kapcsolatos attitűdökre (a periféria euroszeptikusabb), míg Dániában ez a hatás nem egyértelmű.	Megerősítés. Norvégia esetében az összes változó közül a legerősebb (várt irányú, szignifikáns) hatás. Svédországban szintén erős, várt irányú hatás. Dániában gyengébb, de szignifikáns és azonos irányú.	Egyértelmű megerősítés. Norvégia esetében az összes változó közül a legerősebb (várt irányú, szignifikáns) hatás. Svédországban szignifikáns, várt irányú hatás, de nem tartozik a legerősebbek közé. Dániában nincs szignifikáns önálló hatás.
4: A három országban a (környezetvédelmi és részben morális kérdések fontosságával mért) materiális–posztmateriális dimenzió hatása ambivalens.	Megerősítés. Norvégiában a környezetvédelmi dimenzióval szignifikáns (ugyanakkor nem túl erős) negatív összefüggés, Svédországban a várakozásnak megfelelően szignifikánsan pozitív. Dániában nincs kapcsolat. A morális kérdésekben liberális álláspontot képviselők enyhén EU-pártibbak mindhárom országban (főleg Norvégiában).	Megerősítés. A morális dimenzió egyedül Norvégiában rendelkezik szignifikáns hatással. A környezetvédelemmel kapcsolatos attitűdök Dániában és Norvégiában nem rendelkeznek önálló szignifikáns hatással, mert a mögöttes tényezők (és érvek) eltérő irányú hatásai kioltják egymást, Svédországban ugyanakkor az 1. modellben még megmarad a szignifikáns pozitív hatás.
5: Az euroszeptikus pártok szavazói negatívabban viszonyulnak az integráció mélyítéséhez, mint a többi szavazó.	Egyértelmű megerősítés. Mindhárom országban szignifikáns, és várt (negatív) irányú, erős összefüggés.	Részleges megerősítés. Az 1. modellben mindhárom ország esetében szignifikáns és erős negatív hatás. A 2. modellben Dánia esetében már nem szignifikáns az önálló hatás.
6: Az aktuális gazdasági, politikai helyzettel kapcsolatos értékelések, vagyis a kontextuális tényezők szignifikánsan befolyásolják az EU-val kapcsolatos attitűdöket, bár a hatás várható iránya nem egyértelmű.	Részleges (inkább gyenge) támogatás. Svédország esetében ugyan mind a négy kontextuális tényező szignifikáns és pozitív összefüggést mutat az EU mélyítésének támogatásával, ám Dánia esetében csak a kormány teljesítményének értékelése mutat erős (negatív) összefüggést, míg Norvégia esetében egyik változó sem.	Gyenge támogatás. Az 1. modellben három svéd változónak van szignifikáns (pozitív) hatása, míg Dánia és Norvégia esetében egyiknek sem. A 2. modellben mindkét országban két-két változónak van enyhe hatása. A hatások iránya ugyanakkor országonként eltérő.

Hipotézis	Eredmény az egyszerű korreláció alapján	Eredmény a két regressziós modell alapján
7: Az EU jelenlegi működésével, intézményeivel, valamint az ország uniós tagságával kapcsolatos pozitív attitűdök (Svédország és Dánia esetében) várhatóan erősen és pozitívan befolyásolják az integráció mélyítésével kapcsolatos preferenciákat.	Megerősítés. Öt változó mindkét ország esetében szignifikáns és erősen pozitív összefüggést mutat. A nemzeti kormány és az EU gazdasági helyzetért viselt felelőssége ugyanakkor nincs szoros összefüggésben az integráció mélyítése iránti igényvel.	Inkább megerősítés. Bár a regressziós modellben az ide sorolt változók csaknem fele nem szignifikáns, az EU-tagság pozitív megítélése, az európai identitás, valamint (kisebb mértékben) az uniós intézményeibe vetett bizalom önállóan is erős pozitív hatást gyakorol a függő változóra, sőt Dánia esetében a nemzeti kormány felelőssége is (negatívan). Dánia esetében ugyanakkor nem e tényezők, hanem a bevándorlással kapcsolatos attitűdök hatása a legerősebb.

Újra hangsúlyozni kell, hogy az integráció mélyítésével (illetve Norvégia esetében a csatlakozással) kapcsolatos attitűdök az unióhoz való viszonyulás mindössze egy lehetséges vetületét jelentik, vagyis az integrációval kapcsolatos attitűdök semmiképpen nem redukálhatók a tagság támogatása/ellenzése kérdésére. Ennek oka, hogy az EU különböző aspektusaival, közösségi vívmányaival kapcsolatban jelentősen eltérő támogatottságot tapasztalunk a skandináv országokban. Az elemzés érvényességét ez a tényező természetesen némileg behatárolja. Ezzel együtt összességében úgy vélem, sikerült egyrészt rávilágítani a mélyítéssel – mint az európai integráció legfontosabb aktuális kérdésével – kapcsolatos általános álláspontokat magyarázó legfontosabb tényezőkre, másrészt rámutatni arra a tényre, hogy bár a függő változóként vizsgált, az ország szempontjából az integráció mélyítésére vonatkozó attitűdök természetesen szorosan összefüggnek az EU intézményeibe vetett bizalommal, illetve a tagságból származó előnyök megítélésével, ám ezektől konceptuálisan és empirikusan is különböznek.

Az is egyértelműnek tűnik, hogy a szakirodalomban igen elterjedt feltételezés, mely szerint a választók bal-, illetve jobboldali identitása önmagában magyarázná az integrációval kapcsolatos attitűdöket, még Svédország esetében sem felel meg pontosítások nélkül a tényeknek. A választói identitás és a pártválasztás szempontjából valóban központi jelentőségű bal-jobb önbesorolás ugyanis nem önmagában, hanem az egyéb, elsősorban ideológiai, politikai preferenciákon keresztül gyakorol hatást az Európai Unióval kapcsolatos

nézetekre, és ezért inkább afelé hajlok, hogy az EU-dimenziót a bal-jobb skálától különálló, azt keresztbemetsző törésvonalnak, de legalábbis konfliktus-tényezőnek tekintsem, melynek strukturális, ideológiai, illetve kontextuális mozgatórugói egyaránt vannak. A három skandináv országban ugyanakkor – sőt, még a két uniós tag esetében is – e tényezők igen eltérő kombinációi határozzák meg az integráció mélyítésével kapcsolatos választói álláspontok min-tázatait.

JEGYZETEK

- ¹ Dánia: 55%, Svédország: 56%, EU27: 47% (Eurobarometer 75.3 [2011])
- ² Dánia: 70%, Svédország: 53%, EU27: 52% (Eurobarometer 75.3 [2011])
- ³ Ebben a dolgozatban nem foglalkozom részletesen az euroszkepticizmus definíciós kérdéseivel (vö. Szczerbiak–Taggart, 2000), vagyis nem teszek különbséget a párt alapú euroszkepticizmus „kemény” és „puha” típusai között, hanem a rendelkezésre álló adatoknak megfelelően a több/kevesebb integráció dimenziójában vizsgálódom.
- ⁴ Több esetben átkódoltam az eredeti kérdőívek kódkönyveihez képest a válaszlehetőségeket annak érdekében, hogy az értékek intuitívebbek legyenek (pl. a „nagyon elégedett”/”teljesen egyetért” legyen a magas érték), illetve, hogy megfelelően tudjam alkalmazni az értékeket a modellben, pl. dummy-ként. Ennek megfelelően az alábbiakban olyan formában mutatom be a felhasznált változókat, ahogyan azok a dolgozatban szerepelnek (vagyis adott esetben átkódol-va, „nem tudom”/„nem válaszolt” kategóriákat kihagyva stb.).

Férfi: 0 – nő; 1 – férfi

Életkor: Év

Anyagi helyzet:

DK/S: Az Ön családja milyen anyagi körülmények között él? 1 (szegény) – 7 (gazdag).

N: Háztartás bruttó jövedelme ezer koronában.

Centrum–periféria:

DK/S: Ön hol él? 1 – Falusias településen vagy falun; 2 – Kis- vagy közepes méretű városban; 3 – Nagyváros elővárosában; 4 – Nagyvárosban?

N: Hol helyezné el magát egy olyan 1-től 10-ig terjedő skálán, ahol a 0 azt jelenti, hogy a központi kormányzat már így is túl sok figyelmet szentel a periférikus területeknek, míg a 10 azt, hogy a központi kormányzat nem fordít erre elég figyelmet?

(Ez a mutató közvetlenül a centrum–periféria dimenzió politikai konfliktusos jellegét ragadja meg, ezért ebben a modellben is ezt használtam. A kérdőívben szerepelt a lakóhely nagyságára – vagyis az EES-kutatással ellentétben nem a település típusára – vonatkozó kérdés, amely egy-részt erősen korrelál a fent említett centrum–periféria-indikátorral, másrészt gyakorlatilag ugyanolyan, szignifikáns és csaknem ugyanolyan erős hatást mutat, mint a modellben használt változó.)

Bal-jobb önbesorolás: Ön hova sorolná magát? 0 – baloldal; 10 – jobboldal.

Bevándorlás-ellenesség:

DK/S: Jelentősen kellene csökkenteni Dániában/Svédországban a bevándorlást. 1 – egyáltalán nem ért egyet; 2 – nem ért egyet; 3 – egyet is ért meg nem is; 4 – egyetért; 5 – teljesen egyetért.

N: A norvég bevándorlási politikával kapcsolatban a 0 jelentse azt a nézetet, hogy könnyebbé kellene tennünk a bevándorlók számára, hogy Norvégiába beléphessenek, míg a 10-es érték azt a véleményt fejezi ki, hogy a bevándorlók számát a jelenleginél is jobban korlátozni kellene.

Abortusz liberalizálása:

DK/S: A nők szabadon dönthessenek abortusszal kapcsolatos kérdésekben. 1 – egyáltalán nem ért egyet; 2 – nem ért egyet; 3 – egyet is ért meg nem is; 4 – egyetért; 5 – teljesen egyetért.

N: 1 – Az abortuszt semmilyen körülmények között nem szabadna megengedni. 2 – Csak ha a nő élete vagy egészsége veszélyben van. 3 – Akkor is, ha a nő személyes életkörülményei indokolják. 4 – Önálló döntés alapján.

A környezetvédelem fontos:

DK/S: Ön szerint ma mi a legnagyobb/második legnagyobb/harmadik legnagyobb probléma Dániában/Svédországban? 0 – nem említi a környezetvédelmet, vagy a klímaváltozást; 1 – harmadik helyen említi ezek valamelyikét; 2 – második helyen említi ezek valamelyikét; 3 – legnagyobb problémaként említi ezek valamelyikét.

N: A 0 azt a vágyat fejezi ki, hogy a környezetvédelemmel kapcsolatos intézkedéseket nem kellene olyan mértékben alkalmazni, hogy az az életszínvonalunkat befolyásolja, míg a 10-es érték azt a vágyat jelenti, hogy a környezet védelme érdekében többet kellene tenni még akkor is, ha ez mindenki, így az Ön számára is az életszínvonal jelentős csökkenésével jár.

EU-szkeptikus pártra szavazott (DK/S esetében EP 2009, N: 2009-es Storting-választás):

D: 1 – Júniusi Mozgalom, Népi Mozgalom, Dán Néppárt; 0 – minden egyéb válasz.

S: 1 – Júniusi Lista, Svéd Demokraták, Baloldali Párt, Zöld Párt (bár ez utóbbi két párt 2009-ben hivatalosan már nem propagálta Svédország EU-ból való kilépését); 0 – minden egyéb válasz.

N: 1 – Vörös Szövetség, Szocialista Baloldali Párt, Centrumpárt, Keresztény Néppárt, Liberális Párt; 0 – minden egyéb válasz.

Elégedettség a demokrácia működésével a saját országban, illetve az EU-ban:

DK/S: Összességében mennyire elégedett Ön azzal, ahogyan a demokrácia működik. Dániában/Svédországban/az EU-ban? 1 – nagyon elégedetlen; 2 – inkább elégedetlen; 3 – inkább elégedett; 4 – nagyon elégedett.

N: Ön mennyire elégedett a demokrácia működésével Norvégiában? 1 – egyáltalán nem elégedett; 2 – nem nagyon elégedett; 3 – igen elégedett; 4 – nagyon elégedett.

Gazdasági helyzet értékelése az elmúlt évben:

DK/S: Megítélése szerint az elmúlt 12 hónapban hogyan változott az ország gazdasági helyzete: 1 – sokat romlott; 2 – valamit romlott; 3 – nem változott; 4 – valamit javult; 5 – sokat javult.

N: A jelenlegi gazdasági helyzet Norvégiában 1 – nagyon rossz; 2 – rossz; 3 – se nem jó, se nem rossz; 4 – jó; 5 – nagyon jó.

A következő évre vonatkozó gazdasági kilátások:

DK/S: A következő 12 hónapban az ország gazdasági helyzete: 1 – sokat fog romlani; 2 – valamit romlani fog; 3 – ugyanolyan marad; 4 – valamit fog javulni; 5 – sokat fog javulni.

N: A következő éveket tekintve mit gondol, az Ön gazdasági helyzete milyen lesz? 1 – rosszabb; 2 – nagyjából ugyanolyan; 3 – jobb.

A kormány teljesítményének értékelése:

DK/S: Ön elfogadhatónak vagy elfogadhatatlannak tartja a kormány teljesítményét? 0 – elfogadhatatlan; 1 – elfogadható.

N: Hogy véli, a jelenlegi norvég kormány az elmúlt négy évben milyen munkát végzett? 1 – nagyon rossz; 2 – rossz; 3 – egyaránt jó és rossz; 4 – jó; 5 – nagyon jó.

Európai identitás: Ön minek tekinti magát? 1 – csak svédnek/dánnak; 2 – dánnak/svédnek és európainak; 3 – európainak és dánnak/svédnek; 4 – csak európainak.

Bizalom az EU intézményeiben: Ön megbízik az Európai Unió intézményeiben? 1 – egyáltalán nem ért egyet; 2 – nem ért egyet; 3 – egyet is ért meg nem is; 4 – egyetért; 5 – teljesen egyetért.

Az EU-tagság „jó dolog”: Mit gondol, Dánia/Svédország EU-tagsága általában véve jó dolog, rossz dolog, vagy se nem jó, se nem rossz? 0 – se nem jó, se nem rossz, illetve rossz dolog; 1 – jó dolog.

Az ország számára a legfontosabb problémát az EU szintjén kell(ene) kezelni: Ön szerint ki lenne a legmegfelelőbb arra, hogy foglalkozzon az ország számára legnagyobb problémával: regionális, országos vagy európai hatóságok? 0 – ha nem említi az európai; 1 – európai.

A kormány/EU felelőssége a gazdasági körülményekért: Mennyire felelős a dán/svéd kormány/az EU a dániai/svédországi gazdasági helyzetért? 0 – egyáltalán nem felelős érte; 10 – teljes mértékben felelős.

⁵ Terjedelmi okok miatt nincs lehetőségem az elemzésbe bevont nagyszámú független változó – amúgy igen releváns – korrelációs mátrixát szerepeltetni a szövegben. Ahol releváns, ennek összefüggéseit jelezni fogom. Ugyanezen okból az 1. táblázat nem tartalmazza a standardizált regressziós együtthatókat (ezekre néhány helyen a szövegben hivatkozni fogok), valamint a multikollinearitásra (VIF, tolerancia) és a heteroszkedaszticitásra vonatkozó értékeket, számításokat. Természetesen az ezekkel kapcsolatos teszteket, ellenőrzéseket elvégeztem, s egyikkel kapcsolatos probléma sem áll fenn. A részletesebb eredményeket és háttérszámításokat kérésre bármely érdeklődő számára rendelkezésre bocsátom. Elérhetőségem: polgar.tamas80@gmail.com

IRODALOM

- Arter, David (2008): *Scandinavian Politics Today*. Manchester, Manchester University Press.
- Aylott, Nicholas (2005a): Lessons Learned, Lessons Forgotten: The Swedish Referendum on EMU of September 2003. *Government and Opposition*, Vol. 40(4), 540–564.
- Aylott, Nicholas (2005b): De politiska partierna. In: Blomgren, Magnus–Bergman, Torbjörn (szerk.): *EU och Sverige – ett sammanlänkat statsskick*. Malmö, Liber. 58–79.

- Bartolini, Stefano–Mair, Peter (1990): Identity, Competition and Electoral Availability: the stabilisation of European electorates 1885–1985. Cambridge, Cambridge University Press.
- Berglund, Sten–Ulf Lindström (1978): *The Scandinavian Party System(s): A Comparative Study*. Lund, Studentlitteratur.
- Borre, Ole (2007): Issue voting i Danmark 2001–2005. In: Goul Andersen, Jørgen et al. (szerk.): *Det nye politiske landskab. Folketingsvalget 2005 i perspektiv*. Aarhus, Academica. 177–194.
- Buch, Roger–Hansen, Kasper M. (2002): The Danes and Europe: From EC 1972 to Euro 2000 – Elections, Referendums and Attitudes. *Scandinavian Political Studies*, Vol. 25 (1), 1–26.
- Ersson, Svante–Wide, Jessika (2005): Sverige och EU: Väljarnivån. In: Blomgren, Magnus–Bergman, Torbjörn (szerk.): *EU och Sverige – ett sammanlänkat statsskick*. Malmö, Liber. 34–57.
- Gabel, M.–Hix, Simon (2002): Defining the EU Political Space. An Empirical Study of the European Elections Manifestos, 1979–1999. *Comparative Political Studies*, Vol. 35 (8), 934–964.
- Gallai Sándor (1998): *A skandináv modell története*. Budapest, Aula Kiadó.
- Green-Pedersen, Christoffer (2012): A Giant Fast Asleep? Party Incentives and the Politicisation of European Integration. *Political Studies*, Vol. 60(1), 115–130.
- Hix, Simon (1999): Dimensions and Alignments in European Union Politics: Cognitive Constraints and Partisan Responses. *European Journal of Political Research*, Vol. 35(2) 69–106.
- Hix, Simon–Høyland, Bjørn (2011): *The Political System of the European Union*. Basingstoke, Palgrave MacMillan.
- Holmberg, Sören (2009): EU alltmer accepterat. In: Holmberg, Sören–Weibull, Lennart (eds.): *Svenskhöst*. Göteborg, SOM-institutet, Göteborgs universitet, 299–314.
- Holmberg, Sören–Oscarsson, Henrik (2004): *Väljare: svenskt väljarbeteende under 50 år*. Stockholm, Norstedts.
- Hooghe, Lisbeth–Marks, Gary–Wilson, C. J. (2002): Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration? *Comparative Political Studies*, Vol. 35 (8), 965–989.
- Knutsen, Oddbjørn (2004a): *Social Structure and Party Choice in Western Europe: A Comparative Longitudinal Study*. Basingstoke, Palgrave MacMillan.
- Knutsen, Oddbjørn (2004b): Voters and Social Cleavages. In: Knut Heidar (szerk.): *Nordic Politics – Comparative Perspectives*. Oslo, Universitetsforlaget. 60–80.
- Miljan, Toivo (1977): *The Reluctant Europeans: The Attitudes of the Nordic Countries towards European Integration*. London, C. Hurst and Co.
- Polgár Tamás (2011): Merre tovább, EGT? – Norvégia és az EU viszonya az integráció bővülése és mélyülése tükrében. *Politikatudomány Online*, Vol. 1(1-2). <http://portal.uni-corvinus.hu/index.php?id=47210>
- Polgár, Tamás (2013): The Nordic View: Impact of the Economic Crisis on the Domestic Politics and EU-policies of the Nordic Countries. In: Ágh, Attila – Vass, László (eds.): *European Futures: The Perspectives of the New Member States in the New Europe*. Budapest, Budapest College of Communication and Business. Together for Europe Series, No. 16, 211–267.
- Polgár, Tamás (2014): Still "Euro-Party Systems"? – Representativeness of Political Parties on the EU-Dimension in Denmark and Sweden. *Journal of Comparative Politics*, Vol. 7(1), 69–88.
- Saglie, Jo (2000): Values, Perceptions and European Integration: The Case of the Norwegian 1994 Referendum. *European Union Politics*, Vol. 1(2), 227–249.

- SCB (2011): *Åttapartivalet 2010 – Allmännavalen (Valundersökningen)*. Stockholm, Statistiska Centralbyrån.
- Sitter, Nick (2001): The Politics of Opposition and European Integration in Scandinavia: Is Euro-Scepticism a Government–Opposition Dynamic? *West European Politics*, Vol. 24(4), 22–39.
- Sitter, Nick (2002): *Opposing Europe: Euro-Scepticism, Opposition and Party Competition*. SEI WP no. 56, Sussex European Institute.
- Szczerbiak, Aleks–Taggart, Paul (2000): *Opposing Europe: Party Systems and Opposition to the Union, the Euro and Europeanisation*. 'Opposing Europe Research Network' Working Paper No. 1
- Sørensen, Catharina (2006): *Elsker, elsker ikke? Euroskepsis i forandring*. København, Dansk Institut for Internationale Studier.
- Tallberg, Jonas–Aylott, Nicholas–Bergström, Carl Fredrik–Vifell, Åsa Casula–Palme, Joakim (2010): *Europeiseringen av Sverige. Demokratirådets Rapport 2010*. Stockholm, SNS Förlag.
- Wallace, Helen (2010): An Institutional Anatomy And Five Policy Modes. In: Wallace, Helen–Pollack, Mark–Young, Alasdair (eds.): *Policy Making In The European Union*. Oxford, Oxford University Press. Sixth Edition. 69–104.

POLITIKAELEMÉLET

Gedeon Péter

Piac és demokrácia: barátok vagy ellenségek?

Kiss Viktor

A politika logikái. Ernesto Laclau
és az ideológiakritika reorganizációja

PIAC ÉS DEMOKRÁCIA: BARÁTOK VAGY ELLENSÉGEK?¹

Gedeon Péter

(egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem, Összehasonlító Gazdaságtan Tanszék)

ÖSSZEFOGLALÓ

A dolgozat a piac és demokrácia viszonyát tematizáló elméleteket vizsgálja. Piac és demokrácia kapcsolatáról négy elméleti tételt különböztethetünk meg: (1) Szükségességi tétel: a piac (P) a demokrácia (D) szükséges feltétele ($[P \rightarrow D] +$). (2) Egyenlőtlenségi tétel: a piac aláássa a demokráciát ($[P \rightarrow D] -$). (3) Optimalitási tétel: a demokrácia a piac optimális feltétele ($[D \rightarrow P] +$). (4) Alkalmatlansági tétel: a demokrácia aláássa a piacot ($[D \rightarrow P] -$). Arra a kérdésre keresek választ, hogy ezek a tételek feltételezik, vagy kizárják egymást. A tételek rekonstrukciója után a négy tétel hatféle lehetséges kombinációját tekintem át. A dolgozat konklúziója az, hogy a piac és demokrácia kölcsönös feltételezettségét kimondó elmélet összefér a piac és a demokrácia közötti ellentéteket taglaló állításokkal, ezek között nincsen logikai ellentmondás. Ez az elemzés segíthet annak megértésében, miért bizonyult kapitalizmus és demokrácia kapcsolata viszonylag stabilnak: a demokrácia szelektivitása és a piac politikai korlátozása végülis nem ássa alá, nem számolja fel a gazdasági és a politikai szabadságot, hanem módosított formában fenntartja azt.

Kulcsszavak: piac ■ demokrácia ■ kapitalizmus ■ politikai szabadság ■ politikai egyenlőség ■ piaci egyenlőtlenségek

A magántulajdonosi piacgazdaság (röviden: kapitalizmus) és a képviseleti demokrácia összekapcsolódása a nyugat-európai és észak-amerikai társadalomfejlődés meghatározó szerkezeti sajátossága. E sajátosságra reflektálnak a piac és a demokrácia viszonyát tematizáló elméletek. Dolgozatomban ezekkel az elméletekkel foglalkozom. Nem azt vizsgálom, hogy melyik elmélet magyarázza jobban vagy rosszabbul piac és demokrácia kapcsolatát a modern kapitalizmusban, hanem azt, milyen kapcsolatban állnak egymással a piac és a demokrácia viszonyát tematizáló különböző, egymással rivalizálni látszó elméleti állítások. Ez az írás tehát közvetlenül nem a piac és a demokrácia viszonyát, hanem a piac és demokrácia kapcsolatát tárgyaló *elméletek* egymáshoz való viszonyát elemzi. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy a piac és a demokrácia viszonyáról megfogalmazott különböző elméleti állítások feltételezik vagy kizárják-e egymást, belső vagy külsődleges összefüggésben vannak-e

egymással. Először definiálom a piac és a demokrácia fogalmait, majd stilizált formában rekonstruálom a piac és demokrácia viszonyáról tett különböző elméleti állításokat, ezt követően térek ki arra, hogy az ellentétnek tűnő álláspontok logikailag feltételezik vagy kizárják-e egymást. A dolgot következtetések zárják.

PIAC ÉS DEMOKRÁCIA FOGALMAIRÓL

Piac és demokrácia egyaránt tekinthetők koordinációs mechanizmusoknak.² A piac a gazdasági, a demokrácia a politikai cselekvések koordinációjának különös formája. Kornai (1993) munkájában a képviseleti demokrácia nem szerepel koordinációs mechanizmusként, az öngazgatás azonban igen.³ Az öngazgató koordináció értelmezhető a közvetlen demokráciát leíró fogalomként, de kiterjeszthető a képviseleti demokráciára is, e koordinációs mechanizmus leírása ugyanis megengedi a vertikális viszonyokat, és azt, hogy a hatalmat gyakorlók választások útján kerülnek döntési pozíciókba (Kornai, 1993: 123–124.). A képviseleti demokrácia az egyéni döntések kollektív döntésekké alakításának politikai mechanizmusa, ily módon értelmezhető koordinációs mechanizmusként.

A piac a gazdasági aktorok között ismétlődő cseréket szervezi és intézményesíti, mondja Hodgson.⁴ A piac minden társadalomban megjelenhet, de csak a kapitalizmus kialakulásával vált a gazdasági tevékenységek koordinációjának általános és uralkodó mechanizmusává. Mint ilyen, a piac a gazdasági aktorok közötti *versenyt* intézményesíti. A piac lehetővé teszi azt, hogy teret nyerjen a társadalomban az egyének között a gazdagságért folytatott verseny. Ez a kapitalizmus történelmi jelentőségű újítása: a kapitalizmusban a gazdagság felhalmozását célzó verseny nem fenyeget a társadalom szétesésével. A piac, mint koordinációs mechanizmus ugyanis leválasztja a gazdaság integrációját a társadalom integrációjáról. Úgy tűnik, ebben egyetértés áll fenn az egymással egyébként rivalizáló elméleti iskolák és szerzők között.

Marx arról írt, hogy a kapitalizmus előtti társadalmakban a közösség, a kapitalizmusban pedig a pénz szervezi a gazdasági tevékenységeket. A piacgazdaságban ily módon a pénz a közösség helyére lép, „A pénz . . . a *reális közösség*...” (Marx, 1972: 133.). A kapitalizmusban a piac *személytelen* mechanizmusa teremti meg az egyéni gazdasági tevékenységek társadalmi összefüggését. Ezt nevezte Marx eldologiasodásnak: „Hogy az emberek pusztán atomisztikus viszonyban vannak egymással társadalmi termelési folyamatukban, s hogy ennélfogva saját termelési viszonyaik ellenőrzésüktől és tudatos egyéni cselekvésüktől független, dologi alakot öltenek, az mindenekelőtt abban jelenik meg, hogy munkatermékeik általánosan az áruformát öltik. A pénzféti rejtélye tehát nem egyéb, mint az áruféti rejtélye láthatóvá vált, szemet kápráztató formában” (Marx, 1967: 94.).

Polányi a kapitalizmust olyan piaci társadalomként definiálta, amelyben a gazdaság már *nincsen beágyazódva* a társadalomba. A gazdasági tevékenységek koordinációjában az árszabályozó piac lép a társadalmi normák helyére. „Az önszabályozó piac nem kevesebbet feltételez, mint a társadalom intézményes kettészakadását gazdasági és politikai szférára. Valójában ez a dichotómia pusztán az önszabályozó piac létezésének újrafogalmazása a társadalomnak mint egésznek a szempontjából.” (Polányi, 1976: 85.)

Hayek a piaci *spontán rend* működését Marxhoz hasonlóan olyan személytelen mechanizmusként írja le, amelyet a rendet működtető egyének nem láthatnak át és nem irányíthatnak. „A piaci ármechanizmust az egyének nem vonhatják tudatos ellenőrzésük alá. Az ármechanizmus kettős szerencsétlensége, hogy egyrészt nem tudatos emberi alkotás, másrészt azok, akiknek a cselekvését irányítja, általában nem tudják, hogy miért teszik azt, amit tesznek.” (Hayek, 1995: 249.)⁵ A piaci koordináció kiszakítja a gazdasági tevékenységek koordinációját a társadalmi normák alól. A piac az erőforrások allokációjának személytelen mechanizmusa, ezért nem lehet sem igazságos, sem igazságtalan.⁶

Habermas Lockwood (1964) nyomán a piaci koordináció révén szerveződő gazdaságot rendszerintegrációként különböztette meg a társadalmi életvilágot normavezérelt cselekvések révén szervező társadalmi integrációtól. „A piac olyan mechanizmus, amely a társadalom integrációját ‘spontánul’ teremti meg, amennyiben nem morális szabályok révén hangol össze cselekvési orientációkat, hanem funkcionális összefüggéseken keresztül vonatkoztat egymásra aggregált cselekvési hatásokat.” (Habermas 1995: 176.)⁷ A rendszerintegráció a piaci koordináció révén kiszakítja a gazdasági tevékenységet a társadalmi normák által vezérelt tevékenységek köréből, így a gazdaság a *normamentes társadalmiság* terepévé válik, anélkül, hogy ez a társadalom szétesését vonná maga után. Ez azért lehetséges, mert a rendszerintegrációtól elválva működik a társadalmi integráció mechanizmusa, amelynek feladata az, hogy társadalmi normák révén szabályozza az egyéni cselekvéseket, biztosítva ezzel e cselekvések összehangolását és a rendszerintegráció működését (Habermas, 1995: 175.).⁸

A piacot az előbbiekben adott meghatározás a kapitalista gazdaság koordinációs mechanizmusaként ragadja meg, tehát történelmileg különös társadalmi formaként értelmezi. Ez a meghatározás ugyanakkor eltekint a piac különös formáitól, a piacot nem a különös formák gazdagságára való reflexió révén határozza meg, mintegy belülről, hanem e különös formák közös sajátosságait mutatja be. Ez a piacfogalom a piac és nem piac (a piaci társadalom és a nem piaci társadalom) fogalmi dichotómiájára épül, ezért emeli ki a piaci koordináció személytelen jellegét, azt, hogy a piaci koordináció a magán- és a közszféra szétválását, és ennyiben a normamentes társadalmiság intézményesítését jelenti. A magánszféra önállósulása, leválása a közszféráról teszi lehetővé azt, hogy a gazdasági szereplők a pénzben kifejezett gazdagság szaporí-

tására törekedhessenek, illetve azt, hogy a közvetlen termelőknek a termelés tárgyi feltételeinek tulajdonosaihoz való viszonya áruformát ölthessen. A munka kommodifikációja feltételezi a közvetlen termelőknek szabad magánügyéneként való társadalmi konstitúcióját. A tőke és munka közötti piaci csere pedig a piac kiszélesedését és a naturálgazdaság összehúzódását vonja maga után: a munkájukat eladó termelőknek a piacon kell beszerezniük a létfenntartásukhoz szükséges javakat. A piaci koordináció általánossá válása egyúttal a gazdaságnak a személytelen piaci kimeneteken keresztül történő szabályozását jelenti. Az ármechanizmus az egyéni döntéseket összegezve, ezek eredőjeként értékeli a különös gazdasági tevékenységeket, osztja el a jövedelmeket. A piac szereplői magánügyének, ezért *döntési autonómiával* rendelkeznek. A piaci koordináció tehát egyszerre feltételezi a gazdasági szereplők *szabadságát és formális egyenlőségét* (a piaci csere önkéntes, a felek nem kényszeríthetik egymást a tranzakciókban való részvétellel), illetve *szubsztantív egyenlőtlenségét* (a személytelen piac egyeseket gazdaggá, másokat szegénnyé tehet).

A továbbiakban, amikor a piac kategóriáját használom, egyúttal a piaci koordinációt általánossá tévő piacgazdaságra, kapitalizmusra gondolok.

A demokrácia a politikai tevékenységek koordinációjának különös formája. A politikai szféra sajátossága az, hogy a politikai hatalmat birtoklók döntései a politikai közösség minden tagjára kötelező érvényűek, ezért feltételezik azt, hogy a döntéshozók rendelkeznek a politikai döntés kikényszerítésének eszközeivel. A politikai demokráciában az erőszak eszközeit monopolizáló döntéshozó döntéseit a politikai közösség tagjainak döntése legitimálja. A politikai demokrácia tehát a politikai döntéseket az állampolgárok döntésével hozza kapcsolatba. A politikai demokrácia fogalma feltételezi a szavazó állampolgárok *döntési szabadságát*: a választó szabadon dönt arról, hogyan szavaz. A politikai demokrácia fogalma feltételezi a *politikai egyenlőséget*, az állampolgárok politikai egyenlőségét. A képviseleti demokráciákban a politikai egyenlőség a törvény előtti egyenlőséget és az egyenlő szavazati jogot, illetve az egyenlő választhatóságot jelenti. A politikai demokrácia, mint koordinációs mechanizmus, az egyéni állampolgári döntéseket összegzi közösségi politikai döntéssé a választási procedura szabályai révén: a képviseleti demokráciában az állampolgárok arról döntenek, kikre ruházzák át azt a jogot, hogy az erőszak eszközeinek állami monopóliumára támaszkodva meghozzák a mindenki számára kötelező érvényű politikai döntéseket, állapítja meg Schumpeter. „Meghatározásunk szerint a demokratikus módszer a politikai döntések meghozatalának azon intézményes módja, amely intézmény keretében bizonyos egyének az emberek szavazataiért folytatott verseny küzdelmei révén szerzik meg a döntési hatalmat.” (Schumpeter, 1994: 269.) A politikai demokrácia a hatalomért folytatott *verseny* intézményesítése. A politikai demokrácia teszi lehetővé azt a politikai versenyt, amely nem vezet a társadalom széteséséhez.

A politikai demokrácia a hatalom békés átadásának koordinációs mechanizmusa.⁹ A politikai demokrácia ezért egyúttal a hatalomgyakorlás *személytelen* mechanizmusa. A politikai versenyben a hatalmat gyakorló személyek egymással helyettesíthetők, a hatalom nincsen összenőve a hatalmat gyakorló személlyel (személyekkel): a hatalmat gyakorló kormány bukása nem jelenti a politikai rendszer összeomlását.

A demokrácia fentiekben adott meghatározása a politikai demokráciát nem különös formái felől értelmezi, hanem ezektől elvonatkoztatva, e különös formák minimális közös alapját ragadja meg. Ez a demokrácia-fogalom tehát a demokrácia–diktatúra dichotómiára épül, ezért a demokrácia schumpeteri, *procedurális* felfogását veszi alapul, nem társít a demokrácia fogalmához a politikai bemenetekre és kimenetekre vonatkoztatott *szubsztantív* tartalmakat.

A továbbiakban, amikor a demokrácia kategóriáját használom, a pártversenyt intézményesítő képviseleti demokráciára gondolok.

RIVÁLIS ELMÉLETEK PIAC ÉS DEMOKRÁCIA KAPCSOLATÁRÓL

Piac és demokrácia kapcsolatáról négy elméleti tételt¹⁰ különböztethetünk meg:

(1) Szükségességi tétel¹¹: a piac (P) a demokrácia (D) szükséges feltétele ($[P \rightarrow D] +$).

(2) Egyenlőtlenségi tétel: a piac korlátozza a demokráciát ($[P \rightarrow D] -$).

(3) Optimalitási tétel: a demokrácia a piac optimális feltétele ($[D \rightarrow P] +$).

(4) Alkalmatlansági tétel¹²: a demokrácia korlátozza a piacot ($[D \rightarrow P] -$).

E tételeket az 1. táblázat foglalja össze.¹³

1. táblázat. Elméletek piac és demokrácia viszonyáról

oksági kapcsolat	támogató (+)	gátló (–)
$P \rightarrow D$	<i>Szükségességi tétel</i> a piac a demokrácia <i>szükséges</i> feltétele gazdasági szabadság nélkül nincsen <i>politikai szabadság</i>	<i>Egyenlőtlenségi tétel</i> a piac korlátozza a demokráciát a piaci egyenlőtlenségek felülírják a <i>politikai egyenlőséget</i>
$D \rightarrow P$	<i>Optimalitási tétel</i> a demokrácia a piac optimális feltétele a demokrácia a <i>piaci szabadság</i> (racionalitás) intézményi garanciája	<i>Alkalmatlansági tétel</i> a demokrácia korlátozza a piacot a piaci szereplők a demokráciát a <i>piaci szabadság</i> (racionalitás) korlátozására használják

Szükségességi tétel ([P→D]⁺)

E tétel szerint a piac a demokrácia szükséges feltétele. A *gazdasági szabadság* a *politikai szabadság* szükséges feltétele. Piac és demokrácia szerkezeti megfelelést mutatnak: egyaránt egyéni autonómiákat, jogokat intézményesítenek. Az egyéni magánautonómiákat biztosító gazdasági szabadság és a politikai demokrácia részét képező szabadságjogok (gyülekezési és szólásszabadság) között belső összefüggés áll fenn (Beetham, 1993: 189.). E szerkezeti megfelelés alapja a magán- és a közsféra szétválása: a kapitalizmussal létrejön a magán-gazdaság és a tőle elváló politikai közösség kettős alrendszere. Ez azt jelenti, hogy elválik egymástól a gazdagság és a politikai hatalom megszerzéséért folytatott verseny.¹⁴

Piac és demokrácia kölcsönös megfelelése megmutatkozik abban, hogy mind a piac, mind a demokrácia az egyének közötti *verseny* intézményesítése. A piaci és a politikai verseny pedig feltételezik egymást. A korlátozott hozzáférésű gazdasági rendszer összeütközésbe kerül a nyílt hozzáférésű politikai rendszerrel: a gazdasági erőforrásokat monopolizáló elitek képesek korlátozni a politikai versenyt, amire szükségük is van azért, hogy megőrizhessék gazdasági privilégiumaikat (North et al., 2006: 32.).¹⁵ A versenyt intézményesítő nyílt gazdasági rendszer (azaz a piaci rend) erősíti a versenyt intézményesítő nyílt politikai rendszert. A nyílt hozzáférésű gazdasági rendszerben az egyének számos olyan magánszervezetet hozhatnak létre, amelyek a civil társadalom alapját képezve lehetővé teszik a magánérdekek politikai képviseletét és védelmét. A piaci verseny nyomása alatt nem rögzíthető a szereplők gazdasági pozíciója, a „teremtő rombolás” hatására ezek állandóan változnak. A politikai hatalom birtokosai a piaci rend működése esetén nem képesek ellenőrzésük alá vonni a jövedelmek képződését, a gazdasági erőforrások elosztását. Ezt a nyílt hozzáférésű gazdasági rendszerben a személytelen ármechanizmus végzi el helyettük. Ezért a politikai hatalmat gyakorló aktorok nem tudnak szert tenni olyan állandó járadékra, amely szükséges lenne ahhoz, hogy korlátozzák a politikai versenyt, hatalmi monopóliumot hozzanak létre (North et al., 2009: 24–25.).

A piaci társadalom (kapitalizmus) és a politikai demokrácia között oksági kapcsolat van: a modern demokrácia a magán- és közsféra elválásának, a piaci társadalom kialakulásának terméke: az a politikai berendezkedés, amely a magánérdekek védelmében határok közé szorította a politikai hatalom gyakorlását. „a modern demokrácia a kapitalista fejlődés terméke” (Schumpeter, 1994: 297.). Moore tétele szerint „burzsoá nélkül nincsen demokrácia (no bourgeois, no democracy)” (Moore, 1974: 418.).

A szükségességi tétel szerint piac és demokrácia szerkezeti megfelelése annyiban nem jelenti piac és demokrácia kölcsönös feltételezettségét, amennyiben a piac ugyan *szükséges*, *de nem elégséges* feltétele a demokráciának. Más

szóval: a piac támogatja, de nem garantálja a politikai szabadságot (vö. Beetham, 1993: 189.).¹⁶

Egyenlőtlenségi tétel ([P→D]–)

A piac korlátozza a demokrácia működését. A piac gazdasági egyenlőtlenségeket generál és ezzel aláássa a *politikai egyenlőséget*. A demokrácia szelektív módon működik, mert sérül az egy szavazó – egy szavazat elve. Noha procedurálisan minden szavazat súlya ugyankora, a gyakorlatban megtörténhet az, hogy az egyik szavazat többet ér, mint a másik. Ez a tétel tehát leíró és nem normatív: azt mutatja meg, miért sérülhet a procedurálisan adott politikai egyenlőség a demokrácia működése során.

Downs ezt az állítást a politikai szereplők informáltságának problémájával hozta összefüggésbe. A tökéletes informáltság világában a szavazatok egyenlőségén alapuló politikai egyenlőség fennáll. „...a tökéletes informáltság világában a kormányzat minden egyes állampolgár preferenciáit pontosan ugyanolyan súllyal veszi számba, mint az összes többi társáét.” (Downs, 1990: 998.) Ezért „az egyenlőségen alapuló választójog sikeres eszköze a politikai hatalom állampolgárok közötti egyenlő elosztásának.” (Downs, 1990: 998.) Ha a politikai demokráciában nincsen tökéletes informáltság, már pedig a valóságban nincsen, akkor viszont a szavazatok egyenlősége nem érvényesül. A szavazói döntéshez szükséges informáltság megszerzéséhez erőforrásokat kell mobilizálni, és mivel a piac az erőforrásokat egyenlőtlenül osztja el, a gazdagabbak képesek befolyásolni a szegényebbek szavazói döntéseit. Ily módon megszűnik a szavazatok egyenlősége, a demokráciában a gazdagok politikai befolyásra tesznek szert a szegények felett, ezért a politikai demokrácia szelektívvé válik, a gazdagabbak érdekeit támogatja a szegényebbekkel szemben. „Ennek eredményeként a választójog egyenlősége már nem elegendő ahhoz, hogy mindenki egyenlő befolyást gyakorolhasson a kormányzati tevékenységre. Egy demokratikus kormány számára valójában irracionális lenne, ha minden állampolgár szavára egyenlő mértékben adna egy olyan világban, ahol az informáltság nem tökéletes.” (Downs 1990: 999.)

Hayek úgy látja, hogy a modern lépviseleti demokráciában két elv ütközik össze: a korlátozott kormányzás és a többségi döntés korlátnélkülisége.¹⁷ A két elv harcában a az előbbi szenved vereséget. A képviseleti demokráciában a választást megnyerő politikai erő semmi nem korlátozza a végrehajtó hatalom gyakorlásában. A parlamenti többség döntései felett már nincsen politikai kontroll. A többség megszerzésének kényszere azonban kiszolgáltatja a politikai demokráciát a különérdekeknek: a többség megszerzése érdekében a politikai verseny szereplői a különérdekek képviseletét vállalják fel. Ily módon a képviseleti demokrácia működése szelektívvé válik. (Hayek, 1993b: 128-129.).

A politikai demokrácia szelektív működésére mutat rá a tőkétől való strukturális függőség elmélete is. Przeworski és Wallerstein (1988) kitűnő összefog-

lálása szerint a piaci (kapitalista) társadalomban mind a magánszféra, mind a politikai szféra szereplőinek döntéseit és cselekedeteit meghatározza a tőkétől való strukturális függőség. A gazdaságban a piaci szereplők jólétét az erőforrások allokációja határozza meg, ezt viszont a vállalkozói magándöntések formálják. A piaci szereplők jövőbeni jóléte, fogyasztása a jelenben meghozott beruházási, tőkeallokációs döntések függvénye. Ezeket a döntéseket a magánvállalkozók hozzák meg. A vállalkozók reagálnak a többi szereplő döntéseire: ha ezek a döntések a beruházások profitabilitását korlátozzák, akkor a vállalkozók elhalaszthatják vagy megváltoztathatják saját beruházási döntéseiket, ez pedig kedvezőtlenül érintheti a fogyasztókat, a foglalkoztatottakat. E szereplők ezért, hogy elkerüljék jólétük csökkenését vagy növekedésének elmaradását, kénytelenek anticipálni a vállalkozók reakcióit döntéseikre, vagyis kénytelenek korlátozni saját cselekedeteiket annak érdekében, hogy a magánvállalkozói döntések számukra is kedvezők maradjanak. Mindez kihat a politikai szférára is: a politikai döntéshozók is strukturális függésben vannak a tőkétől. A kormányon lévő politikai aktorok arra törekcszenek, hogy a választók újraválasszák őket, ezért fontos számukra, hogy a kormányzati döntések hogyan hatnak a szavazók jólétére. Ha e döntések sértik a magánvállalkozói érdekeket, akkor a magánvállalkozók által hozott új beruházási döntések nyomán csökkenhet a választók fogyasztása, és ennek következtében a hatalmon lévő politikusok újraválasztási esélye (Przeworski, Wallerstein, 1988: 11-14).¹⁸ „a szavazatszerzésre törekvő politikusok függenek a tőketulajdonosoktól, mert a szavazók is függenek tőlük.” (Przeworski, Wallerstein, 1988: 12.)

A strukturális függőség tézise szerint a politikai szereplők akkor is tekintettel lesznek a tőkét megszemélyesítő szereplők érdekeire, ha e magánszereplők semmit sem tesznek azért, hogy érdekeiket érvényesítsék. Lindblom a fenti strukturalista gondolatmenetet instrumentalista érvekkel is kiegészíti, amikor rámutat arra, hogy a valóságban nemcsak a munkavállalói, hanem a vállalkozói magánérdekek képviselője is megszerveződik (Lindblom, 2001: 247).¹⁹ A magánszféra szereplői azonban nem egyenlő mértékben tudnak a politikai befolyást célzó erőforrásokat mozgósítani. A vállalkozói érdekek politikai érvényesülése sikeresebb lehet, mint más érdekcsoportoké, mivel a vállalkozók több gazdasági erőforrást képesek mozgósítani saját politikai céljaikra, mint mások.²⁰

Az egyenlőtlenségi tétel piac és demokrácia ellentétének egyik vonatkozását tematizálja. A tétel nem a piac *formális*, az egyéni döntési autonómiát intézményesítő vonásaiból, hanem *szubsztantív* kimeneteiből indul ki, nem a gazdasági szabadság, hanem a gazdasági *egyenlőtlenség* létéből vezeti le piac és demokrácia viszonyát. Azt mutatja meg, hogyan vezethetnek a piaci egyenlőtlenségek a demokráciában *procedurális*an meghatározott politikai egyenlőség felülírására, és így a politikai demokrácia *kimeneteinek* befolyásolására.

Optimalitási tétel ($[D \rightarrow P]^+$)

A demokrácia a piac *optimális* feltétele. Nem-demokratikus politikai rendszerek is intézményesíthetik a piaci rendszer működéséhez szükséges magánautonómiákat, de e tétel szerint ezt a demokratikus politikai rendszernél kevésbé hatékonyan, illetve csupán meghatározott ideig képesek elvégezni.

A politikai verseny intézményesítése megakadályozza azt, hogy a *politikai* elit vagy annak egy része monopolizálja a *gazdasági* erőforrásokat. Demokráciában a magángazdasági szereplők a politikai elitek versengését és a szavazatóktól való függőségét kihasználva képesek megőrizni gazdasági autonómiájukat az állammal szemben, meg tudják akadályozni azt, hogy a hatalmon lévő politikai szereplők felszámolják a piaci autonómiákat és a piaci versenyt.²¹

Acemoglu, Johnson és Robinson szerint a demokrácia a piaci szabadság legjobb intézményi garanciája, mert megoldás a politikai hatalom elköteleződésének a problémájára. Mivel az állam felett nincsen olyan másik hatalom, amely megköthetné az állam kezét a politikai hatalom gyakorlásában, a politikai hatalom elköteleződése problémává válik. Hogyan lehetne megakadályozni azt, hogy a politikai hatalmat gyakorló csoportok ne használják ezt a hatalmat a gazdasági erőforrások számukra kedvező újraelosztásához? Ha az állam ígéretet tesz arra, hogy nem használja politikai erejét az újraelosztás céljaira, hihető-e ez az elköteleződés? A piac működésének feltétele az, hogy az állam kötelezettséget vállaljon a magángazdasági autonómiák tiszteletben tartására. Ezt az kötelezettséget diktatórikus és demokratikus államok egyaránt vállalhatják, de a diktatúrák elköteleződése bizonytalanabb, mint a demokráciák elköteleződése, mert a diktatúrákban az elköteleződés a diktátor személyéhez és személyes döntéséhez kötődik, míg demokráciákban a demokratikus verseny személytelen mechanizmusához. Demokráciákban, ahol létezik hatalommegosztás, működik a végrehajtó hatalmat korlátozó törvények uralma (Rule of Law), az állam elköteleződése nem függ attól, hogyan változik a politikai hatalmat gyakorlók személye, illetve hogyan változnak a politikai döntéshozók személyes preferenciái (Acemoglu, Johnson, Robinson, 2004: 3-4.). A diktatúrákban a diktátor a törvény felett áll, míg demokráciákban a végrehajtó hatalmat a törvények uralma korlátok közé szorítja. Ezért azok az ösztönzők és korlátok, amelyek formálják a tulajdonjogokat és a szerződések jogait, jelentősen eltérnek a demokráciákban és az autokratikus politikai rendszerekben, mondják Clague és szerzőtársai (Clague et al., 1996: 246.). Diktatúrákban a piaci szereplők egy csoportja szimbiózisban élhet a politikai hatalmat gyakorlókkal, és képes lehet a piaci verseny korlátozására, piaci belépési korlátok fenntartására (Acemoglu, 2008: 35-37.).

A nem-demokratikus politikai rendszer által intézményesített piaci rend Acemoglu és Robinson szerint instabil társadalmi képződmény, mert ellentétes logikákat kapcsol össze. Ezért előbb vagy utóbb ennek a kapcsolatnak fel kell bomlania. Az egyik lehetőség az, hogy az extraktív politikai rendszer fenn-

marad, ekkor ennek haszonélvezői politikai hatalmukat arra használják, hogy jövedelmekhez jussanak a gazdaságból, vagyis nem tudnak ellenállni annak, illetve senki nem képes korlátozni őket abban, hogy extraktív gazdasági intézményekké alakítsák át a piaczgazdaságot. A másik lehetőség az, hogy a magángazdaság megerősödött szereplői az inkluzív gazdasági rend védelmében képessé válnak a politikai rendszer átalakítására, inkluzívvá tételére (Acemoglu, Robinson, 2012: 78-79.)

A fenti érvek az optimalitási tételt a szükségességi tétel alapján fogalmazták meg, vagyis az optimalitási tételt összekötötték a szükségességi tétellel, piac és demokrácia *szerkezeti megfelelésének* tételével (a két tétel kapcsolatára még visszatérek).

Lindblom is érvel amellett, hogy a demokrácia támogatja a piacot, de ő ezt a tételt az egyenlőtlenségi tételhez köti: eszerint nem a politikai szabadság és verseny megléte, hanem a *politikai egyenlőség sérülése* az, ami miatt a demokrácia megerősíti a piacot. Az egyenlőtlenségi tétel szerint a demokrácia *szelektív* módon érvényesít gazdasági és politikai érdekeket. Erre építve mondja Lindblom, hogy az üzleti és magántulajdonosi érdekek túlsúlyos politikai érvényesülése következtében válik a demokrácia a piac támaszává. Más szóval: ha a demokrácia nem működne szelektív módon, ha érvényesülne a politikai egyenlőség, akkor a demokrácia nem erősítené a piacot, illetve a demokrácia fel is számolhatná a piaci rendet (Lindblom, 1977: 168-169.). Ez utóbbi következtetéssel pedig már az alkalmatlansági tételhez érkezünk.

Alkalmatlansági tétel ([D→P]–)

A tétel erős verziója a 19. században kapitalizmus és demokrácia összeegyeztethetetlenségét vélelmezte: a piac vesztesei a demokráciában olyan többségi koalícióvá szerveződhetnek, amely a politikai hatalmat a magántulajdon és a piac ellen fordítja és megszünteti a kapitalista társadalmat (Przeworski, 1991: 53–54.) Az erős verziót a tények nem támasztják alá. Kapitalizmus és demokrácia kapcsolata tartósan bizonyult. Az alkalmatlansági tétel azonban nem tűnt el, hanem átalakult. Az alkalmatlansági tétel modern változatát nevezhetjük gyenge verzióknak. Ez nem piac és demokrácia összeegyeztethetetlenségét, hanem konfliktusos együttélését tételezi. Eszerint nem az a kérdés, hogy a demokrácia felszámolja-e a piacot, hanem az, hogyan ássa alá, illetve hogyan korlátozza a demokrácia a piaci koordináció működését?

A piaci koordináció jövedelmi egyenlőtlenségekkel jár, a piaci jövedelem elosztásnak vannak győztesei és vesztesei. Az alkalmatlansági tétel a piaci egyenlőtlenségek létéből következtet a demokrácia piacot korlátozó hatására: mind a győztesek,²² mind a vesztesek törekedhetnek arra, hogy a demokrácia intézményén keresztül korlátozzák a piacot.

Az üzleti élet meghatározó szereplői gazdasági érdekeiknek a politikán keresztül is érvényt szerezhetnek. Az állam szabályozó tevékenységével korlá-

tozhatja a piacot, és ezzel szolgálhatja az egyes iparágak meghatározó szereplőinek különös érdekeit. Stigler érvelése szerint az egyes iparágak maguk kérhetik azt az állami szabályozást, amelynek révén korlátozható az ágazatba való belépés, tehát a verseny (Stigler, 1989: 325.). Az egyes ágazatok nagyvállalatai érdekeltek a piac stabilitásában, a verseny korlátozásában, és képesek is erre (Fliegestein, 1996: 661.). Schattschneider ugyanakkor úgy érvel, hogy nem az üzleti világ meghatározó szereplői (a győztesek), hanem a kisebbek (a vesztesek) azok, akik az államot beavatkozásra ösztönzik. A veszteseknek áll ugyanis érdekükben a piaci kimenetek felülírása az állami szabályozás révén, a győztesek pozícióját elfoglaló nagyvállalatoknak megfelelnek a piaci folyamatokból adódó elosztási eredmények, ezért nem is törekednek ezek módosítására (Schattschneider, 37-39.).²³

A piaci erőforrás-allokáció vesztesei a demokratikus intézményrendszeren keresztül korlátozhatják a piac autonómiáját, akadályozhatják a piaci koordináció működését, gyengíthetik a piaci rend gazdasági intézményeit. Szabadpiac és demokrácia nem erősítik kölcsönösen egymást, állapítja meg Dahl, ellenkezőleg, a politikai demokrácia működése szükségképpen a piaci szabadság korlátozásához vezet (Dahl, 1993: 259-260.). A piaci erőforrás-allokációnak vannak győztesei és vesztesei, a piaci szereplők jövedelmei nem egyenlítődnék ki a piac működésének következtében, ennek éppen az ellenkezője történik: egyesek magasabb, mások alacsonyabb jövedelemre tesznek szert. Kézenfekvő, hogy a piac vesztesei a szavazataikban testet öltött politikai hatalmat gazdasági helyzetük politikai eszközök révén történő korrekciójára használják fel: a piaci egyenlőtlenségek korlátozására törekednek a piaci szabadság korlátozása, az állami beavatkozás és újraelosztás révén (Dahl, 1993: 267.). A demokrácia a szavazatokat maximalizálni kívánó politikai erők versenye, e verseny rákényszeríti a politikai vezetőket a piaci vesztesek szavazatainak megszerzésére (Dahl, 1993: 277-278.).

Az alkalmatlansági tétel alternatív megfogalmazását találhatjuk meg Offénál. Offe kapitalizmus és demokrácia konfliktusos viszonyát a piaci racionalitás és a politikai legitimitáció konfliktusaként jellemzi. A demokratikus legitimitáció nyomása alatt, az állampolgári igényeket kiszolgálandó, a politikusok az újraelosztás növelésével korlátozzák a piaci autonómiát, racionalitást, és egyúttal túlterhelik az államot. Piac és demokrácia konfliktusa a modern kapitalizmus szerkezetébe van belekódolva: az állami beavatkozást intézményesítő kapitalizmus egyszerre próbálkozik két, egymást kizáró problémamegoldó mechanizmus alkalmazásával: a gazdasági döntések piaci koordinációjával és átpolitizálásával. A kapitalista társadalom, mondja Offe, a rendszerintegráció (piac) és a szociális integráció (politikai demokrácia) elválasztásán nyugszik, de egyúttal, az állami beavatkozással, a jóléti állam megteremtésével, a kétféle integrációt össze is kapcsolja: a szociális integrációt rászabadítja a rendszerintegrációra (Offe, 1990: 83.). „A termelés és elosztás szféráit egy-

szerre próbálják politikamentessé tenni – és ezt a politikamentességet visszavonni.” (Papp, 1983/1984: 147).

Az alkalmatlansági tétel demokrácia és piac ellentétének egyik vonatkozását tematizálja, azt, hogy a demokratikus politikai rendszer kimenetei módosíthatják a piaci rend *kimeneteit* a piaci *autonómiák* politikai korlátozása révén.

DISZKUSSZIÓ: A NÉGY TÉTEL KAPCSOLATA

Hogyan kapcsolódnak egymáshoz az egyes tételek? Az alábbiakban párokba rendezem a négy tételt, és vizsgálom az így kialakított összetett tételeken belül a két elemi tétel kapcsolatát. A 2. táblázatból látható, hogy hat lehetséges kapcsolódás, hat összetett tétel adódik.

2. táblázat. Az egyes tételek lehetséges kombinációi

oksági kapcsolat	támogató (+)	gátló (-)
$P \rightarrow D$	$P \rightarrow D+$	$P \rightarrow D-$
$D \rightarrow P$	$D \rightarrow P+$	$D \rightarrow P-$

1. Piac és demokrácia kölcsönös megfelelési tétele ($[P \rightarrow D]+$ és $[D \rightarrow P]+$)

A piac támogatja a demokráciát, a demokrácia támogatja a piacot. A két állítás összhangban van egymással és kölcsönösen erősíti egymást, egy tétellel összegezve azt mondja ki, hogy piac és demokrácia kölcsönösen feltételei egymásnak, segítik egymást. A gazdasági szabadság a politikai szabadság szükséges feltétele, a politikai szabadság a gazdasági szabadság védelmének optimális eszköze. Demokráciának és kapitalizmusnak piac és demokrácia strukturális megfelelésén alapuló összekapcsolódása stabil gazdasági-politikai rendet eredményez.

North és szerzőtársai ezt az összefüggést a *kettős egyensúly* fogalmával írták le.²⁴ A kettős egyensúly elmélete szerint a nyílt hozzáférésű gazdasági rendszer és a nyílt hozzáférésű politikai rendszer kölcsönösen feltételezi és megerősíti egymást (North et al., 2009: 24.). A nyílt hozzáférésű rendszerekben a gazdasági és a politikai verseny kölcsönösen erősíti egymást.²⁵ A személytelen piaci verseny intézményesülése miatt a zárt hozzáférésű politikai rendszer politikai elitjei elveszítenék monopolisztikus járadékokból származó gazdasági erőforrásait, ez pedig az uralkodó politikai koalíció fennmaradását is veszélyeztetné (North et al., 2009: 41.). Megfordítva, a nyílt politikai rendszerben a politikai verseny következtében a gazdasági szereplők képesek a piaci verseny intézményesítésére, illetve az azt veszélyeztető politikai beavatkozások elhárítására.

Acemoglu és Robinson is kiemelik, hogy belső összefüggés van a politika és a gazdaság intézményesülése között: extraktív (elvonó, kizsákmányoló) politikai intézmények extraktív gazdasági intézményekkel, inkluzív politikai intézmények inkluzív gazdasági intézményekkel alkotnak koherens egészet (Acemoglu, Robinson, 2012: 76–77.). Az inkluzív gazdasági és politikai intézmények anyagi kört (virtuous circle) hoznak létre.²⁶

Az inkluzív gazdasági és politikai intézmények kölcsönös megerősítést eredményező anyagi körnek három fontos mechanizmusa van. Először, a plurális politikai rendszer nem engedi meg a politikai hatalom egy kézben való koncentrációját, és ezzel megnehezíti a gazdasági rendszer inkluzív jellegének felszámolását. A plurális politikai rendszer egyúttal lehetővé teszi a törvények uralmát (Rule of Law), vagyis azt, hogy ne legyenek a törvények felett álló politikai szereplők, akik centralizálhatnák a politikai hatalmat és alááshatnák a piaci koordinációnak a magánszféra kialakítása révén létrehozott alapintézményeit. A Rule of Law a politikai egyenlőség intézményesítése, és a politikai önkény felszámolása. Másodszor, az inkluzív gazdasági rendszer, a piaci rend, felszámolja a politikai pozíció és a gazdasági haszon elsajátítása közötti közvetlen összefüggést. Ezért az elit érdekeltté válhat a demokratikus politikai rendszer fenntartásában, hiszen gazdagodása nem függ közvetlenül politikai hatalmától. Harmadszor, az inkluzív politikai rendszer a független nyilvánosság létrehozásával jár. A nyilvánosság pedig segíti azoknak a szereplőknek a megszerveződését, akik fellépnek az inkluzív gazdasági rendet fenyegető törekvésekkel szemben (Acemoglu, Robinson, 2012: 283–284.).

Kurki a szükségességi tétel ($[P \rightarrow D] +$) és az optimalitási tétel ($[D \rightarrow P] +$) kombinációját kapitalizmus és demokrácia kölcsönös komplementaritását megfogalmazó tételként definiálja. A komplementaritási elméletek négy variánsát különbözteti meg: (1) kapitalizmus és demokrácia szükségképpen kiegészítik és kölcsönösen megerősítik egymást; (2) kapitalizmus és demokrácia statisztikailag egészítik ki egymást; (3) kapitalizmus és demokrácia között funkcionális hasonlóság áll fenn; (4) kapitalizmus és demokrácia véletlenszerűen egészítik ki egymást (Kurki, 2013: 4.). Ez a négy kategória aggregálható két változatba: a kölcsönösen egymást feltételező és megerősítő változat összevonható a funkcionális hasonlóság tételével, az előbbinek ugyanis ez az utóbbi az alapja. A statisztikai komplementaritás és a véletlen komplementaritás tételei is összevonhatóak: ezek olyan tézist jelentenek, amely nem belső analitikus kapcsolatot, hanem külsődleges vonatkozást tételez fel kapitalizmus és demokrácia között. Ugyanakkor azonban azok a Kurki által a (4) változathoz sorolt elméletek, amelyek oksági és történeti kapcsolatot mutatnak ki kapitalizmus és demokrácia között, kiemelendők ebből a kategóriából, és besorolhatók az (1) változatba. A kölcsönös megfelelési tétel tehát a Kurki-féle (1) és (2) és részlegesen (4) változatot foglalja magában.

Összegezve: A kölcsönös megfelelési tétel két eleme logikailag feltételezi egymást, mindkettő piac és demokrácia belső kapcsolatát, strukturális megfelelést fogalmazza meg. A kölcsönös megfelelés a magángazdasági és a politikai *döntési szabadság* együttes meglétén, a kettő közötti összefüggésen alapul.

2. A piac meg nem felelési tétele ($[P \rightarrow D]^+$ és $[P \rightarrow D]^-$)

A piac egyszerre a demokrácia feltétele és korlátja. Ez a tétel egyfelől azt mondja ki, hogy a piacgazdasággal jön létre a magán- és a közszféra szétválása, amely egyáltalán lehetővé teszi a demokráciát, mivel magánautonómiákat, és így a korábbi státushierarchiákból kiszabaduló jogokat teremt. Ez lehetővé teszi a magánegyenlőség (bourgeois) és az állampolgár (citoyen) megkülönböztetését. Ez a megkülönböztetés a feltétele a demokratikus jogok gyakorlásának és a politikai egyenlőség konstituálásának: az állampolgárok éppen azért lesznek politikailag egyenlő tagjai a politikai közösségnek, mert a politikai közösség a társadalmi és gazdasági különbségektől elvonatkoztatva konstituálja a politikai cselekvőket, mint a törvény előtt egyenlő állampolgárokat. Ugyanakkor a magán- és a közszféra szétválása, duális működése lehetővé teszi a politikai egyenlőség korlátozását, a demokrácia szelektív működését, mert a politikai egyenlőség éppen a magánegyenlőtlenségek érvényben hagyásával jöhet csak létre, a magánszféra materiális egyenlőtlenségei pedig hatást gyakorolnak a politikai jogok gyakorlására.

Ily módon a tétel nem tartalmaz logikai ellentmondást, hanem azt fogalmazza meg, hogy a demokráciában szabadság és egyenlőség konfliktusba kerülnek. A piac pozitív hatása a demokráciára a *piaci szabadság*, a piac negatív hatása a demokráciára a *piaci egyenlőtlenségek* következménye. *Procedurálisan* érvényesül a politikai egyenlőség, hiszen minden állampolgárnak egyenlően egy szavazata van, de mivel a magánszférában fennmarad a magánszemélyek egyenlőtlensége, a politikailag egyenlő állampolgárok mint magánszemélyek eltérő mértékben képesek erőforrásokat mozgósítani a választók preferenciáinak befolyásolása érdekében. Ha elvetjük a tökéletes informáltság feltételezését és figyelembe vesszük, hogy a piac gazdasági egyenlőtlenségeket hoz létre, akkor beláthatjuk, hogy sérülhet a szavazatok egyenlőségének elve, a több erőforrást mobilizáló és jobban informált állampolgárok szavazata többet érhet, mint másoké, mivel ezek az állampolgárok képesek lehetnek a kevesebb információval és anyagi erőforrással rendelkező szavazók preferenciáinak befolyásolására. Az összetett tétel azt mondja, hogy a választók döntési szabadsága formálisan biztosított, és a döntések materiális tartalma befolyásolható. Mindkét állítás igaz, ez nem logikai ellentmondás, mert az első altétel a politikai *szabadságra*, a második a politikai *egyenlőségre* vonatkoztatott.²⁷ A piac meg nem felelési tételének két elemi tétele ugyanazt a strukturális viszonyt, a piacgazdaság és a politikai közösség elválását veszi alapul, és ennek az elválásnak egymással összetartozó és egyúttal egymással konfliktusban álló vo-

natkozásait tematizálja a politikai szabadság és a politikai egyenlőség ellentmondásaként.

3. A demokrácia meg nem felelési tétele ($[D \rightarrow P]^+$ és $[D \rightarrow P]^-$)

A demokrácia egyszerre a piac feltétele és korlátja. Ez a tétel a 2. tétel megfordítása: a demokrácia egyszerre védi és korlátozza a piaci intézményeket, a magánszféra szabadságát. Logikai ellentmondás a két altétel között akkor áll fenn, ha a második tagban az alkalmatlansági tétel ($[D \rightarrow P]^-$) erős verzióját vesszük alapul. Ekkor demokrácia és piac egyértelműen kizárják egymást, hiszen a demokrácia a piac felszámolásának eszköze lesz. Ebben az esetben tehát nem fogadható el, hogy a demokrácia a piac feltétele ($[D \rightarrow P]^+$).

Ha azonban az alkalmatlansági tétel gyenge változatát fogadjuk el, akkor nem találunk logikai ellentmondást a két altétel között. Ebben az esetben mindkét állítás igaz lehet: a piac védelme és korlátozása ugyanis egymással összeegyeztethető. A demokrácia a hatalomgyakorlás korlátozásának eszköze, és éppen ezért a piac feltétele: a demokrácia révén fenntartható a magán- és a közsféra elválása, biztosítható a törvények uralma (Rule of Law), ami korlátozza az állam tevékenységét és a politikai döntéshozók személyétől függetlenül biztosítja a piaci koordináció működését.

Ha az alkalmatlansági tételt úgy értjük, hogy ez a piaci győztesek piacot korlátozó politikai befolyásáról szól, akkor is igaz marad az optimalitási tételre való pozitív vonatkozás, mivel a piac politikai korlátozása ($[D \rightarrow P]^-$) nem a piaci autonómia felszámolását jelenti, ellenkezőleg a politikailag szabályozott piac annak a piaci autonómiának a sajátos formája lesz, amelyet éppen a demokrácia támogathat ($[D \rightarrow P]^+$).

Ha az alkalmatlansági tételt úgy értjük, hogy ez a piaci vesztesek piacot korlátozó politikai befolyásáról szól, akkor is összeegyeztethető marad az alkalmatlansági és az optimalitási tétel. Az alkalmatlansági tétel ebben az esetben arra hívja fel a figyelmet, hogy az általános választójog kiterjesztésének következményeként a demokrácia az állam gazdasági beavatkozásához vezet. Az általános választójog intézménye beengedi a választók körébe a piac veszteseit. A demokratikus politikai versenyben a jóléti programok politikai kínálata segítheti a versengő politikai pártok szavazatmaximalizálási törekvéseit azzal, hogy kiterjeszti szavazói bázisát az új választói csoportra. Az állam tehát beavatkozik a gazdaságba, hogy kompenzálja a piaci veszteseket. Ez a jóléti beavatkozás a magánautonómiák korlátozását jelenti, de egyúttal a piacgazdaság védelmét szolgálja. A piac korlátozása révén a veszteseknek nyújtott kompenzáció ugyanis megvédi a piacot a vesztesek politikai támadásától, megbékélheti a veszteseket a kapitalista piacgazdasággal. Ily módon a piac korlátozásának tétele alárendelt a piac védelmét állító tételnek: a demokrácia és a piac közötti konfliktus tétele alárendelt a demokrácia és a piac közötti megfelelés tételének.

4. Az optimalitási és egyenlőtlenségi tételek kombinált meg nem felelési tétele ($[D \rightarrow P]^+$ és $[P \rightarrow D]^-$)

A demokrácia a piac feltétele és a piac a demokrácia korlátja. A tételbe foglalt két állítás nincsen ellentmondásban, ellenkezőleg, erősíti egymást. Az optimalitási tétel ($[D \rightarrow P]^+$) szerint a demokrácia biztosítja a *piaci autonómiát*, a piaci koordináció működését. Az egyenlőtlenségi tétel ($[P \rightarrow D]^-$) szerint viszont a piac korlátozza a demokráciát, mert felülírja a *politikai egyenlőséget*. Nem következik-e ebből az a logikai körben forgás, hogy a gyengülő demokrácia gyengíti a piacot, a gyengülő piac erősíti a demokráciát, az erősödő demokrácia erősíti a piacot, az erős piac gyengíti a demokráciát, a gyengülő demokrácia gyengíti a piacot, és így tovább? Nos, a paradoxon azért nem áll fenn, mert a két résztétel más dimenzióban mozog: az optimalitási tétel a *gazdasági döntési szabadságról*, az egyenlőtlenségi tétel a *politikai egyenlőség* sérüléséről szól. Az, hogy a piac korlátozza a demokráciát, nem jelenti azt, hogy sérül a politikai szabadság, a választók döntési szabadsága. Ez utóbbi akkor is létezik, ha a politikai kimenetek szempontjából a szavazatok egyenlő súlya nem érvényesül.²⁸ Ráadásul, ha az optimalitási tétel lindblomi változatát fogadjuk el, akkor az adódik, hogy éppen a demokrácia szelektív működése támogatja a piaci koordináció működését. A formális politikai egyenlőség egyúttal szubsztantív gazdasági egyenlőtlenségeket eredményezhet, ez pedig azt jelenti, hogy a piaci egyenlőtlenségek talaján a demokrácia előnyben részesíthet bizonyos magánérdekeket másokkal szemben. A tétel szerint tehát éppen azért védi a demokrácia a piacot, mert a piac szelektívvé teszi a demokráciát. A piaci verseny győztesei érdekeltek a piaci rend védelmében, és a demokrácia éppen azért védi a piacot, mert szelektív módon támogatja a győztesek érdekérvényesítését és politikailag meggyengíti azokat a piaci veszteseket, akik veszélyt jelenthetnének a piaci intézmények létére, működésére. A kombinált meg nem felelési tétel két altétele tehát piac és demokrácia belső összefüggésének sajátosságait tematizálja a megfelelés és konfliktus együttes kimondásával. Piac és demokrácia konfliktusát ez a tétel is a piac és a demokrácia egységének alárendelt mozzanataként mutatja be.

5. A szükségességi és alkalmatlansági tételek kombinált meg nem felelési tétele ($[P \rightarrow D]^+$ és $[D \rightarrow P]^-$)

A piac a demokrácia feltétele és a demokrácia a piac korlátja. Ez a tétel a 4. tétel megfordítása. Az első állítás szerint a magán és a közszféra között a piaci koordináció uralkodóvá válásával létrejövő elválás a politikai szabadság és egyenlőség feltétele. A második állítás, az alkalmatlansági tétel ($[D \rightarrow P]^-$) szerint a politikai demokrácia működése a piac korlátozásához vezet. Az alkalmatlansági tételt kétféle módon értelmezhetjük. Ha a piaci verseny veszteseit és politikai döntéseiket tekintjük, akkor adódik az az állítás, hogy a választók politikai egyenlősége magával hozza a magánegyenlőtlenségek csökkentésének politikáját, a piac korlátozását. A szavazatmaximalizáló politikusok a piac kor-

látozása révén kompenzálják a piaci verseny veszteseit. Ekkor az összetett tételben található két állítás összeegyeztethető, mivel a pozitív és a negatív hatás nem egyenrangú: a demokrácia korlátozza ugyan, de nem szünteti meg azt a piaci autonómiát, amely működésének feltétele. A piaci döntési autonómia a politikai döntési autonómia alapzata marad.

Ha az alkalmatlansági tétel értelmezésekor a piaci verseny győzteseit tekintjük, akkor az az állítás adódik, hogy a piaci verseny győztesei a demokrácia révén korlátozzák a piacot. Az így értelmezett alkalmatlansági tétel és a szükségességi tétel ($[P \rightarrow D] +$) között nincsen kapcsolat. A szükségességi tétel a piaci szabadság és a politikai szabadság és egyenlőség megfelelését tartalmazza, és eltekint a piaci egyenlőtlenségnek a politikai szabadságra és egyenlőségre gyakorolt hatásától. Ezt az utóbbi hatást az egyenlőtlenségi tétel ($[P \rightarrow D] -$) fogalmazza meg. Ezért az alkalmatlansági tételnek az a változata, amely éppen arra reflektál, hogy a piaci egyenlőtlenségek következtében a győztesek a demokráciát a piac korlátozására használhatják, nem fér össze a szükségességi tétellel, illetve nem következik abból. Az így értelmezett alkalmatlansági tétel az egyenlőtlenségi tételből ($[P \rightarrow D] -$) következik, azzal áll belső kapcsolatban. Ez pedig a 6., összetett tételhez vezet minket.

6. Piac és demokrácia kölcsönös meg nem felelési tétele ($[P \rightarrow D] -$ és $[D \rightarrow P] -$)

A piac korlátozza a demokráciát és a demokrácia korlátozza a piacot. Ezt a viszonyt nevezi Dahl az ellentétek együttélésének (antagonistic symbiosis – Dahl, 1998: 166.). „Demokrácia és piaci kapitalizmus olyan állandó konfliktusba vannak bezárva, amelyben mindketten módosítják és korlátozzák a másikat.” (Dahl, 1998: 173.) Ez a tétel az 1. tétel ellentéte. Az 1. tétel nem tematizálta piac és demokrácia konfliktusát, a 6. tétel eltekint piac és demokrácia kölcsönös megfelelésétől. A 6. tétel két állítása lehet egyidejűleg igaz, de az, hogy van-e közöttük belső kapcsolat, attól függ, hogyan értelmezzük az alkalmatlansági tételt ($[D \rightarrow P] -$).

Ha abból indulunk ki, hogy a piaci verseny győztesei megfelelő erőforrások birtokában képesek lehetnek a verseny politikai korlátozására, akkor az alkalmatlansági tételt sikeresen kötöttük össze az egyenlőtlenségi tétellel ($[P \rightarrow D] -$): a győztesek azért képesek a verseny politikai korlátozására, mert a demokrácia szelektív módon, a politikai egyenlőséget megsértve működik. Ebben az esetben az egyenlőtlenségi és az alkalmatlansági tétel belső kapcsolatát feltételezhetjük. Fontos azonban látnunk, hogy a piaci egyenlőtlenség és a politikai demokrácia szelektivitásának egymást erősítő összekapcsolása ebben az esetben sem jelenti a gazdasági és politikai szabadság felszámolását. A piac korlátozása és a demokrácia szelektív működése korlátozza ugyan, de egyúttal érvényben hagyja a politikai és gazdasági döntési szabadságot, a piaci és a demokratikus koordináció legfontosabb procedurális szabályait, és éppen ezeken keresztül fejt ki hatását.

Ha a piaci egyenlőtlenség másik szélső pontján álló szereplők, tehát nem a piaci győztesek, hanem a vesztesek magatartását tekintjük, akkor megállapíthatjuk, hogy a 6., összetett tétel két elemi tétele között nincsen belső kapcsolat, a két tétel nem egymásból következik. A demokrácia szelektivitásának tétele – egyenlőtlenségi tétel ($[P \rightarrow D]-$) – az optimalitási tételen ($[D \rightarrow P]+$) alapul, mert ha a piaci egyenlőtlenségek aláássák a politikai egyenlőséget, akkor a demokrácia nem korlátozza vagy aláassa, hanem éppen védelmezi a piacot, hiszen a demokrácia szelektivitása éppen azt jelenti, hogy a piaci koordináció győztesei inkább képesek a piac védelméhez kötődő érdekeik érvényesítésére, mint a vesztesek ennek ellenkezőjére, a piac gyengítésére vagy éppen felszámolására. Ha a piac korlátozza a demokráciát, akkor a demokrácia támogatja a piacot (ha $[P \rightarrow D]-$, akkor $[D \rightarrow P]+$). Ily módon a 6. tételt a 4. tételre vezettük vissza.

Ha a demokrácia a piaci veszteseket kompenzáló állami beavatkozás révén korlátozza a piacot (alkalmatlansági tétel: $[D \rightarrow P]-$), akkor ez azért lehetséges, mert a piac ebben a vonatkozásban nem volt képes szelektívvé tenni a demokráciát, a politikai döntésekben a piac veszteségeinek az érdekei is érvényesülnek, éppen azért, mert a magánszféra egyenlőtlenségeit sikeresen választották el a politikai egyenlőséget konstituáló szférától (szükségességi tétel: $[P \rightarrow D]+$). Ekkor tehát a piac és demokrácia közötti pozitív kapcsolat érvényesül. Ha tehát a demokrácia korlátozza a piacot, akkor a piac segíti a demokráciát (ha $[D \rightarrow P]-$, akkor $[P \rightarrow D]+$). Ily módon a 6. tételt az 5. tételre vezettük vissza. A 6. tétel két állítása ebben az esetben azért lehet egyidejűleg igaz, mert mögöttük ott áll a piac és demokrácia kölcsönös megfelelésének tétele (1. tétel: $[P \rightarrow D]+$ és $[D \rightarrow P]+$). A 6. tétel két elemének kapcsolatát az 1. tétel két eleme közvetíti.

KÖVETKEZTETÉSEK

A hat tétel vizsgálata megmutatta, hogy piac és demokrácia kapcsolata nem külsődleges: az 1. tétel, amely piac és demokrácia kölcsönös feltételezettségét mondja ki, összefér a 2–5. tétellel, míg a 6. tétel, amely piac és demokrácia kölcsönösen negatív viszonyát állítja, és így az 1. tétel ellentéte, rászorul az 1. tételre. Ez azért lényeges, mert a 6. tétel szerint piac és demokrácia kölcsönösen gyengítik egymást. Önmagában véve ebből az következik, hogy piac és demokrácia kapcsolata instabil, a demokratikus kapitalizmus törekeny, átmeneti képződmény. Ha azonban belátjuk, hogy a kölcsönös meg nem felelési tétel (6. tétel) fennállása a kölcsönös megfelelési tétel (1. tétel) fennállásához kötött, akkor megértjük azt is, miért lehetett piac és demokrácia összekapcsolódása viszonylag tartós. A 6. tétel átvilágításának eredményeként egy olyan érv esik el, amely szerint a demokratikus kapitalizmus alapjaiban instabil, felbomlásra ítélt képződmény.

A 2–5. tételek és ezek vonatkozása a 6. tételre együttesen ugyanakkor azt

mutatják, hogy piac és demokrácia kölcsönös feltételezettsége nem azt jelenti, hogy piac és demokrácia egymásnak szükséges és egyúttal elégséges feltételei: viszonyuk ennél lazább és ellentmondásosabb. Jogosan fogalmazza meg Almond, hogy „demokrácia és kapitalizmus egyszerre pozitív és negatív kapcsolatban áll egymással, kölcsönösen támogatja és aláássa a másikat” (Almond 1991:473). Ugyanakkor ennél többet is mondhatunk, hiszen a pozitív és negatív kapcsolat nem szimmetrikus: demokrácia és piac (kapitalizmus) konfliktusa a kölcsönös megfelelés alapzatán jön létre és ennek keretében marad. Piac és demokrácia között strukturális megfelelés áll fenn, mivel mindkét koordinációs mechanizmus a magán- és közszféra elválását képezi le az ellentétes oldalon: a piac a magángazdaság, a demokrácia a politikai közösség koordinációs mechanizmusaként különül el, és ennek az elkülönülésnek az alapján vonatkozik egymásra. A kölcsönös strukturális megfelelés alapja a gazdasági és politikai szabadságjogok létrejötte, ezekre épül a piac és a demokrácia, mint két koordinációs mechanizmus. Ugyanakkor piac és demokrácia között feszültség is létrejön, amennyiben a magángazdasági egyenlőtlenségek kikezdi a politikai egyenlőséget. Piac és demokrácia egymást erősítő hatása és ellentéte azért mondható ki egyszerre, mert az egység és az ellentét dimenziója más: az egység a szabadság, az ellentét az egyenlőség vonatkozásában áll fenn. Ebből az is következik, hogy piac és demokrácia összekapcsolódása az ellentét ellenére az időben viszonylag stabil maradhat: a demokrácia szelektivitása és a piac politikai korlátozása végül is nem ássa alá, nem számolja fel a piaci és a politikai szabadságot, hanem módosított formában fenntartja azt.

JEGYZETEK

¹ Mindenek előtt köszönettel tartozom Balogh Istvánnak és két anonim bírálónak a kéziratához fűzött értékes megjegyzéseikért.

A dolgozat címével kapcsolatosan szükséges megjegyeznem, hogy két olyan publikációról tudok, amelyeknek a címe megegyezik e dolgozat címével: az egyik Csaba, 1997, a másik Coyne, 2007. A címek egyezése ugyanakkor nem jelenti az írárok tartalmi egyezését: Csaba László a posztoszocialista reformfolyamat kontextusában vizsgálja demokrácia és piac viszonyát, Coyne rövid blog-bejegyzésében a gazdasági és a politikai szabadság összetartozása mellett érvel. Dolgozatomban az első témával nem foglalkozom, a másodiktól pedig jóval részletesebben írok, mint Coyne.

² A koordinációs mechanizmus kifejezést Kornai János vezette be az irodalomba. Vö.: Kornai, 1983 és Kornai, 1993: 122–139.

³ A *szocialista rendszer* című könyv eredeti angol változatában a self-governing coordination kifejezés szerepel. Az angolt követő magyar kiadásban az önkormányzati koordináció kifejezése található meg. Azt gondolom, hogy az önigazgató koordináció mint fordítás közelebb áll az eredeti fogalomhoz, mivel kevésbé konkrét, mint az önkormányzati koordináció fogalma.

- ⁴ Vö.: Hodgson, 2008. A közgazdaságtani iskolák piacelfogásához, a piac mint intézmény értelmezéséhez vö. még: Kapás, 2003.
- ⁵ Továbbá: „A javak konkrét kombinációját és egyének közti szétosztását a piac nagyrészt előre nem látható körülményekre, s ebben az értelemben a véletlenre hagyja. Olyan ez (és ezt már Adam Smith felismerte), mintha egy részben ügyességi, részben szerencsén alapuló játékot űznénk.” (Hayek, 1995: 308.)
- ⁶ „Az igazságosság megköveteli, hogy egy másik személlyel vagy személyekkel kapcsolatos ‘bánásmód’, azaz más személyek jólétét érintő intencionális cselekvések során a cselekvők betartsanak bizonyos egyöntetű magatartási szabályokat. Ez nyilvánvalóan nem alkalmazható arra a módra, ahogyan a piaci személytelen folyamat elosztja a javakkal és szolgáltatásokkal való rendelkezést a különös egyének között: ez nem lehet sem igazságos, sem igazságtalan, mert az eredmények nem szándékoltak és nem előre láthatóak, és olyan sok körülménytől függenek, amelyek totalitása senki számára nem ismert. Az egyének magatartása e folyamatban lehet igazságos vagy igazságtalan; minthogy azonban teljességgel igazságos cselekedeteiknek a többiek számára nem szándékolt és nem előrelátható következményei lesznek, ezek a hatások nem válhatnak sem igazságossá, sem igazságtalanná.” (Hayek, 1993a: 70.)
- ⁷ Ez a szöveg magyarul is olvasható. Vö.: Habermas, 2000: 499. A fordításhoz ezt a szöveget használtam, de a fordítást módosítottam.
- ⁸ A normamentes társadalmiság (normfreie Sozialität) fogalma kapcsán Habermas Luhmannra hivatkozik (Habermas, 1995: 256.).
- ⁹ Vö. ehhez: Mises, 1996: 150.; Popper, 1971: 124.; Hayek, 1993b: 5.; Lindblom, 1977: 133.; Przeworski, 1999: 23.
- ¹⁰ Beetham tanulmánya (Beetham, 1993) is négy tételt különböztet meg, ezek közül kettő van átfedésben az ebben a szövegben tárgyaltakkal: a szükségességi és az alkalmatlansági tétel. Ezen túl Beetham beszél még az analógia tételéről (analogy theorem – a demokráciát a piac analógiája alapján kell megérteni) és a felsőbbrendűségi tételről (superiority theorem – a politika sosem lehet annyira demokratikus, mint a piac). A *részleges* átfedés oka az, hogy Beetham kutatási kérdése és programja más, mint amit ez a dolgozat fogalmaz meg. Beetham ideológiakritikai elemzésre vállalkozik: azt kívánja megmutatni, milyen korlátokat állít gondolkodásunk elé az, ha a politikát a piac logikája alapján, e logikával azonosulva egy liberális elmélet keretein belül kívánjuk megérteni. Ezért rekonstruál négy olyan liberális elméleti tételt, amelynek kritikája révén a liberális elmélet által nem támogatott politikai cselekvés lehetőségeit elméletileg alá lehet támasztani.
- ¹¹ A szükségességi tétel (the necessity theorem) elnevezés Beethamtól származik. Vö.: Beetham, 1993: 188.
- ¹² Az alkalmatlansági tétel (the disability theorem) elnevezés Beethamtól származik. Vö.: Beetham 1993: 188.
- ¹³ A táblázat ötlete Offétól származik, aki két táblázatban tárgyalja piac, demokrácia és jóléti állam hármass viszonyát. Az első táblázat a piac és a jóléti állam viszonyának, a második a demokrácia és a jóléti állam viszonyának elméleteit mutatja be (Offe, 1987: 505.; 510.). A harmadik lehetséges fogalompár kapcsolatának, a piac és a demokrácia viszonyának elméleteit – vagyis e dolgozat tárgyát – Offe nem vizsgálta.

- ¹⁴ „Az a fajta gazdasági szerveződés, amely közvetlenül biztosítja a gazdasági szabadságot, nevezetesen a versengő kapitalizmus, egyúttal a politikai szabadságot is támogatja, mert elválasztja egymástól a gazdasági és a politikai hatalmat és így módon lehetővé teszi az egyiknek, hogy ellensúlyozza a másikat.” (Friedman, 2002: 9.) Olson is e szerkezeti megfelelést tartja fontosnak: „[a demokráciák] rendkívüli erénye az is, hogy a demokrácia fennmaradásához szükséges egyéni jogok hangsúlyozása egyúttal ahhoz is szükséges, hogy a tulajdon és a szerződések kikényszerítésének jogai biztonságosak legyenek. A demokrácia erkölcsi vonzerejét ma már majdnem mindenhol méltányolják, de gazdasági előnyeit kevesen értik meg” (Olson, 1993: 574–575.).
- ¹⁵ Hasonlóan érvel Acemoglu–Robinson, 2012: 284–285.
- ¹⁶ Ezt a vonatkozást hangsúlyozza már Lindblom, 1977.
- ¹⁷ „A nép képviselőinek azon többsége, amely csoportigényekről folytatott alkukon alapul, soha nem képviselheti a nép többségi véleményét. Az ilyen ‘parlamentari szabadság’ a nép elnyomását jelenti. Ez teljes egészében ellentétes a kormányzati hatalom alkotmányos korlátozásának eszméjével, és nem egyeztethető össze a szabad emberek társadalmának ideáljával.” (Hayek, 1993b: 134.)
- ¹⁸ Vö. továbbá: Miliband, 1969; Block, 1977; Offe, 1975; Lindblom, 1977.
- ¹⁹ A strukturális és instrumentális hatalom megkülönböztetése már Milibandnál megjelenik, vö. még: Hacker–Pierson, 2002: 280–281.
- ²⁰ „A jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek esélyegyenlőtlenségeket teremtenek a hivatalért folytatott versengésben, a jelöltállításban, a képességben, hogy a tömegmédiákat a szavazók befolyásolására használhassák, a lobbizásban és a párt- és kormánytisztviselőkkel való társadalmi érintkezésben. A piaci rendszerek jövedelmi és vagyoni különbségeket hoznak létre, ezért gátolják a demokráciát.” (Lindblom, 2001: 236.)
- ²¹ „A hatalommal széleskörűen felruházó inkluzív politikai intézmények azoknak a gazdasági intézményeknek a felszámolására törekednének, amelyek kisajátítják sokak erőforrásait, belépési korlátokat támasztanak és elnyomják a piacok működését azért, hogy csak kevesek jussanak haszonhoz.” (Acemoglu–Robinson, 2012: 77.)
- ²² A kézirat egyik anonim bírálója hívta fel a figyelmet arra, hogy nem csupán a vesztesek, hanem a győztesek is törekedhetnek a piac korlátozására.
- ²³ „Abból, hogy a magán konfliktusokban résztvevő versengő felek ereje többnyire egyenlőtlen, az következik, hogy a *legerősebb különérdekek magán egyezségeket akarnak*, mivel mindaddig megszabhatják a kimeneteket, amíg a konfliktus magánjellegű marad.” (Schattschneider, 39.)
- ²⁴ A kettős egyensúly „egyrészt az erőszak potenciál és a politikai hatalom elosztása és megszerveződése, másrészt a gazdasági hatalom elosztása és megszerveződése közötti megfelelés.” (North et al., 2009: 20.)
- ²⁵ „a nyílt hozzáférés és belépés a szervezetekbe a gazdaságban támogatja a nyílt hozzáférést a politikában. A nyílt hozzáférés a gazdaságban azon szervezetek nagy és változatos készletét hozza létre, amelyek az alkotó rombolás folyamatának elsődleges szereplői. Ez képezi a civil társadalom alapját, sok olyan csoporttal, amelyek, ha érdekeiket fenyegetik, képesek politikailag aktívvá válni. A gazdasági alkotó rombolás a gazdasági érdekek állandóan változó eloszlását eredményezi, megnehezítve ezzel a politikai tisztviselők számára járadékadászatból származó előnyeik megszilárdítását. Hasonlóképpen, a nyílt hozzáférés a politikában a párt-

verseny révén politikai alkotó romboláshoz vezet. Az ellenzéki párt erősen ösztönzött arra, hogy ellenőrizze a hatalomban lévők és nyilvánossá tegye az alkotmány és különösképpen a nyílt hozzáférés aláásására irányuló törekvéseiket.” (North et al., 2009: 24–25.) A pontosság kedvéért szükséges megjegyezni, hogy a szerzők számára a nyílt hozzáférésű politikai rendszer fogalma nem azonos a demokrácia fogalmával. Ugyanis a demokráciát minimalista módon a politikai verseny intézményesítéseként értelmezik, ez a verseny pedig kiüresíthető, miközben formálisan fennáll (vö.: North et al., 2009: 137). Ez a dolgot nem foglalkozik ezzel a fontos problémával, számomra most elegendő az az összefüggés, hogy noha nem minden demokrácia nyílt hozzáférésű politikai rendszer, de minden nyílt hozzáférésű politikai rendszer demokrácia.

- ²⁶ „Az inkluzív gazdasági intézmények képezik azt az alapot, amelyen kivirágozhatnak az inkluzív politikai intézmények, miközben az inkluzív politikai intézmények korlátozzák az inkluzív gazdasági intézményektől való eltéréseket.” (Acemoglu–Robinson, 2012: 276.)
- ²⁷ „a piac és a demokrácia közötti oksági kapcsolat vizsgálatakor törekednünk kell arra, hogy megkülönböztessük egymástól a piac különböző vonatkozásait. A piac a szétszórt hatalom rendszereként a politikai szabadságok fenntartását segíti elő; az országokon belüli és az országok közötti egyenlőtlenségek szisztematikus létrehozójaként destabilizálja a demokráciát.” (Beetham, 1993: 192.)
- ²⁸ Ennek a megkülönböztetésnek a jelentőségét hangsúlyozza Vanberg a döntési individualizmus fogalmának bevezetésével. Érvelése szerint mind a piacot, mind a demokráciát az egyének döntési szabadságán alapuló rendjeként kell vizsgálni, nem pedig az aggregált társadalmi hasznosság-maximalizálás terepeként. A döntési individualizmus a piacot és a demokráciát procedurális logika alapján, nem pedig szubsztantív, a kimenetekre vonatkozó szempontok szerint elemzi. Vö.: Vanberg, 2005: 33–43.

IRODALOM

- Acemoglu, Daron (2008): Oligarchic versus Democratic Societies. *Journal of the European Economic Association*, Vol. 6, no. 1. March, 1–44.
- Acemoglu, Daron, James A. Robinson (2012): *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. New York, Crown Publishers.
- Acemoglu, Daron, Simon Johnson, James Robinson (2004): Institutions as the Fundamental Cause of Long-Run Growth. *National Bureau of Economic Research, Working Paper 10481*, Cambridge, May.
- Almond, Gabriel A (1991): Capitalism and Democracy. *PS: Political Science and Politics*, Vol. 24, no. 3., September. 467–474.
- Beetham, David (1993): Four Theorems about the Market and Democracy. *European Journal of Political Research*, Vol. 23, no. 2, February. 187–201.
- Block, Fred (1977): The Ruling Class Does Not Rule: Notes on the Marxist Theory of the State. *Socialist Revolution*, Vol. 7, no 3, May-June. 6–28.
- Clague, Christopher, Philip Keefer, Stephen Knack, Mancur Olson (1996): Property and Contract Rights in Autocracies and Democracies. *Journal of Economic Growth*, Vol. 1, no. 2, June. 243–276.

- Coyne, Chris (2007): Capitalism and democracy: friends or foes? Guest blogger, *The Economist*, August, 27th.
- Csaba László (1997): Market and democracy? Friends or foes? *Arbeitsberichte – Discussion Papers*, No. 9, Frankfurt (Oder), Frankfurter Institut für Transformationsstudien. 1–12.
- Dahl, Robert A. (1993): Why All Democratic Countries Have Mixed Economies. In: Chapman, John W. and Ian Shapiro (eds): *Democratic Community: NOMOS XXXV*, New York, New York University Press. 259–282.
- Dahl, Robert A. (1998): *On Democracy*. New Haven, Yale University Press.
- Downs, Anthony (1990): Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell. *Közgazdasági Szemle*, XXXII. évf., 9. sz., Szeptember. 993–1011.
- Fligstein, Neil (1996): Markets as Politics: A Political-Cultural Approach to Market Institutions. *American Sociological Review*, Vol. 61, no. 4, August. 656–673.
- Friedman, Milton (2002): *Capitalism and Freedom*. Chicago, Chicago University Press.
- Habermas, Jürgen (1995): *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band 2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (2000): Rendszer és életvilág. In: Felkai Gábor, Némédi Dénes, Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században: Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Budapest, Új Mandátum. 498–568.
- Hacker, Jacob S. and Paul Pierson (2002): Business Power and Social Policy: Employers and the Formation of the American Welfare State. *Politics & Society*, Vol. 30, no. 2, June. 277–325.
- Hayek, Friedrich A. (1993a): *Law Legislation, and Liberty: A new statement of the liberal principles of justice and political economy*. Vol. 2, The Mirage of Social Justice. London, Routledge.
- Hayek, Friedrich A. (1993b): *Law Legislation, and Liberty: A new statement of the liberal principles of justice and political economy*. Vol. 3, The Political Order of a Free People. London, Routledge.
- Hayek, Friedrich A. (1995): *Piac és szabadság*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hodgson, Geoffrey M. (2008): Markets. In: Steven N. Durlauf–Lawrence E. Blume: *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Second Edition. Palgrave Macmillan.
- Kapás Judit (2003): A piac mint intézmény – szélesebb perspektívában. *Közgazdasági Szemle*, L. évf., 12. sz., December. 1076–1094.
- Kornai János (1983): Bürokratikus és piaci koordináció. *Közgazdasági Szemle*, XXX. évf., 9. sz., Szeptember. 1025–1038.
- Kornai János (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, HVG Kiadó.
- Kurki, Milja (2013): Politico-Economic Models of Democracy in Democracy Promotion. *International Studies Perspectives*, 1–21. [megjelenés alatt].
- Lindblom, Charles E. (1977): *Politics and Markets: The World's Political Economic Systems*. New York, Basic Books.
- Lindblom, Charles E. (2001): *The Market System: What It Is, How It Works, and What to Make of It*. New Haven, Yale University Press.
- Lockwood, David (1964): Social Integration and System Integration. In: George K. Zollschan, Walter Hirsch (eds.): *Explorations in Social Change*. Boston, Houghton Mifflin.
- Marx, Karl (1967): *A tőke I.*, Marx és Engels Művei (MEM) 23., Budapest, Kossuth Kiadó.

- Marx, Karl (1972): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. MEM 46/L., Budapest, Kossuth Kiadó.
- Miliband, Ralph (1969): *The State in Capitalist Society*. London, Quartet Books.
- Mises, Ludwig von (1996): *Human Action: A Treatise on Economics*. San Francisco, Fox & Wilkes.
- Moore, Barrington (1974): *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. London, Penguin Books.
- North, Douglass C., John Joseph Wallis, Barry R. Weingast (2009): *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge–New York, Cambridge University Press.
- North, Douglass C., Wallis, John Joseph, Weingast Barry R. (2006): A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. *NBER Working Paper Series, Working Paper 12795*, National Bureau of Economic Research, Cambridge, December.
- Offe, Claus (1975): The Theory of the Capitalist State and the Problem of Policy Formation. In: Leon N. Lindberg et al. (eds.): *Stress and Contradiction in Modern Capitalism: Public Policy and the Theory of the State*. Lexington, Lexington Books.
- Offe, Claus (1987): Democracy against the Welfare State? Structural Foundations of Neoconservative Political Opportunities. *Political Theory*, Vol. 15, no. 4, November. 501–537.
- Offe, Claus (1990): *Contradictions of the Welfare State*. Cambridge, The MIT Press.
- Olson, Mancur (1993): Dictatorship, Democracy, and Development. *The American Political Science Review*, Vol. 87, Issue 3, September. 567–576.
- Papp Zsolt: (1983/1984): A „jóléti állam” problémái – szociológiai nézőpontból. *Medvetánc*, 4-1. sz., 141–160.
- Polányi Károly (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, Gondolat.
- Popper, Karl R. (1971): *The Open Society and its Enemies*. Vol. 1, Princeton, Princeton University Press.
- Przeworski, Adam (1991): Political Dynamics of Economic Reforms. In: Szoboszlai György (ed.): *Democracy and Political Transformation: Theories and East-Central European Realities*. Budapest, Hungarian Political Science Association, 21–74.
- Przeworski, Adam (1999): Minimalist Conception of Democracy: A Defense. In: Ian Shapiro–Casiano Hacker-Cordón (eds.): *Democracy's Value*. Cambridge, Cambridge University Press. 23–55.
- Przeworski, Adam, Michael Wallerstein (1988): Structural Dependence of the State on Capital. *The American Political Science Review*, Vol. 82, no. 1. March. 11–29.
- Schattschneider, Elmer E. (1975): *The Semisovereign People: A Realist's View of Democracy in America*. Hinsdale, Dryden Press.
- Schumpeter, Joseph A. (1994): *Capitalism, Socialism and Democracy*. London, Routledge.
- Stigler, George J. (1989): *Piac és állami szabályozás. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Vanberg, Viktor J. (2005): Market and State: The Perspective of Constitutional Political Economy. *Journal of Institutional Economics*, Vol. 1, no. 1. 23–49.

A POLITIKA LOGIKÁI. ERNESTO LACLAU ÉS AZ IDEOLÓGIÁKRITIKA REORGANIZÁCIÓJA

Kiss Viktor

(politológus, ideológiai kutató, a Budapesti Corvinus Egyetem
Politikatudományi Intézetének oktatója)

ÖSSZEFOGLALÓ

Ez a tanulmány arra vállalkozik, hogy Ernesto Laclau elméleti rendszerét az általánosnak tekinthető diskurzuselméleti megközelítés helyett az ideológia kérdéskörének középpontba állításával rekonstruálja. Álláspontom szerint ugyanis Laclau teoretikus projektjének centrumában a marxizmus dekonstrukciója áll, amely azzal az eredménnyel zárul, hogy a sztálinizmus rémtetteihez vezető és napjainkban inadekváttá vált radikális baloldali politika alapvetően nem más, mint a marxizmus sajátos ideológiakritikai pozíciójának következménye. Laclau szerint ennek meghaladásához az ideológiakritikai pozíció reorganizációjára van szükség. Úgy vélem, Laclau saját ideológiakritikai nézőpontjának társadalomelméleti megalapozását egy gramscianus politikaelmélet és egy althusseri és lacani gyökerű „posztmodern” társadalomelmélet összekapcsolása során végzi el. A tanulmány fő tézise szerint Ernesto Laclau ideológiakritikája arra épít, hogy a politikait par excellence az ideológiával azonosítja, szemben az általa meghaladni kívánt marxista pozícióval, amely a politikait az ideológia kiküszöböléseként konstruálta meg. Laclau – ahogy az írás utolsó fejezeteiben bemutatom – ebből kiindulva nyújtja a kortárs politikai gyakorlatok ideológiakritikai elemzését. Célja megtalálni a „társadalmi” (social) válsága által életre hívott politikai logikákat (political), feltárni azok korlátait, következményeit. A tanulmány ezek közül kettőt mutat be részletesen: az „új antagonizmusok” megsokasodásának szituációjára válaszol a nyolcvanas évektől jelen lévő „hegemonikus reartikuláció” logikáját, amely a Margaret Thatcher és George Bush nevével fémjelzett „antidemokratikus offenzívához” vezet. Másrészt a kétezres években megerősödő populista logikát, amely a globalizáció és a „fragmentált társadalmi igények” szituációja kapcsán jön létre.

Kulcsszavak: Ideológia ■ posztmarxizmus ■ populizmus ■ artikuláció ■ posztmodern
társadalomelmélet ■ diskurszus ■ politikai identitás ■ globalizáció

A diskurszus fogalmának beemelését a marxista intellektuális tradícióba gyakorta tekintik Ernesto Laclau legfontosabb teoretikus innovációjának. Ennek az elméleti munkának a terméke eszerint egy olyan új, diskurzuselméleti alapon nyugvó politikai ontológia lett. Az elmúlt évtizedekben formálódó laclau-i diskurzuselmélet elsősorban Freud, Foucault és Saussure nézeteit továbbfejlesztve megkísérelte a valóságot konstruáló diskurzusoknak, a nyelvi játéknak,

a jelentésadás folyamatának olyan „materialista” megalapozását nyújtani, amellyel a diszkurzivitást kiemelheti a nyelvi, retorikai mezőből és általános ontológiai szereppel ruházhatja fel (Szabó, 2003; Torfing, 2004). Az argentin gondolkodó – Chantal Mouffe-fal közösen írt – *Hegemony and Socialist Strategy* című könyvében az úgynevezett posztmarxizmus egyik elsőszámú elméleti alapítójává lépett elő azzal, hogy a nyelvfilozófia, a posztstrukturalizmus és a posztmodern ismeretelmélet kortárs elképzeléseire alapozva, a diskurzus kategóriájának nevében vizsgálta felül Marxnak és követőinek elméleteit (Laclau–Mouffe, 2001). Célja, hogy megkérdőjelezze és leválsa a marxizmus olyan tévesnek, illetve elavultnak bizonyult elemeit, mint az osztályharc, vagy a történelmi materializmus koncepciója. Ahogyan Simon Tormey és Jules Townshend fogalmaznak: „Laclau el kívánta kerülni, hogy a felszabadulás álma, a marxizmus még egyszer az elnyomás rémálmává válhasson. Szerinte ehhez szakítani kell a marxizmus ’jakobinus elképzeléseivel’, ami mélyen gyökeredzik a gondolkodásmód szerkezetében. A történelmi materializmust a posztstrukturalizmus nevében vizsgálta felül. Ebben a keretben a diskurzív megközelítés azt jelentette, hogy minden jelentés a külső világgal kapcsolatban diszkurzívan konstruált, vagyis egyetlen fizikai dolog, akár egy földrengés sem rendelkezik jelentéssel a nyelven kívül. Ugyanakkor a diskurzus több, mint a nyelv. Materiális elemeket foglal magában, mint például a házépítés esetében, amikor is egyszerre nyelvi és gyakorlati aktivitásoknak lehetünk tanúi.” (Tormey–Townshend, 2006)

Miközben Ernesto Laclau szövegeinek ez, a diskurzuselméletet a közép-pontba állító olvasata általánossá vált, a laclau elméleti és gyakorlati pozíciók rekonstrukcióinak minduntalan szembe kellett nézniük egy szinte megoldhatatlan nehézséggel. Mégpedig azzal, hogy a laclau diskurzusfelfogás általános elméleti rangra emelése felveti azt a kérdést, hogy mihez kezdjenek a marxista tradícióban központi jelentőségű ideológia fogalmával? Munkásságának baloldali és mainstream kommentátorai szinte egybehangzóan jutnak arra a következtetésre, hogy a diskurzus fogalma az ideológia fogalmának tagadását jelenti, egy olyan teoretikus kiindulópontot, ami az ideológiaelmélet helyére léphet. Ahogyan Terry Eagleton fogalmaz: „Laclau az ideológia fogalmát a divatos diskurzusra cserélte – azt állítva, hogy diszkurzív és nem diszkurzív gyakorlat között nincs különbségtételre mód. [...] A diskurzus kategóriája így egyre inkább egy olyan eszközzé inflálódik, amely magába olvasztja az egész világot, megszüntetve a határt a gondolat és a valóság között. Ennek eredménye az úgynevezett ideológiakritika ellehetetlenülése, vagyis lehetetlenné válik annak a kérdésnek a felvetése, hogy honnan származnak a társadalom gondolatai. A diskurzus az új transzcendentális hős, ami minden mást megalapoz.” (Eagleton, 2007) Hiszen – Derek Sayer szavaival – a diskurzus fogalmát Laclau a posztmodernből, illetve a posztstrukturalizmusból importálta – ennek oka pedig, hogy az általában vett posztmodern fogalmába „nem fér bele” az

ideológia fogalma. A posztmodern ugyanis a történelem, mint egységes folyamat és a gazdaság, mint egységes rendszer tagadása (Sayer, 1991). A diskurzus-logika ebben a kontextusban a kapitalizmus-logika és a történelmi logika alternatívájaként jelenik meg.¹

Azok az értelmezések, amelyek a diskurzus és az ideológia fogalmainak szembeállítását feltételezik Laclau munkáiban, általában két lényegi pontot emelnek ki ennek bizonyítékeként. Egyrészt – ahogyan Trevor Purvis és Alan Hunt is teszi – úgy vélik, hogy ez a két fogalom a tudat, a szellemi folyamatok, a jelentésadás két alapvetően különböző módjára utal. Az ideológia fogalma a Jorge Larraín által „negatívnak” nevezett megközelítéshez köthető, amely a tudati folyamatokat következményként, vagy hatásként fogja fel (Larraín, 1983). Ezzel szemben a diskurzus kifejezés a „pozitív” ideológiaelméleti tradíció foucault-i újraértelmezésének eredménye, amely inkább a szereplők és interakciók belső dinamikájához kötődik, tehát belső logika által vezérelt folyamatot jelent (Hunt–Purvis, 1993). A másik értelmezői irány a diskurzus jelentéstartományát úgy fogja fel, mint ami tagadja az ideológia fogalmának valamely központi elemét. Eszerint ha az ideológia fogalma a „hamis tudat” marx–hegeli kategóriájával terhelt, akkor a diskurzus elmélete olyan leírása kell legyen a szellemi folyamatoknak, amelyben a hamis tudat kategóriája nem játszik szerepet. Laclau diskurzus-konceptiója ebben az értelemben az alap/felépítmény modell megkérdőjelezéséből indul ki. Az ideológia ezen funkcióiból ezért általában az következik tehát, hogy a szereplők tudata nem a valóság objektív leképeződése lesz, sokkalta inkább torz és téves reakció a valóságra. Az értelmezők ezen második csoportja szerint Laclau ezt a „funkcionalista” és „esszencialista” elemet teszi félre a diskurzus fogalmával, amikor Gramsci történelmi materialista felhangjaitól megfosztott és Foucault elgondolásain keresztül értelmezett hegemoniafogalmát állítja középpontba. A diskurzus oldaláról nézve a „tudat” mértéke így többé nem az, hogy mennyiben van tartalmi fedésben a tényleges valósággal, csak az, hogy milyen módon vesz részt a hegemonikus politikai folyamatokban (Smart, 1996).

Csak hogy e „lecserélés”-, vagy „eljelentéktelenítés”-tézis ellen szól, hogy maga Laclau nem tartja elfogadhatónak az ideológia fogalmának elvetését, vagy fontosságának kétségbe vonását. A kilencvenes évektől több olyan tanulmányt is ír, amelyet kimondottan ennek a kérdésnek a tisztázása-deklarációja motivál. Laclau szerint a posztmodern teoretikusok sokasága kísérletezik azzal, amit úgy nevez, hogy „a progresszív lemondás az ideológia fogalmáról, mint analitikus kategóriáról”. „De – kérdezi – a diskurzusanalízis nem azzal a konklúzióval végződik-e, hogy a diskurzusok rendszere inherens módon ideologikus? Azt látjuk, hogy az a terület folyamatosan beszűkül, amit korábban az ideológiaelmélet foglalt el. Ez utóbbi halott imperialisztikus sikere miatt. De aminek tanúi vagyunk, az nem egy tárgy, az ideológia eltűnése annak köszönhetően, hogy beszűkül a terület, ahol operációi működnek, éppen ellenkező-

leg: ennek a tárgynak az alig ismert expanzióját láthatjuk.” (Laclau, 1996) 2006-ban – húsz évvel alapművének megszületése után – pedig így fogalmaz: „De mi a helyzet az ideológiával? A magam részéről nem szívesen szakítanék maradéktalanul az ideológia fogalmával. Csak azzal a partikuláris és pejoratív jelentésével, ami a marxizmusban adott volt.” (Laclau, 2006) Véleményem szerint az utóbbi megjegyzés azért döntő fontosságú Ernesto Laclau elméleti és politikai pozíciójának a beazonosítása szempontjából, mert lehetőséget teremt az eddig szinte egyeduralkodó POSZT-marxista értelmezői irány mellett egy poszt-MARXISTA rekonstrukció számára is. Stuart Sim megkülönböztetését alapul véve úgy vélem, hogy a diskurzuselméletet a középpontba állító megközelítések Laclaut a gondolkodók azon táborába sorolták, akik elvetve a marxizmus elméleti rendszert, a létező szocializmusok politikai gyakorlatát, a marxizmus autoriter és kizárólagos ideológiai törekvéseit, olyan elméleti és politikai pozíciókat kerestek, amelyek gyökeresen szemben állnak mindenfajta marxizmussal. A diskurzuselmélet ebben a feltételezett POSZT-marxista programban kétségkívül azt a szerepet tölti be, hogy tagadva a bolsevik politikai hagyományt, valamennyi marxizmusban jelenlévő fogalom és tézis konkurenciájává, helyettesítőjévé váljon – diszkreditálva az ideológia fogalmát is.

Ha azonban szándéka nem az ideológia fogalmának tagadása–helyettesítése–marginalizálása volt, hanem az ideológia kérdéskörének szélesebb alapon történő újrafogalmazása, akkor feltételezhető programjának poszt-MARXISTA jellege is. Sim maga is úgy véli, hogy Laclau egy olyan intellektuális irányt alapozott meg, amely a korszak szellemi áramlatainak, tudományos eredményeinek és politikai, társadalmi fejleményeinek keretei között nem a marxizmus tagadása, hanem folytatólagos alapállású „lecserélése” mellett dönt (Sim, 2002). Ez a program az egész hagyomány dekonstrukcióján alapul, amely lehetővé teszi, hogy megszülethessenek a marxista elgondolásokat kiindulópontnak tekintő, de azt egyben tagadó új és autonóm elméletek. A diskurzuselmélet ebben a kontextusban nem az ideológiaelmélet „helyettesítője”, sokkal inkább a marxista ideológiakritikai pozíció újrafogalmazásának egyik mozzanata. Ennek a tanulmánynak alapvető nézőpontja szerint Ernesto Laclau munkásságában az ideológia fogalma és az ideológiakritika pozíciója tekinthető annak a központi vezérfonalnak, amely mentén gondolati rendszere felépül. Álláspontom szerint tehát a laclau posztmarxista program központi területe az ideológiakritika marxista elméleti és politikai pozíciójának dekonstrukciója és lehetőségeinek újrafogalmazása, amely nem kérdőjelezi meg az ideológia fogalmának fontosságát és központi jelentőségét, miközben messze túljut az ideológiaelmélet marxi keretein és marxista konstrukcióin. Éppen ezért figyelemreméltó számomra az a megállapítás, amit Stuart Sim egy másik tanulmányában tesz Laclau és Mouffe marxizmusával kapcsolatban: „a szerzőpáros figyelme az úgynevezett új társadalmi mozgalmak által megjelenített forradalmi potenciál irányába fordul, amellyel kapcsolatban a marxizmus tel-

jesen érzéketlen volt saját rigid és elavult nézetei miatt. Az állítás lényege, hogy a marxizmus olyan szocio-történeti tézisekhez ragaszkodott, amelyek lehetlenné tették, hogy észrevegye azokat a hegemónikus küzdelmeket, amelyek már korábban is lényegesebbek voltak és amelyek kívül esnek az osztályharc keretein” (Sim, 2013).

A POLITIKA LOGIKÁI: A MARXISTA IDEOLÓGIAKRITIKAI POZÍCIÓ DEKONSTRUKCIÓJA

Véleményem szerint Ernesto Laclau meggyőződése, hogy a marxizmusnak, mint ideológiakritikának a dekonstrukciójától azért remélhető egy új radikális politika megalapozása, mert a marxista politika megalapozása lényegét tekintve korábban is ideológiakritikai volt. Úgy véli ugyanis, hogy az ideológiakritika korábbi marxista pozícióiból egyértelműen a politikai (political) megkonstruálásának igénye és kizárólagos iránya következett. A laclau dekonstrukció azzal a meglepő eredménnyel zárul, hogy a marxizmus a politikait csak az ideológia kiküszöbölésének formájában konstruálhatta meg, köszönhetően az ideológia sajátos felfogásának. Laclau azt kívánja bizonyítani, hogy ennek a pozíciónak volt köszönhető, hogy a marxizmus csak egyetlen politikai logikát ismert, ismerhetett fel. A politikai ebben a formában azonban nem vezethetett máshoz, mint a létező szocializmus politikájához, a sztálini kommunista diktatúra embertelenségeihez és egy üres, a munkásokra hivatkozó államideológiához. Aletta J. Norval értelmezésében Laclau szerint a marxista ideológiakritikai pozíció lényege, hogy önmagát kívül helyezte a történelmi-társadalmi-gazdasági valóságon, azt állítva, hogy rendelkezik azzal az objektív tudással erről a valóságról, amivel a „belül lévők” nem rendelkeznek, vagy nem rendelkezhetnek. Laclau elveti egy ilyen privilegizált pozíció létrehozatalát. Így felszámolja annak a lehetőségét, hogy az elemzés felvilágosítsa a szereplőket saját tudatuk hamisságáról, vagy egyenesen velük szemben lépjen színre. Szerinte egy hely feltételezése az ideológia világán kívül maga is ideológia. Az a híressé vált tétel, hogy „semmi nincsen a diskurzuson kívül” nem egy posztmodern ismeretelmélet végighajtása Laclau-nál, hanem annak felismerése, hogy lehetetlen létrehozni egy extra-ideologikus pozíciót, amely az ideológiával való szembenállásból merítheti saját korlátlan politikáját. Ez azonban elméletileg egyet jelent azzal, hogy nincs többé hagyományos értelemben vett ideológiakritika. Ha ugyanis nincs semmi a diskurzuson kívül, akkor nincs egy olyan tudás sem, amely alapján ideológiának minősíthető a tudat valamely formája. (Norval, 1998)

„A marxista tradícióban – mondja Laclau – kétféle megközelítése alakult ki az ideológiának és véleményem szerint mindkettőt el kell vetni. Az egyik hamis tudatnak tekintette, a másik a társadalmi valóság szükségszerű szintjének.”

(Laclau, 2006) A korábbi marxizmus tehát kétféle módon tekintett az ideológiára Laclau szerint: a „hamis tudat” tradíciója az igazság politikájához, az „infrastruktúra” tradíciója pedig az öntudat politikájához vezet. Laclau szerint az ideológiakritika, amely a marxista politika tulajdonképpeni megalapozójának bizonyult, két, egymással később nehezen összeegyeztethető elméleten alapult. Az úgynevezett „hamis tudat” tradíciója a történelmi materializmus alaptéziséből indult ki, ami a történelmet objektív folyamatnak tekintette, amely a termelőerők fejlődésének és a termelési viszonyokkal történő konfrontálódásuk dinamikája mentén halad előre. Az ideológiát ez a nézőpont a tudománnyal állította szembe, vagyis a marxizmussal, mint a történelmi-társadalmi folyamatokról szóló objektív és univerzális tudással. Az igazság politikája létrejött Marx elméletével: ebben a felfogásban a marxista élcsapat, mint a magasabb rendű pozitív tudás letéteményese jelenik meg, a politikai pedig nem más, mint az irányítás átvétele az öntudatlanul zajló történelem és az alsóbb rendű tudatok felett – akkor is, ha az elnyomó, irracionális és antidemokratikus politikához vezet. A laclaui értelemben a jakobinusoktól Sztálinig rajzolható meg ennek a politika-felfogásnak az íve. (Barrett, 1991) Az ezzel párhuzamosan létrejött „infrastrukturális” megközelítés az ideológiát osztályfüggőnek tekintette. Ennek az ideológiakritikának alapja az a marxista tétel, hogy a társadalomnak és a politikai küzdelmeknek létezik egy állandó, általában rejtett, de bizonyos kiemelkedő időszakokban nyilvánvalóvá váló alapszerkezete, az osztályviszonyok. A társadalom tagjai akaraton kívül osztályokba sorolódnak, osztoznak saját osztályuk sorsában, maguk is résztvevői és elszenvetők a társadalmi csoportok közötti súrlódásoknak. A felül lévő osztályok rendelkeznek azokkal az eszközökkel, hogy gondolataikat a társadalomban uralkodó gondolatokká változtassák. A társadalmi egyén tudata pedig általában nagyban hasonló osztályának más tagjaiéhoz, bár nem feltétlenül, vagy nem politikai formában rögzíti meg egy osztályhoz tartozásukat. Ez a nézőpont elméletként egy eleve adott naturalisztikus valóságot (az osztálystruktúrát) feltételezett, amire az emberek társadalmi helyzetük, saját kulturális hagyományaik és a társadalom hegemónikus viszonyainak függvényében reagálnak. Az ideológia ezen felfogása, mely Lenin és Lukács nevével forrt össze, Laclau szerint az öntudat politikájának igényéhez vezet. A saját proletártudat megkonstruálásának politikájához, a felülről kapott individuális tudatformák kollektív osztálytudattá változtatásának politikájához, a leleplezéshez, a radikális cselekvők valódi motivációjának feltárásához a magáért való osztály, a munkásérdek és a kommunista identitás fogalmai mentén. Az ideológiakritika eszerint maga a leleplezés: az egyén akkor is osztályegyén, ha ezzel nincs tisztában, ha ezt a manipuláció és a hamis kollektív identitások elrejtik előle (Lukács, 1971).

Ernesto Laclau a marxista ideológiakritikai pozíció dekonstrukciója során arra a következtetésre jutott, hogy a marxizmus a politikait azért azonosította

be az ideológia kiküszöbölésének politikájaként, mert önmagát egy extra-ideológus külsődleges pozícióba helyezte, ahonnan minden más tudat torznak (misrecognition) tetszett. Elemzéseiben azonban ezen túlmenően egy számára sokkal fontosabb állítást is bizonyítani kíván: eszerint a marxizmus elméleti konstrukciója eleve kizárja, hogy a politikának több, nem determinisztikusan elrendelt logikája lehessen. Laclau szerint a marxizmus egy pozitív és külsődleges valóság feltételezésével kizárja, hogy a politikának saját politikai logikái lehessenek. A marxista politikafelfogás ennyiben a politikai (political) tagadása egy eleve adott politika (politics) feltételezésének következtében. Ennek leginkább kézzelfogható példája az imént említett osztályelmélet redukcionista jellege: ebben a politika kérdései, helye és folyamatai eleve elrendeltek, mivel a politika kimenetele végső soron független a szereplők akarától és döntéseitől („nem tudják, de teszik”). Így a politikai nem lehet más, mint a politika feletti kontroll visszaszerzése azáltal, hogy megismerjük, elfogadjuk és javunkra fordítjuk szükségszerűségeit (Engels). A marxizmus eszerint azért juthatott el egy zárt, pozitív és determinisztikus történelmi-társadalmi folyamat feltételezéséhez, mert egy egydimenziós, állandó, transzhistorikus logikát keresett – amit olybá tűnt, meg is talált az „állandó, burkolt, vagy nyílt” osztályharc képében.

De ez csak a marxista redukcionizmus általános oldala. Blair Sandler és Jonathan Diskin szerint ennél sokkal fontosabb az a konkrét redukcionizmus, amely az objektív osztályok és a szereplők szubjektív identitásai között jött létre. Laclau úgy gondolja, hogy a marxizmus középpontjában az a meggyőződés állt, hogy a történelmileg szükségszerű osztályharc folyamata és az osztályok tagjainak aktuális identitása direkt módon egymásra vonatkoztatható, vagyis ahogyan az osztályharc a gazdasági hatóerők következtében élesedik, az osztályok tagjainak tudata is egyre inkább osztálytudattá válik, vagy azzá kell váljék. Mivel a politika küzdelmei, azok lefolyása és jellege eleve elrendelt módon a történelmi-gazdasági-társadalmi folyamatok szükségszerű részei és következményei, a politika logikája nem lehet más, mint a szubjektív cselekvés-gondolkodás fedésbe hozatala az objektív folyamatokkal és kondíciókkal. Ha jobban megnézzük, ez a politika logikájának egydimenziósítását jelentette: a politikai egyetlen adekvát módja az osztályharc (ami maga a politika) kiéleződésének és az osztálytudat kialakulásának elősegítése. Ez a redukcionizmus végső soron azt állította, hogy az egyén lényegében a kapitalizmusban nem lehet más, mint burzsoá, vagy proletár. Sandler és Diskin szerint ez a redukcionizmus folyamatosan erodálódott a marxizmusokban, hiszen szembe kellett nézni azzal, hogy a politikai küzdelmek háttérében számtalan ok, történés, kontextus, esetlegesség húzódhat meg, az osztályok sokszor cselekszenek saját érdekeikkel ellentétben. A munkások identitása változó és sokdimenziós és ezek a dimenziók alapvetően metszik keresztül a merev osztályhatárokat (Sandler–Diskin, 1994). Erre azonban a marxizmusoknak a baloldali

mozgalmak gyakorlatában jobbra két válaszuk volt. Vagy az egyre nyíltabb felvállalása a politikai feszültség kiélézésének és a munkásság tudatosításának, mint az egyetlen valódi politikának (a történelmi perspektívából nézve „káros, reménytelen és hazug” opportunisták és polgári politikákkal szemben), vagy egy romantikus politikakép megalkotása, ami lényegében a tudás letéteményeseinek és a végleg-végzetesen elbutított társadalomnak a melodramatikus kettősségén alapult egy elhúzódozó forradalmi apályhelyzetben.

A LACLAUI IDEOLÓGIAKRITIKA TÁRSADALOMELMÉLETI MEGALAPOZÁSA: ARTIKULÁCIÓ, IDENTITÁS, DISKURZUS

Laclau szerint az ideológiakritikai pozíció reorganizációjának célja kettős: egyrészt hogy kiküszöbölje azokat a determinista-redukcionista elemeket, amelyek kizárják a politikai logikák esetlegességét és alternatív jellegét; másrészt, hogy felszámolja az ideológiakritika politikait megalapozó természetét. Úgy vélem, Laclau ezeknek megfelelően az ideológiakritika megalapozását két tétel nevében végzi el: (a) egyrészt egy gramscianus politikaelmélet keretében, amely azt állítja, hogy a politika folyamatai autonómok a gazdasági-történelmi-társadalmi folyamatokkal szemben. (b) Másrészt egy althusseri és lacani gyökerű „posztmodern” társadalomelmélet keretében, amely arra az alapvetésre épül, hogy nem létezik ideológiamentes politikai, így a politikát nem lehet egy ideológiamentes külső pozícióból kiindulva megalapozni és a politikait az ideológia kiküszöbölésével azonosítani. A politikai Laclau szerint sokdimenziós és alternatív, hiszen egyetlen szituációra sem létezik „a tökéletes” politikai logika, amely mellett az ideológiakritika állást foglalhat, így valamennyi jelenlévő logikával reálisként kell számolnia. (Szemben a marxizmussal, amely az osztályharcra és az ideológiátlanításon túl minden logikát ideológiának minősített.)

Az első esetében Laclau számára a forrás Antonio Gramsci munkássága. Gramsci elmélete a „történelmi blokkról” és a „hegemonikus viszonyokról” Laclau számára azt üzeni, hogy a marxizmusban a történelmi szükségszerűségként zajló osztályharc elképzelésén túl van egy másik hagyománya is a politika elméleti konstrukciójának. Ez a tradíció a politikát nem következményjellegűnek, állandónak és a történelmen átívelőnek tekinti, hanem sokkal inkább a forradalom szinguláris és időről-időre aktuálissá váló imázsa mentén gondolja el azt. Laclau kiindulópontja az „osztályharc” helyett a „forradalom” – hiszen ennek segítségével más politikai logikát is el lehet gondolni az ideológia kiküszöbölésének logikáján túl. „Gramsci két fontos változtatást hajtott végre az ideológia klasszikus problematikáján – mondja Laclau. Az első szerint az ideológia nem gondolati rendszer, vagy hamis tudat immár, sokkalta inkább organikus és relációs egész. [...] A második szerint az ideológia meg-

határozása, mint történelmi blokk, mint organikus kötőanyag, totalizáló jellege ellenére túlhaladja az alap/felépítmény-koncepciót. Ebből a kettőből pedig következik egy harmadik, számunkra a legdöntőbb változtatás: a szakítás az ideológia redukcionista megközelítésével. Egyszerűen megfogalmazva: ahogy Gramsci számára a politika szereplői nem osztályok, az ideológia hegemonikus artikulációja az uralkodó osztály által sem osztályfüggő. A politikai akarat nála szétszóró és fragmentált történelmi erők politiko-ideológiai artikulációjának eredménye.” (Laclau–Mouffe, 2001) A politika logikái Gramscinál esetlegesebbek, nincsen előre meghatározható formájuk: számára (Laclau értelmezésében) egy korszak „történelmi blokkjai” jelentik a politikai aktuális logikájának objektív alapját, ezek a blokkok és viszonyaik azonban nem az osztályviszonyok következményei, hanem a társadalomban jelenlevő soktényezős identitásokat és multipoláris személyes strukturális pozíciókat „kollektívizálni igyekvő” (autonóm, alternatív és párhuzamos) hegemonisztikus küzdelmek eredményei.

Laclau az ideológiakritika újrapozicionálása során ezen a gramscianus politikaelméleti alapon túl egy politikai társadalomelméleti tézist is bizonyítani kíván: Althusser munkásságához visszanyúlva azt állítja, hogy az ideológia szükségszerű és kiküszöbölhetetlenül része a társadalmi-politikai valóságnak.² A klasszikus marxizmus számára a társadalom szellemi folyamatai és jelenségei mindig másodlagosak voltak, hiszen jobbra az úgynevezett „gazdasági alap” következményeit látták bennük. Egyszerűen abból következett ez a korlátozott nézőpont, hogy a marxizmus képviselői meg voltak győződve a kapitalizmus konszolidálhatatlanságáról, arról, hogy termelési módként az nem fog évszázadokig fennállni. A politika, az ideológia, a társadalom szférája teljesen közömbös a marxisták számára, amennyiben a forradalom úgyszólván a termelőerők fejlődésének és a rendszer antagonizmusainak következménye lesz és valamennyit elsodorja majd (Townshend, 2004). Althusser számára azonban nyilvánvaló volt, hogy a kapitalizmus – függetlenül attól, mit gondolunk jövőbeli túlélési esélyeiről – a jelenben egy működő, belátható időn belül stabil formát hozott létre. Egy olyan társadalmi forma jött létre, amely rengeteg, a gazdasági alaptól közvetlenül levezethetetlen logikával és attribútummal rendelkezik. Lényegéhez tartoznak azok az ideológiai folyamatok, amelyek fenntartásában és működésében elengedhetetlenek: az ideológiai államapparátusok, az interpelláció, vagy éppen az üledés jelensége (Althusser–Balibar, 2008). Vagyis a francia gondolkodó azt olvassa ki Marx írásaiból, hogy a kapitalizmus nem „csak” gazdasági, hanem akár társadalmi rendszerré is válhat.³

Laclau ebből a nézőpontból maradéktalanul átveszi azt az elemet, hogy az ideológia kiküszöbölhetetlen, de saját elmélete csak kisebb részben az althusseri ideológia-koncepció folytatása. Ernesto Laclau számára sokkalta inkább az az althusseri feltételezés a megkerülhetetlen, hogy az úgynevezett társadalmi ar-

tikuláció folyamata során a társadalom tagjai „helyükre kerülnek” (Wenman, 2003). Azonban egy alapvető ponton szembe fordul a francia gondolkodó elképzeléseivel. Ahogy Geoff Boucher fogalmaz: „Althusser elgondolásában a társadalmi viszonyok szimbolikus – tehát túldeterminált – karaktere híján van az alapvető literalitásnak (közvetlenségnek), így azok egyszerűen egy gazdasági mechanizmus elemeivé fokozódnak le.” (Boucher, 2008) A laclau válasza: a társadalmi létrehozásának folyamata az artikuláció, de az önmagából és nem a gazdaságból magyarázott artikuláció: „a társadalmi viszonyok létrehozatalát, mint az artikuláció mechanizmusát a »jelölés folyamataként« kell meghatározni, de egy olyan folyamatként, amelyen kívül abszolút értelemben nincsen semmi” (Laclau–Mouffe, 2001). Nem vitás, hogy Laclau egész munkássága abból az ontológiai alapvetésből indul ki, hogy a társadalom diskurzív tér. Ehhez azonban fontos hozzátenni, hogy a diskurzus számára nem pusztán retorikai, nyelvi kérdés, hanem társadalmi folyamatokba ágyazott gyakorlat, amely a jelentéssel és jelentésadással van összefüggésben (Olson, 1999). Laclau az ideológiakritika újrapozicionálása során a diskurzus kategóriája kapcsán el kívánja kerülni azt a két – álláspontja szerinti – tévutat, amelyek napjainkban a marxista ideológiakritika kritikájából kiemelkednek. Az elsőt a *The Death and Resurrection of the Theory of Ideology* című írásában új pozitívizmusnak, vagy objektívizmusnak nevezi. Ez tagadja az ideológia hamis tudat jellegét, úgy foglal állást, hogy mindent egymással összemérhetetlen diskurzusok irányítanak, egy plurális, szemiotikai és logiko-fenomenológiai szabályrendszer keretében zajló pozitív univerzumon belül. A második úgy próbál megszabadulni az extra-ideologikus, vagyis külsődleges nézőponttól, hogy – egyfajta posztmodern ismeretelmélet keretében – tagadja a valóság megismerhetőségét, az ideológia azért nem leplezhető le, mint hamis tudat, mint torzítás, mert nem ismerhető meg, vagy nem lényeges az igazság a társadalmi-politikai folyamatok tekintetében. Laclau az ideológiakritika újrapozicionálása során elveti mind a diskurzusok „hiperpozitívista” szemléletét (vagyis hogy a diskurzív folyamatok a diskurzusoknak, mint olyanoknak a természetéből adódó logikát követnek), mind azt, hogy az ideológia fogalmából kizárjuk az igazság/hamisság kérdését – kérdése véleményem szerint inkább úgy szól, hogy az ideológia „hamis tudat” jellege hogyan vonható ki az ideológiakritikai operáció folyamatából? „Minden azon dől el, hogy mit értenek félre a szereplők, vagyis a félreértés módján és természetén”. Laclau számára a torzításnak konstitutív karaktere van és átlátható minden szereplő számára (Laclau, 1996).

Laclau meghatározása szerint „a diskurzus olyan strukturált totalitás, amelyet artikulációs gyakorlatok hoznak létre”. Az artikuláció, mint az identitások relációs rendszerének létrejötte áll ennek az elméletnek a centrumában. A valóság elemeinek, az egyéneknek és szereplőknek ez a fajta elrendezése a jelenések és az identitások túldetermináló jellegén alapul. A Bigliari–Perello szerzőpáros helyesen állapítja meg, hogy az artikuláció folyamatának elméleti

modelljét Laclau Freud korai műveiből kölcsönözte (Biglieri–Perello, 2011). Ezek részletes ismertetése helyett az artikuláció laclau felfogása talán egyértelművé válik, ha a pszichoanalitikus nézőpontot a szerző számára mediáló Jacques Lacan sakk-példájából indulunk ki. Laclau számára a társadalmi olyan, mint a sakkbábúk esete: figurákat formáló fadarabok egy fatáblán; csak akkor nyerik el jelentőségüket, ha a sakk játékszabályai szerint „viselkednek”, vagyis egy jelölő identifikálja őket (Lacan, 2002). A társadalom hegemónikus diskurzusok, a jelölés folyamatának totalizációja révén jön létre, amikor egyetlen jelölő aktus válik döntővé a szereplők identifikációi során. De hol helyezkedik el ebben a koncepcióban az ideológia kérdése? A laclau ideológiakritikai pozíció lényegében azon a feltételezésen alapul, hogy a társadalom (society), mint az identitásoknak a nyelvhez hasonlatos rendszere, soha nem befejezett és soha nem végleges rendszer. Az identitások ezen rendszerét, a társadalmat (social) alapvetően rejtett, természetes, vagy korábban politikai operációként létrejött, de már rutinná vált „diskurzív gyakorlatok” hozzák létre, amelyek ráadásul az egyének számára biztosítják saját autonómiájuk anyagát és eszközeit. A politikai (political) akkor jelenik meg, amikor a „diskurzív gyakorlatok” problémássá válnak, amikor a társadalmi (social), mint az identitások rendszere valamely külső, vagy belső okból meghasonlik, amikor a társadalmi szét hullik. A politikai tehát a társadalmi aktuális szituációjára adott válasz, ami a társadalmi helyreállítását célozza.⁴

Véleményem szerint míg a marxizmus számára a politikai az ideológia ki-küszöbölésének logikáját jelentette, addig Laclau a politikait az ideológiával azonosítja. Elgondolásában a politikai a társadalmi válságára, kihívásaira és szétesésére adott válasz, amelynek célja, hogy a társadalmat helyreállítsa, vagy megalapozza. Ezzel azonban a politika lehetetlenre vállalkozik: a „társadalom lehetetlenségének tézise” éppen azt mondja ki, hogy létrehozhatatlan egy problémamentes, stabil és állandó objektum, amit társadalomnak nevezhetnénk. A lehetetlenre vállalkozó politika ideologikus jellege onnan ered, hogy nem mondhat le erről a küldetéséről, miközben ebből ered alternatív jellege és lehetőségei is. „A társadalomnak – mondja Rafal Smoczynski –, mint a teljesen megalkotott személyes pozíciók rendszerének a lehetetlensége Laclau szerint egy szükségszerűen ideologikus komponenst implicál. A társadalmi objektivitás létrehozatala természetesen nem írható le többé a hamis tudat hagyományos koncepciójának segítségével – sokkalta inkább a marxista ortodoxia fordított értelmezésének segítségével. Az ideologikus hamis tudat nem a pozitív lényeg félreértését jelenti immár – hanem valami tökéletesen ellentéteset: »a pozitivitás bizonytalan (precarious) karakterének nem felismerését«, figyelmen kívül hagyását.” (Smoczynski, 2011) Az ideologikus hamis tudat paradox funkciót tölt be: ez teszi lehetővé a diskurzív formációk megformálását, a jelentések fixálásának lehetetlensége ellenére. Ahogy Laclau ezt megfogalmazza: „a totalitás elérésének vágya valamennyi totalizáló diskurzusban ideolo-

gikus. [...] A társadalmi csak úgy létezhet, mint a törekvés a lehetetlen létrehozatalára: a társadalom megalkotására. Az ideológiát ezért úgy kell tekinteni, mint a társadalmi létrehozatalát” (Laclau, 1990).

Az ideológiakritika nem léphet fel többé az ideológiamentes politikai névben, csak a létező politikai gyakorlatok elemzése lehet a közöttük való választás programjaként. Ernesto Laclau a „társadalom lehetetlenségének” megfogalmazása során elveti a marxista (lukácsi) expresszív totalitás kategóriáját, amennyiben elfogadhatatlannak tartja, hogy egy bármilyen mechanizmus által totalizált zárt rendszerként fogjuk fel a társadalmat. Egyszerűen azért, mert szerinte ez lehetetlenség, ebben az értelemben „nem létezik társadalom”. A „társadalom végének” tétele összeköti a posztmodern korszak társadalomelméleti gondolkodóit Derridától kezdve Baumanon át Jamesonig és Baudrillardig. Ez a tétel – anélkül, hogy részletesebben beszélhetnék róla – tagadja, hogy értelmes állításokat lehetne megfogalmazni a társadalommal, mint egész-szel kapcsolatban. A társadalom nem létezik, mint integrált egész, nem egységes szubjektum, a társadalomnak nincsen lényege, vagy működését vezérlő alapmechanizmusa és szerkezete. Nincs állandóság sem, ami bárminek keretet adhatna. Laclau politikai társadalomelméletében a társadalmi az identitások rendszere, modellje pedig (mint annyi más posztmodern elméletben) a saussure-i nyelvelmélet: az a feszültség, ami abból ered, hogy a nyelvhasználat logikája egyértelműen a jelentés fixálásához és egyértelműsége felé mutat, enélkül nem volna nyelv, de ez lehetetlen és reménytelen, mert a jelentések bizonytalansága és többértelműsége mindig újra előáll és szétfeszíti a nyelvi rendszert, folyamatos újrakonstruálási szükségletet támasztva. Ráadásul egy totálisan fixált jelentésekre épülő nyelv nem is volna használható (Barrett, 1994). Laclau szerint ugyanez áll a társadalmi létrehozatalának folyamatára: mivel az nem lehetséges, mivel állandóan szétesik, újra kell alkotni – bár egy tökéletesen fixált identitásokra épülő társadalom (aminek létrehozatalára a náci és a sztálinisták kísérletet tettek) maga volna a megvalósult borzalom.

AZ IDEOLÓGIÁKRITIKA REORGANIZÁCIÓJA: ARTIKULÁCIÓS KIHÍVÁS ÉS POLITIKAI LOGIKA

Laclau a kortárs politikai gyakorlatok ideológiakritikai elemzését az össztársadalmi artikuláció aktuális állásából indítja. Célja megtalálni a társadalmi válsága által életre hívott politikai logikákat, feltárni azok korlátait, következményeit és megtalálni a lehetséges demokratikus alternatívákat. Az ideológiakritika pozícióját ebben az elméleti keretben az a kettős meggyőződés alkotja, hogy a politikai egyrészről szükségszerűen ideologikus, mert amire vállalkoznia kell, az lehetetlen – másrészről az ideológiakritika feladata, hogy az aktuális politikai alternatívák mellett, vagy elleni döntést elősegítse. A laclau

nézetek értelmezésének ezen irányát az teszi bonyolulttá és egyben igen érdekessé, hogy artikuláció – politikai – ideologikus triász rekonstruálását véleményem szerint két elkülöníthető tartalommal is elvégzi az argentin gondolkodó. Az első a hetvenes-nyolcvanas évek tapasztalatai alapján a politikai létrejöttét az „antidemokratikus forradalom” fogalmával írja le, amely a „hegemonikus reartikuláció” folyamatához és az úgynevezett „új antagonizmusok” születéséhez kapcsolódik. A második a kilencvenes és a kétezres évek új jelenségeit, a globalizáció korának sajátos jellemzőit látva a politikait a „populizmus” formájában azonosítja be, és az „üres jelölők” középponti szerepével és az „egyenértékűségi láncolatok” diskurzív létrejöttével magyarázza.

A: Az antidemokratikus offenzíva: az új antagonizmusok és a hegemonikus reartikuláció

A nyolcvanas évek artikulációs szituációjának elemzése során Ernesto Laclau a baloldali szociológia és társadalomkritika egyik hagyományosan alapvető témáját, az antagonizmusok kérdését állítja a középpontba. Véleménye szerint ugyanis ezt az időszakot az úgynevezett „új antagonizmusok” megjelenése jellemzi – pontosabban az antagonizmusok ekkor mintha feltárnák igazi természetüket. A korábbi elgondolások Laclau szerint tévesen próbálták lokalizálni a kapitalista társadalom ellentmondásait, amennyiben mindig a fennálló társadalmi és gazdasági viszonyokon és folyamatokon belül keresték azokat. Ezeknek a vizsgálatoknak a középpontjában azok az automatikus folyamatok álltak, amelyek révén a politikai térben két egymással szemben álló aktor jön létre. „Az osztályidentitást például – mondja Geoff Boucher – teljes mértékben a gazdasági alap következményének tekintették. A törvényszerűségek – mint például a középosztályok proletarizálódása – a gazdasági alapon játszódnak le.” (Boucher, 2008) Az antagonizmus folyamatának ez a felfogása azonban Laclau szerint illúzió: (a) a gazdasági, társadalmi térben nem léteznek olyan objektív és befolyásolhatatlan folyamatok, amelyek egymástól elszeparált és tökéletesen ellenérdekeltek, együtt létezni képtelen csoportokat, vagy pozíciókat hoznak létre és (b) egyetlen csoport tagjának, egyetlen pozíció elszenvedőjének identitása sem egyszerűsödhet le ennek a kibékíthetetlen ellenmondásnak a tudatára és az abból eredő racionális következtetésekre. Laclau szerint az egyéni identitások teljes fedésbe kerülése az egyének strukturális pozícióival, „egyszerűen képtelenség” (Laclau–Mouffe, 2001). Egy munkás identitása például sosem egyszerűsödik kizsákmányolt és csak láncait magáénak tudó hiperradikális proletár identitásra, mert az egyén egyszerismind szülő, férfi, barát, gyerek, polgár, szakember, fogyasztó, hobbiért rajongó szubjektum, egyedi lélek, nemzetének tagja, egyszerű-normális-tisztességes ember; esetleg valamely filozófia híve, generációs csoport szereplője, kulturlény és lakókörnyezete tagja is marad megszüntethetetlenül. Amikor munkásként magára gondol (ha egyáltalán ez elsődleges identitása), a hegemonikus küzdelmek

eredménye, hogy melyik milyen módon jelenik meg számára, akár munkaadójával történő kapcsolatában – nem valamilyen determinált objektív strukturális következmény.

Laclau úgy véli – szemben a klasszikus marxista felfogással – hogy a társadalmi önmagában mentes az antagonizmusoktól. A társadalmi struktúra a különbségekért felelős csupán, ami az egyéni pozíciók között objektíve létezik, és ami lehetővé teszi, hogy létrejöjjön a suassure-i értelemben vett társadalom: a társadalom, mint a különbségek rendszere (Laclau, 1990). A társadalom „önmagát létrehozó szimbolikus rend”, amelyben az elemek közötti kapcsolatokat az úgynevezett „diskurzív gyakorlatok” hozzák létre (Laclau–Mouffe, 2001). A laclau analízis szempontjából a legfontosabb ezek közül a diskurzív gyakorlatok közül kétség kívül az ülepedés (sediment), „Barthes szavaival élve a természetessé vált társadalmi tér, amely alapvetően különbözik a politikaitól. Az ülepedés Husserl elgondolásához kapcsolódik, és a rutinizációt és a gyökerek elvesztését jelenti – azt a folyamatot, ami a hegemónikus artikulációt a gyors siker irányába viszi előre. Laclau terminológiájában ez a folyamat a jelentéseknek térképszerű fixálódása és megszilárdulása, amelyet a hatalom ülepedéseként kell konceptualizálni. Ezt az ülepedési folyamatot Laclau mint teret konceptualizálja, és időbeliségét a koreográfiává történő diszlokáció egyszerű aktusával azonosítja: a tradíció nem más, mint éppen ez a rutinná vált gyakorlat” (Marchart, 2007). Az egyén önmagában csak atom, strukturális pozíciói között kapcsolatot a társadalom, mint az identitások és személyes pozíciók rendszerré válása teremti.⁵ Az egyéni pozíciók és identitások ezen „feltöltődése” hozza létre azokat a különbségeket, amelyeket a nyelvi rendszer mintájára Laclau a „társadalomnak” tekint. Ez a társadalom nem az antagonizmusok tere: az identitások és egyéni pozíciók mögül a társadalomban háttérbe húzódott az artikulációs gyakorlatok sokaságának politikai eredete, így a társadalom az „alvó politikainak” nevezhető.

A nyolcvanas évek laclau ideológiakritikájának szempontjából döntő az „új antagonizmusok” koncepciójának megfogalmazása. Laclau nézetei három elméleti mozaikból érthetők meg a legvilágosabban. Először is Laclau úgy véli, ezeket az ellentmondásokat nem a társadalomban kell keresni, „az antagonizmusok a társadalom szempontjából külsődlegesek”. Másodszor a *Hegemony and Socialist Strategy* pontos meghatározást kínál, amikor Lacant parafrázálva úgy fogalmaz: „az antagonizmus az a konstitutív külsődleges, ami megakadályoz benne, hogy önmagad legyen”. Végezetül középpontba kell állítanunk azt a híressé vált megjegyzést, amely szerint a földesúr és a paraszt nincs eleve kibékíthetetlen ellentétben egymással, csak amennyiben a földesúr elüldözi a parasztot földjéről, akkor válik viszonyuk antagonisztikussá.⁶ Laclau számtalan elemzője próbálkozott azzal, hogy ezekből a nézetekből kiindulva keresse a kapcsolatokat a strukturális (gazdasági) pozíciók és a személyes pozíciók, illetve az identitások rendszere között az antagonizmusok kialakulásának szem-

pontjából. Akik közülük végezetül magát a laclau elméletet minősítik ellentmondásosnak, alapvetően azt hagyják figyelmen kívül, hogy esetében egy politikai és nem egy gazdasági társadalomelmélettel van dolguk. A társadalom ebben a konstrukcióban az identitásoknak és személyes pozícióknak, mint különbségeknek a rendszere, az objektiválódott társadalmi. A „földesúr” és a „paraszt” közötti kapcsolatot nem a szükségszerűség értelmében vett objektív viszonyok, történelmi folyamatok, vagy gazdasági dinamikák, stb. tartják fenn és alakítják, hanem azok a diskurzív gyakorlatok, amelyek a földesúri és a paraszti identitást és pozíciót feltöltik esetleges és változékony tartalommal. A „munkás” és a „tőkés” a társadalomban szintén olyan személyes pozíciók és identitáselemek, amelyek tartalmát diskurzív gyakorlatok hozzák létre, kialakítva és megfogalmazva a kettejük közötti különbséget. Az antagonizmus akkor jön létre, amikor megjelenik valami, ami miatt a viszonyban periférikus, alárendelt, gyenge, vagy változtatni képtelen fél úgy érzi, nem élhet többé identitásának megfelelően, amikor „alárendelt pozícióját elnyomásnak kezdi érezni”.

Laclau szerint a nyolcvanas évek komplex társadalmában, „új antagonizmusok” korában a társadalmi artikuláció során egyre több olyan folyamat és jelenség jön létre, ami nem pusztán feltölti és strukturálja a személyes pozíciók és identitások különbség-rendszerét, de egyre több pozíció és identitás szempontjából elnyomóvá, ellehetetlenítővé és veszélyessé, tehát antagonisztikussá válik. Ezek közül a fogyasztói világ, a bürokratikus apparátusok, a mediatizáció és a növekvő erőforrás-használatot (ipar és katonaság) tekinti lényegesnek: mindaz, ami „alvó politikaiként” a társadalmi fenntartásának, feltöltésének és védelmezésének diskurzív gyakorlata volt korábban, mára a társadalmat veszélyeztető legfőbb tényezővé lépett elő (Laclau–Mouffe, 2001). Az antagonizmusról ebben az értelemben mondja Laclau, hogy akkor születik, amikor az „objektivitás szembekerül saját határaival”. Ebben a helyzetben az alárendelt személyes pozíciók és az antagonisztikussá váló identitások számára egyre inkább átláthatóvá válnak azok a struktúrák és mechanizmusok, amelyek az objektivitást konstruálják, feltámad bennük az igény a társadalmi újraformálására. Ezen a ponton lép be az ideológiakritika pozíciója: Laclau szerint a korszak felemelkedő új politikai logikái erre a helyzetre adott válaszként értelmezhetők. Ernesto Laclau úgy véli, hogy a felemelkedő neoliberális-neokonzervatív politikai kurzus „hegemonikus reartikulációja” három dimenzióban is ideologikusnak tekinthető: (1) a változtatás, (2) a totalizálás és (3) a kontroll dimenziójában.

1. Az ideologikus mozzanat Laclau szerint ebben az esetben egyrészt az, hogy a változtatás szükségességének pillanatában hegemonikus reartikuláció a változtatást elkerülni akaró törekvést jelenti. Laclau némileg visszatér a marxi ideológiaelmélet egy kevésbé a figyelem középpontjában lévő téziséhez (Kiss, 2011). Az „antidemokratikus offenzíva” számára a politikai cél nem a társadalom elkerülhetetlen újraalapozása, a gazdasági-társadalmi gyakorlatok meg-

változtatása, a strukturális pozíciók átrajzolása; sokkalta inkább az identitások módosítása, azzal a céllal, hogy a fennálló egységes jellege bizonyos szinten helyreállítható legyen. Az antidemokratikus offenzíva azt feltételezi, hogy feladata a fennálló megvédése a társadalmi reartikulációja során – miközben Laclau szerint a társadalmi már túljutott saját objektivitásának határain, teljes újraalapozása elkerülhetetlen. Az „antidemokratikus offenzíva” olyan hegemónikus diskurzust hoz létre (Gramsci szóhasználatával ideologikus blokkot), amely a társadalom tagjait egy politikai identitásképző „kikristályosodási pont” (nodal point) mentén közös identitás alá sorolja be – ezzel módosítva antagónisztikussá vált identitásaikat, fenntartandó a társadalmat, mint az identitások relációs rendszerét.

2. Az „antidemokratikus offenzíva” másodszor azért ideologikus, mert a plurális és demokratikus megoldás helyett „politikai totalizációval” válaszol. A hegemónikus politika a társadalmi politikai totalizációjának kísérlete, ami eleve kudarcra van ítélve, mert a társadalmi egy homogén identitás alatt sem „befejezhető”. Az intézményes, felülről érkező, vagy antidemokratikus offenzíva célja egy olyan „mi” konstruálása, amely a közösség identifikációját nyújthatja és amelynek képviselőjét a politika felvállalhatja a „nem mi”-vel szemben. A hegemónikus politika „saját logikája” szerint ideologikus: a „mi” és a „nem mi” között képzett homogén tér létrehozására tett kísérlet, ami szemben áll a dolgok „tényleges” természetével, vagyis az identitások megszüntethetetlen nyitottságával, cseppfolyósságával, decentralizáltságával és esetlegességével.

3. Végezetül: az antidemokratikus offenzíva azért is ideologikus, mert a hegemónikus reartikuláció „nodal point”-jait véletlenszerűen és esetlegesen választja ki. A politikai kommunikátorok és a politikai haszonelvűség olyan homogén társadalmat kívánnak létrehozni, amely nyilvánvalóan kiszámíthatatlan és kontrollálhatatlan hatásokkal bír a társadalmat magát és a néma diskurzív gyakorlatokat illetően. Az ideológia fogalmának Michèle Barrett által feltárt egyik központi laclau-i jelentésének értelmében a politikai azért ideologikus, mert úgy véli, valami pozitívát hoz létre, ami felett kontrollja van, miközben lényegében nem hozott létre semmit, ami ténylegesen létezik és amit ellenőrizhet. Kelet-Európában gyakorta láthatjuk ennek példáját az államszocialista időszak „prolijától” kezdve a posztkádári időszak „kisemberéig”, a jobboldali kurzus „polgáraiig”, „magyarjaiig” és a legújabb időszakot reprezentáló „az emberekig”. Mindezt azért érdemes felidézni, hogy lássuk: Laclau szerint egy politikai logikát nem hivatkozásai minősítenek, antidemokratikus hegemónikus politika alapja lehet a „nép”, vagy a logika konzerváló vonásai ellenére a „forradalom” is. Laclau számára persze az aktuális nyugati helyzet kínálja az elemzés alapját. A nyolcvanas évek neoliberais-neokonzervatív programja ugyanis szerinte éppen így állította középpontba „a mi, szabad in-

dividuumot”, a kilencvenes évek konzervatívjai pedig a túl nagy szabadosságtól szenvedő „rendes amerikai” (Smith, 2003), a bushi kurzus pedig a globális veszélyek által fenyegetve mindenre kész „patriótát” (Peker, 2006).

B: A populista logika: fragmentáció–globalizáció és a népi identitások létrejötte

A kétezres évek artikulációs szituációjának elemzése során Laclau a fragmentáció és a partikularitás fogalmát speciális jelentéstartalommal állítja a középpontba. Ahogyan *Democracy and the Question of Power* című tanulmányában fogalmaz: az új évezred elsődleges sajátossága, hogy a társadalmi szereplők szétszórtsága és fragmentáltsága megakadályozza az erős identitások létrejöttét és megnehezíti a demokratikus politikai szubjektum képződését. Az elmúlt évtized eseményei – például a San Franciscó-i zavargások – megmutatták, hogy az újra meg újra fellángoló elégedetlenségi hullámok különböző szereplői nem képesek tartósan összeállni egy demokratikus pólussá, mert túl nagyok a vágyaik között a különbségek. Ez a szétdaraboltság teszi lehetővé, hogy „az állami apparátusok adminisztratív kérdésként kezelhessék a különféle követeléseket”. Ennek a szituációnak a fenntartásához nagyban hozzájárul a „társadalmi partikularitás” számtalan forrásból táplálkozó kultúrája, ami ellene hat mindenfajta valódi és univerzális demokratikus elképzelés képződésének. A kétezres évek globális kapitalizmusának körülményei között Laclau a teljes diszartikuláció viszonyait fedezi fel: a társadalmi, mint az identitások különbözőségének relációs rendszere, nem hozható létre többé sem lokális, sem globális szinten. Mintha valóra válna Lyotard rémképe a társadalmi térről, mint az egymás melletti, magánéletükbe zárkozó egyénekről és a nyilvánosság helyére lépő, összemérhetetlen nyelvi játékok sokaságáról (Laclau, 2001).

Különösen igaz ez a globális dimenziót tekintve, hiszen itt tovább bonyolítja a helyzetet, hogy egy jól szervezett hatalmi pólus áll szemben a gyakorlatukban és stratégiáikban elbizonytalanodott és extrém módon diverz társadalmi aktorokkal – mondja Laclau (Laclau, 2011b). A populista logika leírásakor Ernesto Laclau az úgynevezett „demokratikus igények” megjelenését tekinti a kiindulópontnak. Ezek olyan igények, amelyek követeléssé fokozódhatnak azáltal, hogy a fennálló viszonyok közepette tartósan kielégítetlenek maradnak. A kétezres évek artikulációs alapszituációját az adja, hogy a globális környezetben a kielégítetlen igények olyannyira számosak, súlyosak és differenciáltak, hogy azok végérvényesen kielégíthetetlenné válnak, miközben éppen számosságuk és differenciáltságuk zárja ki tényleges (demokratikus) politikai megszervezésüket. A populista logika lényegét Laclau nem annyira az ellenségkép diskurzív megkonstruálásának tényében látja. Szerinte a populizmus végső soron azért konstruálja meg az „ők” csoportját, hogy beindíthassa-felerősíthesse azt a folyamatot, amelynek során a demokratikus energiák népi energiákká válnak. Ez a dinamika az igény és a követelés kettős-

ségével ragadható meg, amit Laclau az angol „demand” kifejezés komplex jelentéstartományából vezet le.

A populizmus alapját képező követelések (demands) olyan kielégítetlen igényekből keletkeznek, amelyeket az intézmények, a hatalom stb. nem szándékozik kielégíteni. Fontos ugyanakkor, hogy ezek olyan objektív és fontos igények, amelyek érdekében az érintettek sem lépnek föl: például egy sáros út, ami nagyban rontja az ott lakók életminőségét. A népet létrehozó politikai logika alapja, hogy a posztmodern globális kapitalizmus korában számtalan ilyen néma kielégítetlen igény áll fenn. A populista artikuláció azonban úgy jön létre, hogy egy konkrét igény fellép saját megvalósulásáért, követeléssé válik. Majd miután nem elégítik ki követelésként, reprezentálni kezd valamennyi kielégítetlen igényt: egy demokratikus igény népi követeléssé transzformálódik. Ezzel a népi követeléssel már könnyen összekapcsolható az „ők” formájában megkonstruált ellenségkép: valamennyiünket összeköt, hogy szemben állunk velük, egy olyan hatalommal, fennállóval, intézményrendszerrel, ellenséggel, csoporttal stb., amelynek fő sajátossága, hogy nem elégíti ki, vagy lehetetlenné teszi a jogos igényeket; immár a „nép”, az „alul lévők”, az „elnyomottak” „a normális emberek”, a „dolgozók”, a „nemzet” stb. igényeit. Ez azért fontos megállapítás, mert Laclau észreveszi, hogy a populista logika egy adott artikulációs szituációban „alulról” éppen úgy érvényesíthető, mint „felülről”: a hatalom maga is felkarolhat kielégítetlen demokratikus igényeket, majd népi követelésként megjelölheti, hogy milyen külső (globális, vagy társadalmi) szereplő, milyen más igények gátolják a legitim igények kielégülését és kielégítését. Szemben a hegemonikus reartikuláció logikájával, amely a mi-nem mi oppozíciójának nevében vagy a támogatott igényeket karolta fel és nevezte el diskurzív mechanizmusok segítségével, vagy a közös társadalmi identitásokat kísérelte meg újrakonstruálni, áthelyezve-lecserélve-megszüntetve az igényeket (Laclau, 2007).

Ezen a ponton érdemes figyelmet szentelni a populista logika kapcsán Laclau ideológiakritikai megállapításainak. A populista logika egyértelmű folyománya Laclau szerint, hogy az ők-nem ők határvonal képződése után szükséges a részközösség, mint totalitás identifikálása és mozgósítása. A kiválasztott igény kiemelkedik a demokratikus egyenértékűségi láncolatból és általános jelentéssel kezd bírni: az emancipáció, a rendszerellenesség, a mi csoportidentitás hordozójává lesz, nagyrészt elszakadva eredeti tartalmától (Laclau, 2011). Ahogyan az antidemokratikus offenzíva kritikája során Laclau a marxizmus dekonstrukciójának eredményeként létrejött totalizációkritikát fogalmazta újra, addig a populista logikával szemben a redukcionizmuskritika kerül újra a középpontba. Eszerint a populista logika azért ideologikus, mert redukcionista jellegének köszönhetően végletes kiüresítési tendenciákat foglal magában. Laclau *Empty Signifier Matters to Politics* című írásában mutatja be azt a folya-

matot, melynek során a populizmus által létrehozott „teljesség”, vagyis a közösség univerzalitása nem az egyes konkrét követelésekből áll össze, hanem egy igény kiemelésével jön létre. Ami abból ered, hogy az „ellenséggel”, az „elnyomóval”, az „őkkel” szembeni sokszínű tömeget valamiképpen közösségként reprezentálják (Laclau, 1996/2008).

A populista logika tehát a kielégítetlen követeléseken alapszik, de célja nem a követelések kielégítése, hanem a követelések összefogása a közösség nem létező teljessége ellenére egy teljesség látszatában. A populizmus alapállása szerint a közösség elveszett teljességét pótolni kívánó politikai csak akkor lehet sikeres, ha megszűnik politikának lenni. Ehhez el kell szakadni az egyes tényleges követelésektől és konfliktusoktól: a kiemelt követelésnek valamifajta követelések felett álló, „üres” tartalmat kell reprezentálniuk – ezt nevezi Laclau „üres jelölőnek”, vagyis a tartalom (jelölt) nélküli jelölőnek. A populista logika innen nézve redukciós jellegének áldozata: a sokszínű és szétartó igények összességének redukálása egy minden követelés felett álló „üres” teljességre. A populista logika ideologikus, mert az üres jelölők célja „betölteni a teljesség hiányát”, egy létrehozhatatlan teljesség diskurzív létrehozatala révén. A népi követelés elszakad az eredeti demokratikus igénytől és a „rend”, a „szabadság”, az „összefogás”, a „forradalom” üres jelölőinek feltöltőjévé válik – egy elérhetetlen teljesség létrehozására törekvő népi identitás konstruálása során (Laclau, 1996/2008). A populista logika ezen redukcionizmusa azt eredményezi, hogy minél inkább fölállal a populizmus egy konkrét követelést, annál inkább el kell szakítania eredeti tartalmától, hogy tartósan és zavartalanul kifejezhesse a közösség szimbolikus összetartozását és teljességét. A követelés megvalósítása, annak következményei, miatta feláldozott más követelések stb., ugyanis csak ékeket vernének a „nem ők” közösségébe – ez a nem cselekvés azonban éppen azokat idegeníti el, akik a követelés kielégítésének végleges és teljes formájára vágyanak.⁷

KONKLÚZIÓ: AZ IDEOLÓGIAKRITIKÁTÓL A POLITIKÁIG ÉS VISSZA

Ebben a tanulmányban Ernesto Laclau ideológiával kapcsolatos elgondolását ideológiakritikai programjának kontextusában mutattam be. Nem véletlenül nevezem ezt a projektet az „ideológiakritika reorganizációjának”. Az argentin gondolkodó ugyanis nem egyszerűen egy újszerű és eredeti (kritikai) ideológiafogalmat alkotott, amely alternatívája kíván lenni a klasszikus ideológiakoncepcióknak. Véleményem szerint elgondolásai azon a meggyőződésen alapulnak, hogy mivel a marxizmus (a hagyományos radikális baloldal) politikája az ideológiakritika körül szerveződik és kristályosodik ki, az ideológiakritika újraszervezése analóg a radikális baloldalnak, mint politikainak az újraépíté-

sével. A laclai ideológiakritika a politikait a társadalmi válságának kontextusában szemléli, amennyiben a politikai a társadalmi helyreállításának-megalapozásának igényéből születik – egy olyan igényből, amit lehetetlen teljesíteni. Ugyanakkor „Laclau és a posztmarxizmus abból indul ki, hogy a politikai rendelkezik elsőbbséggel a társadalmi felett. Szemben azzal a klasszikus marxista tétellel, hogy a társadalom és a gazdasági viszonyok determinálják a politikait, ebben az esetben a politikai döntések konstruálják a társadalmi viszonyokat. Laclau szerint a marxizmus osztály- és gazdasági determinizmusa megakadályozta a politikai folyamatok autonóm, esetleges és sokszínű természetének megértését, ez vezetett az elméleti és gyakorlati összeomláshoz. A marxista elmélet tagadta, hogy a politikainak autonóm szerkezete és logikái vannak.” (Newman, 2005) A politikai reflexív jellege a társadalmi válságára, elsődlegessége a társadalmi viszonyok létrehozatalában, és a társadalom létrehozatalának lehetetlensége adja a laclai elgondolások elméleti pólusait, és vezet egy tragikus politikaképhez a klasszikus marxizmus minden tekintetben pozitív vanguardista (jakobinus) politikaképével szemben, ahol még a negatív dolgok is részét képezték a pozitív történelmi folyamatnak („bad side of history”).

Ennek köszönhető Ernesto Laclau ideológiakritikájának két lényegi operációja az elmúlt évtizedekben.

1) Az egyik az adott korszak politikai logikái felől közelített és az ideológia analízisét az aktuálisan létező alternatívák közötti „választás” szándéka inspirálta. A hetvenes-nyolcvanas évek „antidemokratikus offenzívájával” szemben azonosította be ekkoriban az úgynevezett „új társadalmi mozgalmakban” rejlő potenciálokat. Ennek folytatása volt, amikor a kilencvenes évektől egyre nagyobb teret nyerő „populista logika” ideologikus korlátait elemző Laclau a „jobboldali populizmus” alternatíváját az úgynevezett „antiglobalizációs mozgalmakban” fedezte fel. A populizmus Laclau szerint olyan politikai logika, amely egyre inkább jellemzővé válik az egyértelmű osztályarculatukat elvesztő társadalmakban. A nép hagyományosan „kettős artikuláció” eredményeként jöhet létre: egyrészt azzal a céllal, hogy „felülről” elfedjék a társadalom sokdimenziós megosztottságát, másrészt, hogy a hatalommal szemben „alulról” fellépjen a demokratikus többség. Cathy Greenfield szerint a globális korban éppen a társadalmi igények és identitások extrém fragmentációja a jellemző, ami a tényleges kérdéseket elfedni igyekvő jobboldali populizmus előretörését eredményezi (Greenfield, 1985). Amit azonban Greenfield nem tesz hozzá, hogy a laclai elmélet populizmusképe arra a feltételezésre épül, hogy a posztmodern korban létrejövő új politikai logika esetében az igények sokszínűségének „elfedése” válik a demokratikus fellépés egyetlen lehetséges útjává, egész egyszerűen azért, mert egyetlen partikuláris igény sem válhat a közösség elvesztett teljességének valódi alapjává. Számára az antiglobalizációs moz-

galmak „baloldali populizmusukkal” azt ígérték, hogy létrehozható egy olyan teljesség (vagy univerzális), amely nem a partikuláris igényeken és követeléseken alapul, hanem e megszületni remélt politikai logika lényegéként azok helyébe lép (Cani, 2007; Perera, 2011).

2) A laclau ideológiakritikai program másik központi teoretikus operációja azoknak az artikulációs sajátosságoknak a feltárása, amelyek a politikai logikák háttérét jelentik és magát a politikait életre hívják. A laclau ideológiakritika a nyolcvanas évek elejétől az „új antagonizmusok” középpontba állításával a nyugati társadalmak egyfajta „túlartikuláltságának” tézisét fektette le. A társadalmi felbomlása az azt megalapozó és fenntartó diskurzív gyakorlatok révén az identitások rendszerének éppen úgy módosítását követelte, mint a társadalom strukturális pozícióinak felülvizsgálatát. Az „antidemokratikus offenzíva” az ideológiakritika számára ezt a szükségletet „teljesíti” a maga autoriter és reakciós eszközeivel. A kétezres évektől a laclau analízis középpontjába az „alulartikuláltság” szituációja lép, vagyis a demokratikus igények olyan extrém megsokszorozódása és eseti radikalizálódása, amelyre megoldást már csak valamiféle „népi igényné” konvertálásuk nyújthat. A posztmodern globális kapitalizmus artikulációs kényszerét a társadalmi teljes működésképtelensége jelenti: az igényeket nem képes a különbséglogika feloldani és beilleszteni a differenciális identitások rendszerébe.

A laclau ideológiakritika ebben az irányban véleményem szerint hatalmas potenciálokat rejt magában. Ezek azonban az alterglobalizációs mozgalmak kifulladásá után már nem abban keresendő, hogy az adekvát politikainak tekintett népi logika baloldali, demokratikus és radikális párját kutatjuk. Olybá tűnik, hogy inkább egy rétegesen egymásra rakódó folyamatnak lehetünk tanúi: ahogyan a hegemónikus reartikuláció is a politikai mainstream része lett, segítve „túlélni” a társadalmi válságát és megakadályozni az intézményes-hatalmi pozíciók megkérdőjelezését, úgy válik a népi logika is a korszak politikai gyakorlatává. Az ideológiakritika feladata ebben a helyzetben egyfajta „politikai materializmus” keretében a „populizmuson túli” politikai logikák első megjelenésének beazonosítása, ezek elemzése és a következő korszak artikulációs szituációjának leírása kell legyen. Laclau legfőbb ígérete ugyanis éppen az a radikális alternatíva keresése során, hogy (amennyiben az ideológia kritikája a létező logikákból indul ki; amennyiben valamennyi politikai logikát úgy tekint, mint a társadalmi helyreállítását célzó reakció; amennyiben ezeknek a logikáknak korlátait és következményeit önmagukból magyarázza; akkor) elkerülhető a marxista ideológiakritika autoriter és redukcionista zsákutcája, amikor az ideológiakritika belép a korszak diskurzív küzdelmeibe.

Laclau szerint a marxisták az ideológiakritika folyamatos középpontba állításával létre akarták hozni a politikát – ahelyett, hogy inkább megkeresték volna azt.

JEGYZETEK

¹ Laclau baloldali bírálatait veszi számba: Critchley, 2012, illetve Boucher, 2008.

² Ennek a koncepciónak alapvető szövegei: Althusser, 2008.

³ Althusser – elméleteit némileg leegyszerűsítve – úgy véli, hogy a különböző struktúrák (a politika, a család, a filozófia, az ideológia világa) valamennyien saját történettel és saját működési logikával bírnak, amelyek átvélnék a különböző korszakokon. Azonban ezek a struktúrák minden korszakban úgynevezett „strukturált totalitássá” szerveződnek, vagyis egymást meghatározó és átható viszonyrendszerre. Ez az elrendeződés nagyrészt autonóm és esetleges folyamat, amelyet azonban – ahogy a filozófiatörténet példáján Althusser illusztrálja – azért „végső soron” mégiscsak a termelés alapviszonyai határoznak meg. Az egyén Althusser szemében elgondolásainak minden klasszikus marxista korlátozottságával együtt sem csak osztályának tagja tehát már, hanem a társadalom tagjává válik. A kapitalizmus gazdasági rendszere és viszonyai mellett létrejön egy olyan komplex társadalom, amelybe az egyének elsősorban az ideológiai struktúra folyamatain keresztül illeszkednek be. Az egyének elfogadják, szubjektivizálják és prezentálják azokat a szerepeket és struktúrákat, amelyeket a társadalom felkínál számukra – és amelyek fenntartható, normális és kívánatos módon organikusan egybeépülnek a munkavállalás szerepeivel és struktúráival. Az ideológia többé már nem azt jelenti, amit az egyének gondolnak, sokkalta inkább ahogyan létrehozzák saját magukat, saját identitásukat, saját szubjektivitásukat, ahogyan kiteljesítik és megélik saját társadalmi kapcsolataikat és viszonyaikat – eközben beilleszkednek a kapitalista társadalom mellett a munkás-tőkés viszonyba a gazdasági diktátum ellenére. Az artikuláció az althusseri elméletben a kapitalista rendszer fenntartásának, stabilitásának és újratermelésének módja – amely egyre inkább függetlenedik a primer gazdasági logikától (Althusser–Balibar, 2008).

⁴ Talán úgy érthetjük meg legkönnyebben ezt a felfogást, ha csak a „gazdaság” és a „társadalom” fogalmaira egyszerűsítjük a kérdést. Ebben a modellben – ha közérthetően és sematikusan vizsgáljuk lényegét – a „társadalom” világában nincs politika, mert minden szereplő elfogadja a kereteket, mindenki a fenntartásban és a működtetésben érdekelt, mindenki saját boldogulását keresi. A „társadalom” – ami a „gazdaságot” is gyarmatosítja bizonyos keretek között – ugyanis egy olyan horizont, amely saját játékszabályai és eszméi révén minden tagjának a beilleszkedés és az artikuláció lehetőségét nyújtja hierarchikussága és egyenlőtlenségei ellenére is. A „gazdaság” ezzel szemben a kapitalizmusban folyamatosan felbomlasztja az integráció lehetőségét, ráadásul a „társadalmat” csak patológikus formában engedi létrejönni, vagy időközönként fel is számolja. A marxi modellben a politikai – és ezt a kiindulópontot veszi át Laclau is – a „társadalom” hiányakor jön létre, mint a „társadalom” létrehozatalának igénye; ami persze a „gazdaság” átalakításával párosulhat. A politikai tehát vagy a gazdasági antagonizmus és válság rombolásának következménye (mint a klasszikus marxizmusban), vagy a patológikus társadalom önfelfaló működésének eredménye (mint Marx némely munkájában és a poszt-, valamint a posztmodern marxizmusban). De ez a modell még a „történelmi materializmus” perspektívájában is jelen van, csak itt az „alap” a „gazdaság”, a „felépítmény” pedig a „társadalom” megfélelőjévé válik egy eredeti történetfilozófia keretében, a politika pedig a konfliktusuk és fejlődésük által determinált nyílt, vagy burkolt osztályharc. Természetesen Laclau elveti a marxi

fogalmi keretet és elméleti modellt mind a „termelési mód”, mind a „mindennapi élet”, mind az osztályok, mind pedig a túlegyszerűsítő gazdaság/társadalom fogalom pár tekintetében, ezek helyett az artikuláció, az identitás és a diskurzus kérdései felé fordul (Kiss Viktor, 2004).

⁵ Laclau, Ernesto, 1977. A könyv híres második fejezete mutatja be ennek alapkoncepcióját.

⁶ Az új antagonizmusok teljes fogalmi rekonstrukciójának idézet-gyűjteményét lásd: Norris, 2002.

⁷ Nem véletlen, hogy a populizmus nem egy esetben a közösség hiányzó teljességét nem egy ere-dendően „üres jelölő” révén teremti meg, hanem a közösség univerzális célját és identitását egy partikuláris célra és identitásra redukálja. Ebben a helyzetben az univerzális helyére állított par-tikuláris követelés arra jó, hogy a teljes közösséggént való elismerésre vágyó részközösség iden-tifikációja, vagy „neve” legyen. Így találhatja meg egyetlen népi követelésben mindenki a saját igényének ígéretét. Laclau, 2007.

IRODALOM

Althusser, Louis–Balibar, Etienne (2008): *Reading Capital*. London, Verso.

Althusser, Louis (2008): *On Ideology*. London, Verso.

Balogh István (2010): Politikai társadalomelmélet (Vázlat a társadalomelméleti paradigmák törté-neti változásáról). *Politikatudományi Szemle*, XIX. évfolyam, 1. szám, 67–93.

Barrett, Michèle (1994): Ideology, Politics, Hegemony. In: Zizek, Slavoj (ed.): *Mapping Ideology*. London, Verso. 235–265.

Barrett, Michèle (1991): *The politics of truth: from Marx to Foucault*. Stanford, California Stanford University Press.

Beverungen, Armin (2006): *Laclau, Discourse, Ideology*. 7th International Conference on Organiza-tional Discourse: Identity, Ideology, and Idiosyncrasy. Amsterdam, 26th–28th July, 2006 (in-ternetes kézirat).

Biglieri, Paula–Perello, Gloria (2011): The Names of the Real in Laclau’s Theory. Antagonism, Dislocation and Heterogeneity. *Filozofski vestnik*, Vol. 32., Issue 2. 47–64.

Boucher, Geoff (2008): *The Charmed Circle of Ideology: A Critique*. Melbourne, Re-press.

Cani, Ashleigh (2007): Interview: Ernesto Laclau. *The Platypus*, December 1st.

Critchley, Peter (2012): A Postmodern Marxism? In: Critchley, Peter: *Beyond Modernity and Postmodernity*. Vol 1. independent.academia.edu.

Dijk van, Teun A.(2011): Ideology and discourse analysis. *Journal of Political Ideologies*, Vol. 11, Issue 2. 115–140.

Eagleton, Terry (2007): *Ideology: an introduction*. London–New York, Verso.

Flisfeder, Matthew (2008): Reading Emancipation Backwards: Laclau, Žižek and the Critique of Ideology in Emancipatory Politics. *Internation Journal of Žižek Studies*, Vol. 2., Issue 1. 3–30.

Greenfield, Cathy (1985): ‘In the People’s Name’: Populism as a Political Form. *Australian Journal of Cultural Studies*, Vol 3., Issue 2. 89–103.

Hunt, Alan–Purvis, Trevor (1993): Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology... *The British Journal of Sociology*, Vol. 44, Issue. 3. 473–499.

- Kiss Viktor (2004): *A baloldaliság kísértetei*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Kiss Viktor (2011): *Marx & Ideológia*. Budapest, L'Harmattan.
- Lacan, Jacques (2002): *Seminar VI.: Desire and its interpretation. 1958–59*. Kéziratos példány, ford: Gallagher, Cormac, 2002.
- Laclau, Ernesto (1977): *Politics and ideology in Marxist theory: capitalism, fascism, populism*. London, NLB.
- Laclau, Ernesto (1990): *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London, Verso.
- Laclau, Ernesto (1996): The Death and Resurrection of the Theory of Ideology. *Journal of Political Ideologies*, Vol. 1, Issue 3. 201–220.
- Laclau, Ernesto (2001): Democracy and the Question of Power. *Constellations*, Vol 8., Issue 1.
- Laclau, Ernesto (2006): Ideology and Postmarxism. *Journal of Political Ideologies*, Vol. 1., Issue 2. 103–114.
- Laclau, Ernesto (2007): Populism: What's in a name? In: Panizza, Francisco (ed.): *Populism and the Mirror of Democracy*. London, Verso. 32–50.
- Laclau, Ernesto (1996/2008): Why do Empty Signifier Matter to Politics. In: Laclau, Ernesto: *Emancipation(s)*. London, Verso. 36–47.
- Laclau, Ernesto (2011): *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*. London, Verso. (Ernesto Laclau, Judit Butler és Slavoj Žizek vitája)
- Laclau, Ernesto (2011b): *A populista ész*. Budapest, Noran Libro Kiadó.
- Laclau, Ernesto–Mouffe Chantal (2001): *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London–New York, Verso.
- Larrain, Jorge (1983): *Marxism and Ideology*. London, Atlantic Highlands, Humanities Press.
- Lukács György (1971): *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Marchart, Oliver (2007): *Post-Foundational Political Thought*. London, Edinburgh University Press.
- Mouffe, Chantal (1979): Hegemony and Ideology in Gramsci. In: Mouffe, Chantal: *Gramsci and Marxist Theory*. London, Routledge. 168–205.
- Mouffe, Chantal (2005): *On the Political*. New York–London, Routledge.
- Newman, Saul (2005): *Power and Politics in Poststructuralist Thought. New theories of the political*. New York, Routledge.
- Norris, Andrew (2002): Against Antagonism: On Ernesto Laclau Political Thought. *Constellations*, Vol. 9., Issue. 4. 554–573.
- Norval, Aletta J. (1998): Hegemony After Deconstruction: the consequences of undecidability. *Journal of Political Ideologies*, Vol. 9., Issue 2. 139–157.
- Olson A Gary (1999): Hegemony and the Future of Democracy: Ernesto Laclau's Political Philosophy. An Interview. *JAC*. Vol. 19., Issue. 1. 3–35.
- Peker, Efe (2006): *Following 9/11: George W. Bush's Discursive Re-Articulation of American Social Identity*. Linköping, Linköping Univ.
- Perera, Veronica (2011): Globalization from Below and New Political Identities: The Case of the World Social Forum. *Journal of Economic and Social Research*, Vol. 4., Issue. 2. 73–93.
- Rorty, Richard (2001): We, anti-representationists. In: Malpas, Simon (ed): *Postmodern Debates*. New York, Palgrave Macmillan. 93–115.

- Sandler, Blair and Diskin, Jonathan (1994): Post-Marxism and Class. In: Callari, Antonio (ed.): *Marxism in the Postmodern Age*. New York, Guilford Press. 178–188.
- Sayer, Derek (1991): *Capitalism and modernity: an excursus on Marx and Weber*. London–New York, Routledge.
- Sim, Stuart (2002): *Post-Marxism: An Intellectual History*. New York, Routledge.
- Sim, Stuart (2013): ‘Post’ or ‘Past’?: Does Post-Marxism Have Any Future? *Global Discourse*, Vol. 2., Issue 1. online publication.
- Smart, Barry (1996): The Politics of Truth and the Problem of Hegemony. In: Hoy, D. C. (ed.): *Foucault: A Critical Reader*. London, Blackwell.
- Smith, Anna Marie (1998/2003): *Laclau and Mouffe: the radical democratic imaginary*. London–New York, Routledge.
- Smoczynski, Rafal (2011): Ontological Function of Ideology in the School of Essex’s Discourse Theory. *Educação e Filosofia Uberlândia*, Vol. 25., Issue 50. 3–18.
- Szabó Márton (2003): Diskurzuselemzés és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, XII. évfolyam, 3. szám. 41–58.
- Tordai Zsolt (2009): A populizmusig és vissza. *Fordulat*, 5. évfolyam, 18. szám. 137–145.
- Torfin, Jacob (2004): Diskurzuselemzés és a Laclau–Mouffe-féle posztstrukturalizmus. *Politikatudományi Szemle*, XIII. évfolyam, 4. szám.
- Tormey, Simon–Townshend, Jules (2006): *Key thinkers from critical theory to post-Marxism*. London–Thousand Oaks, SAGE Publications.
- Townshend, Jules (2004): Laclau and Mouffe’s Hegemonic Project: The Story So Far. *Political Studies*, Vol. 52., Issue 6. 3–25.
- Wenman, Mark Anthony (2003): *Laclau or Mouffe? Splitting the difference*. *Philosophy & social criticism*. Vol. 29., Issue 5. 581–606.

MOZGALMAK ÉS VEZETŐK

Metz Rudolf

A vezérek „régí-új” eszköze.

A politikai mozgalmak funkciója a demokráciában

A VEZÉREK „RÉGI-ÚJ” ESZKÖZE*

A politikai mozgalmak funkciója a demokráciában

Metz Rudolf Tamás

(PhD-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet,
tudományos segédmunkatárs, MTA TK Politikatudományi Intézete)

ÖSSZEFOGLALÓ

A politikai vagy társadalmi mozgalmak a politika meghaladásának megtestesítőjeként óriási elvárásokkal születnek, és hatalmas csalódásokat hagynak maguk után, mikor feladukat bevégezetlenül kimúlnak. A szociológiai mozgalmakutatást ez a normatív teher, depolitizáló percepció tartja fogságban, amely meggátolja a reális kép megalkotását. Ezért munkámban a politikaelmélet eszköztárát felhasználva arra teszek kísérletet, hogy a mozgalmak szerepét és funkcióit értelmezsem a politikai folyamatok és a demokrácia keretei között. Előfeltevésem szerint a három nagy demokráciaelmélet – a deliberatív-részvételi, a neoklasszikus és a vezérdemokrácia (Pakulski–Körösi, 2012.) – összekapcsolható a direkt demokrácia különböző formáival, mint a klasszikus közvetlen, a referendum és az úgynevezett tüntető demokráciával (Sartori, 1999.). Ennek alapján három különböző mozgalm-konceptió állítható fel és hasonlítható össze, amely világossá teszi a deliberatív és a neoklasszikus megközelítés korlátait, illetve tarthatatlanságát, és a mozgalmak valódi természetét, amely túlmutatva a demokrácia formális keretein, eredendően politikai. A jelenséget – korlátai ellenére – a vezérdemokrácia képes legteljesebben megfogni, amelynek értelmében az írás kiinduló hipotézise az, hogy a természetes módon horizontálisnak és bottom-up jellegűnek tekintett mozgalmak a gyakorlatban vertikális és top-down jellegűek, és jellegzetesen a politikai vezetők eszköztárát gazdagítják.

Kulcsszavak: demokráciaelméletek ■ mozgalmakutatás ■ közvetlen demokrácia ■ politikai vezetés ■ politikai mozgalmak

„Tévednek azonban, akik úgy gondolják, hogy a tömegek mindenhatóak, vagy legalábbis útban vannak a teljes diadal felé. Tény az [...], hogy az autonóm közösségek politikai életre gyakorolt befolyása csökkenőben van. Továbbá megmaradt befolyásuk is irányítás alatt áll; nem tekinthetők önállóan működő kö-

* A tanulmány mesterszakos diplomamunkám és helyi tudományos diákköri dolgozatom kivonata, továbbgondolása. Kutatásom nem jöhetett volna létre konzulensem, Balázs Zoltán, valamint opponensem, Körösi András támogatása és tanácsai nélkül, amelyért köszönettel tartozom. Továbbá ezúton köszönöm Mikecz Dánielnek, Szűcs Zoltán Gábornak és a három névtelen opponensnek, hogy kritikájukkal hozzájárultak a munkámhoz.

zösségeeknek, hanem sokkal inkább olyan tömegnek, amely a kritikus pillanatokban tüntető csoportosulássá alakítható.” Mills (1972: 316.)

A mozgalmak állandó szereplői, szerves részei a politikának. Tüntetésekkel és felvonulásokkal alakítják és befolyásolják a napi politikát vagy éppen forradalmakkal kísérik a politikai közösséget diktatúrákból demokráciákba és fordítva. Az aktív politikai jelenlétük miatt felmerül tehát a kérdés, milyen funkciót látnak el a politikai folyamatokban, kiváltképp a demokráciában?

Erre a kérdésre a szociológiai mozgalmakutatás nem képes maradéktalanul választ adni, ugyanis depolitizálta kutatásának tárgyát. A *„társadalmi mozgalmak”* elnevezés önmagában normatív igazolást rejt magában, hiszen a politikai térből, a politikai szereplők közül kiemeli a mozgalmakat, amellyel a velük szemben támasztott normatív elvárást – a civil politikafölöttiséget és a pártsemlegességet – ülteti elemzési keretbe (aktivista mozgalmakutatás – Barker et al 2001: 1–2.; Krasztev, 2013: 166–167.). Ennek értelmében a mozgalmakról, mint a képviselői intézmények riválisairól (Jenkins–Klandermans, 1995: 5.), megújítóiról (Dalton–Kuechler, 1990.; Flacks 1994; Offe, 1985), valamint a „hanyatló” liberális demokrácia megmentőiről (Castells, 2006; della Porta, 2013) beszélhetünk. Sőt az *„új társadalmi mozgalmak”* fogalmának bevezetésével a vizsgálati keret is leszűkül olyan, túlnyomóan baloldali – előszeretettel „demokratikusként” bélyegzett, kitüntetett – mozgalmakra, mint például a globalizációkritikus, az emberjogi, az alternatív, és a zöld mozgalmak, amellyel feladja az általános és átfogó elmélet megalkotásának lehetőségét (Pichardo, 1997: 412–413., 1. láb.). Mindebből fakadóan a szakirodalom a mozgalmakat a deliberatív-részvételi demokráciával rokonítja (della Porta, 2005; 2009; 2013; della Porta–Diani, 2006: 239–245; della Porta–Rucht, 2013). A mozgalom fogalma tehát telítődött a közvetlen politikai részvétel és az antipolitikai önkormányzás normatív ideájával, amely meggátolja a jelenség megértését.

Célom az alábbi írásban a mozgalmak demokráciában betöltött szerepét és funkcióját a politikaelmélet és a mozgalmakutatás ún. politikai folyamatelméletének eszköztárával (újra)értelmezni. Az előbbiekből kiindulva a mozgalom alatt olyan átfogó jelenséget, kollektív cselekvést értek, amelynek törekvései elsősorban politikai természetűek, s így egyszerre lesz versenytársa, alternatívája, s egyfajta kiegészítője a pártoknak és a bevett politikai szereplőknek. A cselekvés nem egyszerűen rámutat egy-egy társadalmi problémára, krízis helyzetre, válságra, hanem új narratívát is bevezet és egyúttal megoldást is kínál. Ennek fényében kívánja tehát befolyásolni a preferenciális környezetet, a napirendet és a döntéshozatalt, valamint kialakítani az aktivisták és a támogatók identitását és a célracionalitást túl nem lépő szervezeti kereteket.

Elemzésemet arra az előfeltevésre építem, miszerint a közvetlen, illetve a képviselői demokrácia közötti klasszikus elméleti vita túlhaladottá és felold-

hatóvá vált (Körösi 2009c: 23–26.). Így Giovanni Sartori (1999: 66–70.) implicit megkülönböztetése alapján a különböző direkt demokratikus formák, intézmények és gyakorlatok – fogalmilag tágan véve¹ – összekapcsolhatók más nagyobb rendszereket megfogni kívánó demokraciáelméletekkel (Pakulski–Körösi, 2012.). Ennek keretében három eltérő mozgalom-koncepciót állíthatunk fel és hasonlíthatunk össze:

- A deliberatív-részvételi elmélet keretébe a *klasszikus közvetlen demokráciát* illeszttem, amely valódi és aktív részvételen, deliberatív interakciókon alapuló önkormányzást testesít meg. Itt a mozgalmak a tanácskozásnak egyszerre résztvevői és sajátos fórumai is egyben.
- A neoklasszikus elmülethez a *referendumdemokrácia* intézményét kapcsolom, amely az egyes ügyekben történő közvetlen döntésen (szavazáson) keresztül megvalósuló önkormányzást teszi lehetővé. A mozgalmak a független érdekérvényesítés és a kormányzati szereplők informálásának feladatát látják el.
- A vezérdemokráciát az ún. *tüntető demokráciával* állítom párba, amely középpontjában a vezetők által kezdeményezett közvetlen, aktivista részvételen alapuló kollektív cselekvés áll, ahol a mozgalmak elsősorban a top-down politikai folyamatnak rendelődnek alá és könnyen egyéni politikai ambíciók eszközévé válnak.

A későbbiekben részletesebben kifejtendő direkt demokratikus formák és a mozgalom-koncepciók logikailag beleilleszkednek „környezetükbe”, sőt az elméletek előfeltevéseiknek megfelelően változó teret engednek a közvetlen politikai cselekvésnek, amelynek okán a cselekvés hangsúlya is máshová esik.

Fő tázisem szerint a *mozgalmak* a gyakorlatban vertikális és top-down jellegűek és jellegzetesen a politikai vezetők eszköztárát gazdagítják. A viszonyt kölcsönös függés jellemzi. Egyfelől a mozgalmak determinált cselekvésként, reaktív szereplőként kapcsolódnak a politikai folyamatokhoz: beleilleszkednek a politikát meghatározó versenybe, ahol vagy alárendelődnek a domináns szereplőknek – pártoknak és vezetőknek – vagy éppen egyfajta „asszimilációra”, transzformációra kényszerülnek, azaz párttá alakulnak és szükségszerűen ki-termelik, kiemelik a vezetőket és a mozgalmi elitet, amely politikai sikerük és fennmaradásuk egyik kulcsa. Másfelől viszont a nagy vezetők, mint Mahatma Gandhi, Martin Luther King és Nelson Mandela törekvései kivételes képességeiktől függetlenül kudarcba fulladtak volna, ha nem állnak „mögöttük” mozgalmuk. Erre a kölcsönös függésre, a nem konvencionális politikai szereplők aktivitásának jelentőségére, illetve a vezetők kulcsfontosságú szerepére hívják fel a figyelmet a tömegtársadalom-elméletek teoretikusai – Hannah Arendt (1992), William Kornhauser (1959), Gustave Le Bon (1913), Robert Michels

(1959) és Charles Wright Mills (1972) –, valamint partizán elméletével Carl Schmitt (2002: 103–173.) is.

Munkám három nagyobb részre bomlik. Az első részben bemutatom a rivális – a deliberatív és a neoklasszikus – mozgalom-koncepciókat és azok korlátait. A második részben felállítom a vezérdemokrácia mozgalom-koncepcióját, mely során külön kitérek a vezetés szükségszerűségét alátámasztó érvekre és az értelmezés korlátaira. Végezetül, a harmadik részben az eredményeket összegzem.

A RIVÁLIS MOZGALOM-KONCEPCIÓK

A deliberatív mozgalom-koncepció és korlátai

A deliberatív és részvételi demokrácia elmélete sokat merít Jürgen Habermas ideális beszédsszituáció téziséből, diskurzus etikájából és John Rawls igazságosság teóriájából. Az elmélet két fő követelményt fogalmaz meg a demokráciával szemben. Az első szerint elengedhetetlen az egyenlő hozzáférésen és korlátozott önérdéken alapuló, kényszermentes részvétel, amely a milli érvelés alapján javítja az állampolgárok kompetenciáit és növeli az informáltság szintjét. A második kíváncsi a döntéshozatal felé irányul. Minden esetben a nyílt és racionális vita – közjót megtestesítő – konszenzust eredményez. Ekképpen a politikát az állampolgárok ex-post preferenciáinak összehangolásával, harmonizálásával azonosíthatjuk (Elster, 1997; 1998; Pakulski–Körösényi, 2012).

E keretek között valósulhat meg a legteljesebben, legszélesebben a *klasszikus közvetlen demokrácia*, hiszen ebben az esetben a demokrácia alatt az egyének valódi és (pro)aktív részvételén és deliberatív interakcióján alapuló (ön) kormányzását értjük (della Porta, 2013.). A formális és informális deliberáció minden kérdést érinthet, valamint lehetőség van az ügyek teljes körű, átfogó megtárgyalására, amely végeredményének – a konszenzusnak – minden esetben döntő ereje van. Ez – a konszenzus abszolutizálása – viszont kitereli a politikum kereti közül a cselekvést, amely így csak a tartalmi politikai, technikai kérdések (policy) eldöntésére szorítkozik. Az elmélet teoretikusai a mozgalmakra, mint az amerikai polgárjogi mozgalmak, a deliberáció gyakorlati megvalósítójaiként tekintenek (Gutmann–Thompson, 1996: 133.; Rawls, 1993: 247–254. és 1999: 131–180.). Itt a kollektív tevékenység egyfelől a deliberáció terméke, ami sajátos fórumként alakítja, formálja önmagát. Másfelől a mozgalom a deliberatív diskurzus egyik alanya is, aki új premisszákat és érveket propagálásával segít a konszenzus kialakításában. A folyamat hálózatszerűen horizontális és bottom-up jellegű, amelyben így a mozgalmak egyenlő, rivális vitapartnerek lehetnek a bevett politikai szereplőkkel, azaz a viszonyrendszert szimmetria jellemzi.

Látnunk kell viszont, hogy az elképzelés ingoványos talajra visz minket. *Először* is számot kell vetni a mozgalmak akcióiban rejlő kényszerrel és érzel-

mi túlfűtöttséggel. Érdemes ezen a ponton előhívni Carl Schmidt partizán analógiáját. A „belső” ellenségként értelmezett partizánt egyszerre jellemzi az *irregularitás*, a *fokozott mobilitás*, az *intenzív politikai elkötelezettség* és a *tellurikus* karakter (Schmitt, 2002: 103–173.). Az első két jellemző könnyen belátható, azonban az utóbbi két sajátosság kritikusan mutatkozik. A kollektív cselekvés szerves részét képi a „terület megszállása” és a politikai játéktér kitágítása. Ilyenkor az intézményesült politikai szereplők *kényszerűségből* új területen veszik fel a harcot. Természetesen gondolhatnánk joggal, hogy a mozgalmak felhagynak stratégiájukkal, amennyiben az intézményes politika befogadja őket. Azonban ez a kollektív cselekvés megszűnésével járhat. Így akcióikkal – például az ülésterem blokádjával vagy házfoglalással – ellehetetlenítik az érdekeltek közötti méltányos tárgyalás lehetőségét, hiszen az erőszak a zsarolás és kényszer képében ölt testet, amely végig ott lebeg a vitapartner felett (Young, 2001; Medearis, 2005). Az intenzív politikai elkötelezettség, érzelmi túlfűtöttség implikálják a részvételt és annak minőségét (Berelson, 1952: 317; Sartori, 1999: 68.). Ez részben összefügg az előbb tárgyaltakkal, de rávilágít arra, hogy az érzelmekre való apellálás fontosabb, mint bármely érv. Egyszóval a mozgalmak túllépnek a józan észre és az erő politikáját alkalmazzák, ahol a cél szentesíti az eszközt és nem az eszköz a célt.²

Másodszor a kollektív cselekvés esetében számos empirikusan tapasztalható csoportpszichológiai gát is felmerül. A csoport erős kohéziója, elszigetelődése elkerülhetetlenül erősíti a konformitást, azaz a valós alternatívák beszűkülését. A csoportdeficit jelensége arra utal, hogy a csoportok ritkán tudják a forrásokat teljes mértékben felhasználni. Ilyen gát a nem kielégítő koordináció, az érvek súlyának egyenlőtlensége – gondoljunk csak a szónok vagy előadó és az egyszerű kérdező, reflektáló klubtag közötti különbségre – vagy a motiváció és koncentráció csökkenésére. Emellett a csoportgondolkodás is egy igen veszélyes csapda, amely több tünetben is megmutatkozik. A sebezhetetlenség illúziója túlzott optimizmusra és irracionális cselekvésre bátorít, a csoport belső értékeinek túlzott felmagasztalása és megkérdőjelezésének elmaradása, a csoporton kívüliek sztereotipizálása és démonizálása, közvetlen nyomás az eltérő véleményen lévőkre, az egyhangú döntés illúziója és az ehhez kapcsolódó öncenzúra, önjelölt véleményvezérek, akik elzárják a csoportot a külső-belső ellentétes információktól és véleményektől (Femia, 2009; Rochira-Mannarini 2011.).

Harmadszor a mozgalom szervezeti kiterjedésének klasszikus kérdésével is számolnunk kell (Sartori, 1999: 70.). A részvételnek, hozzáférésnek fizikai korlátai is léteznek. Donatella della Porta (et al., 2009) empirikus eredményei is kimutatják, hogy a különböző strukturális és kulturális faktorok között a „gyűlésnagyság” és az ebből következő személyes kapcsolat és interakció hiánya számít a legfontosabb akadállyal a deliberáció előtt. Ugyanakkor – ahogy

a szerző is kifejezi ilyen irányú várakozását (della Porta et al., 2009, 2013.) – komoly előretörést jelenthet az internetalapú kommunikáció, az e-demokrácia, amelynek eredményeképp mozgalmak (Occupy mozgalom, Milla) és forradalmak (arab tavasz) alakultak ki. Elismerhetjük, hogy a web 2.0 átalakította a mobilizáció mintázatát és csökkentette a felmerülő költségeket. Azonban a fórum meglétéből nem adódik törvényszerűen a deliberáció. Hiszen a mozgalmak nem a konszenzus elősegítésében vesznek részt, hanem a teret leszűkítve saját hálózatot, identitást építenek és egyoldalú információforrásként a követők preferenciáit erősítik, növelve ezzel a részvétel realizálásának az esélyét.³

A neoklasszikus mozgalom-koncepció és korlátai

A neoklasszikus demokráciaelmélet (Pakulski–Körösényi, 2012: 88–93.) gyűjtőfogalomként a Joseph Schumpeter által klasszikus demokrácia-elméletnek nevezett képviseleti megközelítésnek modern változatait tömöríti. Ilyen a Robert Dahl nevéhez köthető pluralista demokrácia-felfogás, amiben a politikai folyamatokat a társadalomban jelenlévő egymástól független, versengő érdekek indikálják és irányítják, gátat szabva a zsarnokságra törő többségi vagy kisebbségi csoportoknak (Dahl, 1956: 63–89.; 1996: 12–65.). Egy másik megközelítése a képviseleti demokráciának az Anthony Downs által életre hívott aggregatív demokráciaelmélet és a mediánszavazó tézise. E szerint a politikai folyamatot az eleve adott (ex-ante) népakarat határozza meg, amelyet a hivataltorientált politikusok a preferenciák aggregálásával, közös nevezőre hozásával, kompromisszumának kialakításával, azaz a mediánszavazó „megtalálásával” érik el (Downs, 1957). Az elmülethez logikailag passzoló *referendum-demokrácia* olyan közvetlen politikai aktusok összességéként írható le, amelyek a népszavazások és a választások köré sűrűsödnek. Itt az előző koncepcióval szemben nagyobb hangsúly helyeződik a szavazatok aggregálására, a szavazásra, a pártokra, de kisebb a részvételre. Így a részvétel minősége csökken, hiszen korlátozott a tárgyalható ügyek száma és tárgyalásának mélysége.

Ebben a folyamatban felértékelődnek a nem konvencionális politikai szereplők, úgymint a mozgalmak, különböző kampányokkal kísérik a közvetlen döntési helyzeteket. A dahl-i poliarchiában a különböző társadalmi érdekközpontok és szervezetek egyenlő hozzáférést kapnak a kormányzáshoz. Eszerint a független szervezetek szükségessége a plurális értékartikulációban és a kölcsönös ellenőrzésben áll. A downsi aggregatív demokráciában a gazdasági és társadalmi társulások lobbiszervezetekként a hiányos informáltság leküzdésére törekednek. Természetükénél fogva információ-többlettel rendelkeznek, hisz érzékenyebbek a preferenciális környezet változására, mint a pártok. Ennél fogva a folyamat iránya vertikális és bottom-up, a bevett politikai szereplőkkel kialakított kapcsolat rájuk nézve kedvezően aszimmetrikus, ugyanis a politikai szereplők ki vannak szolgáltatva az információforrásoknak,

akiknek így nem szükséges belépniük a politikum világába ahhoz, hogy befolyásolják a politikai döntéseket.

Azonban a neoklasszikus megközelítés ugyancsak jégre visz minket, hiszen két, jól elkülöníthető nehézségbe ütközhetünk. Az *első* a kapcsolat *bizonytalanságában* áll. A mozgalmak által közvetített érdekek, erős preferenciák hirtelen – szinte a semmiből – jelennek meg, és tűnhetnek el akár ugyanilyen váratlanul. Felmerül tehát a kérdés a hivatásos politikusok részéről, hogy mennyire ésszerű támogatni egy mozgalmat, ha az esetlegesen nem bizonyul tartós befektetésnek. Továbbá kérdéses még, hogy az aktivisták mennyiben képviselik a mediánszavazó véleményét, hiszen egy marginális csoport felkarolása óriási kockázatot rejt magában. A bizonytalanságot ugyancsak növeli, hogy a mozgalmak nem rendelkeznek tartós szervezettel, formális döntési mechanizmusokkal, amelyek ellehetetlenítik a későbbi (kölcsonös) számonkérés lehetőségét. Egy ilyen kétes kimenetelű szituációban a politikai tét óriási. Ezért a politikus a bizonytalanság csökkentésére törekszik, amely tulajdonképpen monitorozást vagy akár a mozgalom befolyásolását jelenti.

A *második* akadályt az aktivitással járó magas *költségek* jelentik. Albert O. Hirschman munkáiban (1970, 1985) mindkét fél költségeit számításba veszi. A hagyományos szereplők számára költséges a hűség fenntartása, amely a szereplőket kivonulás és dezertálás helyett a tiltakozás felé tereli, ahol üzeneteket fogalmaznak meg a preferenciák változásáról, hangsúlybeli eltolódásáról. A kivonulás ez esetben megmutatkozhat a valódi emigrációban, vagy új politikai erőhöz való csatlakozásban is (1970). Ezzel párhuzamosan az aktivisták költségei a csalódás leküzdésében jelennek meg. A politikától való elfordulás – amely alatt ugyancsak egyfajta kivonulást érthetünk – önmagunknak a képviseleti intézményekre való bízása és a részvétel, mint két politikai cselekvési forma, egyaránt a másiktól való kiábrándulásból merít. Ha a magánéletbeli csalódás nagysága, azaz a katalizáló konfliktus intenzitása meghaladja a cselekvés költségeit, akkor létrejöhet a kollektív cselekvés valamely formája (1985). Azonban összekapcsolva a két ciklust a kollektív cselekvés ellentmondásba fullad, hiszen a csalódásban benne rejlik a bizalom, a hűség megrendülése, tehát kérdésessé válhat, hogy az adott akcióban az aktivisták tiltakoznak, vagy éppen kivonulnak. A tiltakozás a szervezeti és intézményi kereteken belüli változás igényét fogalmazza meg. Így a hűség megmarad még a csalódás elenére is. Itt a költségek nagyobb arányban nőnek az aktivisták számára, hiszen a csalódás nem kiemelkedő nagyságú, viszont a hűség költségei nem emelkednek drasztikusan. A csalódottsággal párhuzamos kivonulás viszont a költségek szempontjából kedvezőbb a mozgalmak számára, hiszen a kiábrándulás jóval nagyobb mértékű, amely végképp aláássa a hűséget. Ennél fogva a hűség fenntartásának költségei megugranak. Tehát a mozgalmak által közvetített információk mindkét oldal számára költségesek lehetnek, mind-

amellett, hogy számos egyéb költségkímélőbb, pontosabb és biztonságosabb információforrás is létezik (rendszeres közvélemény-kutatások). Sőt mindebből fakadóan a megközelítés kritikus eleme, a függetlenség is megkérdőjeleződik a hagyományos forrásokkal nem rendelkező mozgalmak tekintetében.⁴

Összegezve, mind a deliberatív részvételi-, mind a neoklasszikus mozgalom-koncepció ellentmondásokkal terheltek, ezért a kollektív cselekvés demokráciában betöltött funkcióját csak részben képesek magyarázni. Az elkövetkezőkben egy némileg realisabb, az eddigi megközelítések felől szemlélve peszszimistább koncepció megalkotására vállalkozok, amely segítségünkre lehet a mozgalmak politikai folyamatokban betöltött szerepének értelmezésében.

A VEZÉRDEMOKRÁCIA MOZGALOM-KONCEPCIÓJA

Az első két megközelítés az önkormányzás ideájára épül, ezen kíván túllépni a weberi és schumpeteri alapokon álló vezérdemokrácia teóriája, amely szerint a politikai folyamatot nem a választók preferenciái és a társadalmi csoportok érdekei tartják mozgásban, hanem sokkal inkább a politikai vezetők és tágabb értelemben véve a politikai elit törekvései és ambíciói. Ennél fogva ők a politika aktív szereplői, akiknek célja nem a konszenzus vagy a kompromisszum, hanem a politikai támogatás megszerzése és fenntartása. A választási versenyben nem ők igazodnak a változó preferenciális eloszláshoz, környezethez, hanem inkább ők alakítják, formálják, vagy akár manipulálják azt (Körösenyi, 2009a és 2009b) hiszen a választók nem kompetensek és informáltak kellőképpen (Schumpeter, 1987). Ennél fogva az ex-post eredetű preferenciák a politikai folyamat termékei, és a politikai folyamat vertikális és top-down irányú. Az elmélet normatív alapját Adam Przeworski schumpeteri logikára épülő minimalista demokráciadefiníciója adja. E szerint elégséges elvárás demokráciával szemben, hogy a választások útján képesek az állampolgárok békésen, vérontás nélkül leváltani a rossz vezetőket (Körösenyi, 2007 és 2008; Pakulski–Körösenyi, 2012; Przeworski, 1999).

A logikailag az elmélethez kapcsolódó *tüntető demokrácia* alatt a politikai elit és vezérek által közvetlenül vagy közvetve gerjesztett, aktivista részvételen alapuló kollektív cselekvését érthetjük. A cselekvés hangsúlya a tüntetésekre, demonstrációra vagy egyéb nyilvános akcióformára helyeződik, amelyek a politikai akarat kifejeződése és az „erő” demonstrációja. Ennél fogva a cselekvés tartalmi oldala az eddig bemutatott modellektől eltérően igen sekélyes és korlátozott. A koncepció szerint a vezető kritikus szerepet tölt be a kollektív cselekvésben, függetlenül attól, hogy belső vagy külső vezetésről beszélünk. A szakirodalom (Aminzade, 2001; Barker et al., 2001; Goldstone, 2001; Morris–

Staggenborg, 2004; Pappas, 2008; Rucht, 2012) egységesen kiemeli, hogy bizonyos funkciókat csak a vezetők képesek hatékonyan betölteni. Az egyszerű technikai és szervezői munkán túl a vezetés lát el bizonyos kozmológiai természetű feladatokat is. A vezetők tematizálják, keretezik a problémákat, új narratívákat vezetnek be, célokat tűznek ki, megindokolják őket és eszközöket rendelnek hozzájuk, eldöntik, hogy kik tartoznak szövetségeseik közé és kik számítanak az ellenfeleiknek. Sőt tevékenységükkel elindítják és mederben tartják a kollektív identitás konstruálását.

A modell tehát kisebb teret enged a mozgalomnak és általánosságban a közvetlen részvételnek. Egyfelől a mozgalom közönsége beleilleszkedik egy többnyire egyoldalú kommunikációs sémába, ami a különböző akciókat, mint tüntetéseket jellemzi, jobbra *reszponzív*. A tüntetéseken nem szólalhat fel akárki, sőt még egyes akciókban, mint a házfoglalás, sem vehet részt bárki, ugyanis ezt egyszerre korlátozza az időbeli és térbeli kötöttség az információk, a preferenciák erősségét illető aszimmetria, valamint a kompetenciák egyenlőtlen eloszlása. Hiszen amíg egyesek rétornak születnek, addig mások nem rendelkeznek az ehhez szükséges képességekkel, továbbá amíg egyesek erős késztetést éreznek arra, hogy kilépjenek a nyilvánosság elé, addig mások nem kellőképpen elhívatottak ehhez. Azonban a vezetőnek együtt kell élnie a közönységgel. A várt hatás könnyen elmaradhat, a lelkesedés alább hagyhat, sőt akár visszajára is fordulhat a beszéd, amennyiben az nem találkozik a résztvevők legelemibb igényeivel. Ezért különösen fontossá válnak a vezető személyes képességei (Grint, 2000), amelyek így a kollektív cselekvés egyik zálogává válnak.

Az aszimmetria egy másik aspektusa a weberi és a schumpeteri megközelítésben egyaránt hangsúlyos *politikai monopólium*ból fakad. A döntések egyszerre katalizátorai és gyógyírjai a kollektív cselekvés láncolatát kiváltó problémáknak, krízishelyzeteknek vagy konfliktusoknak. A mozgalmak azok túlnyomó részében egy nem kívánt döntésre reagálnak vagy egy bizonyos döntést hiányolnak. Ebből következően a megoldás kulcsa, és így a valódi politikai cselekvés, a politikus kezében van. Ő az, aki a források szűkössége miatt mérlegel, hogy mely döntések fontosak, melyek kevésbé, amelynek következményeivel számolnia kell, továbbá ő az, aki érdekei szerint emel ki egy ügyet vagy támogat egy mozgalmat. Másfelől olyan hatalmi monopólium birtokosa, amelylyel a kollektív cselekvés sikerességét befolyásoló külső tényezőket, azaz a mozgalmak politikai lehetőségstruktúráját egyedülként képes számottevően megváltoztatni, befolyásolni. A Peter Eisinger által bevezetett és számosképpen konceptualizált fogalom (Meyer–Minkoff, 2004) arra a körülményre utal, miszerint a mozgalmak megjelenése, stratégiai intézményesülésének szintje és domináns szervezeti formája, valamint a mobilizáció jellege függ a politikai környezettől és kontextustól (Rucht, 1996). Ezen a ponton megemlíthető többek között a politikai kultúra (törésvonalak, részvételi hajlandóság, intézmé-

nyekbe vetett bizalom), a pártrendszer és a szakpolitikai döntésekhez való hozzáférés hatása, vagy akár a kormányzat szakpolitikai hatékonyságának és a politikai verseny jellegének a szerepe. Más társadalmi és kulturális tényezőkkel ellentétben mindezekhez nagyobb hozzáférése van a politikai elitnek, ugyanis az egyszerű törvényi úton történő intézményi változtatásokon túl, az elit határozza meg a verseny jellegét, a releváns törésvonalakat és a politikai folyamatok nyitottságát. Azaz mindegyik egy pozitív értelemben vett politikai döntés eredménye. Következésképpen a lehetőségek struktúráját a politikai szereplők nagyobb sikerrel alakíthatják, mint maguk a mozgalmak, amelyek így erősen determináltak.

Mindennél fogva a kollektív cselekvés motorja a politikai vezető és a mozgalmi elit, akik nem az érdekeket aggregálják és artikulálják, de nem is egy össztársadalmi deliberáció résztvevői, hanem csatlakoznak egy szélesebb politikai versenyhez. Ebben az esetben a mozgalmak a vezérek egyfajta eszközeként jelennek meg, amellyel igyekeznek a politikai környezetüket alakítani (preferenciák, napirend, legitimáció) és a politikai versenybe további erőforrásokat bevonni. Ebből kifolyólag felértékelődnek, sőt mi több, kritikussá válnak a vezetők személyes képességei. Nagyrészt rajtuk múlik, hogy a tömegből, milisi szóhasználatával élve, „tüntető csoportok” (Mills, 1972: 316.) válnak-e és azok mennyiben lesznek sikeresek, ugyanakkor – ahogy arra tettem már utalásokat – a vezető is függ a követőitől. A kölcsönös függés viszont felértékeli a vezető személyes képességeit és a rendelkezésére álló politikai tőkét.

A VEZETÉS SZÜKSÉGSZERŰSÉGE

Az eddigiekben a mozgalmak és a vezetés inherens kapcsolatát, egymásra utaltságát mutattam be. Az elkövetkezőkben a mozgalmak és a vezetők, pártok motivációira vagyok kíváncsi olyan empirikusan tapasztalható trendek fényében, amelyek kívülről ösztönzik az aktorokat a fentebb tárgyalt viszony kialakítására. Ennek értelmében négy érvet fogalmazok meg, amelyek sorrendben a következők lesznek: *az asszimiláció, a legitimitás, az identitás és a tömegkommunikáció érve*.

Az asszimiláció érve

A michelsi alapokon álló asszimiláció érve szerint a mozgalom politikai térbe való belépése olyan „öntranszformációt” idéz elő, amely során a strukturális tényezők, mint a politikai diskurzusban való részvétel és a médiajelenlét feltételei, a választási rendszer, illetve a parlamenti munka következtében arra kényszerül, hogy felvegye versenytársai szokásait és normáit. A játékszabályok átvételével a mozgalmak átalakulnak ún. *látens mozgalmakká* (Kitchelt, 1993), ún. *pseudó-mozgalmakká* (Kolinsky–Patterson, 1976: 336.), vagy ún. *mozgalmi*

pártokká (Gunther–Diamond, 2003.), azaz olyan szervezetekké, amelyek annak ellenére, hogy nagymértékben formalizáltak és intézményesedtek, s így mozgalmi kötődéssel nem, vagy alig rendelkeznek, mégis igénylik maguknak a mozgalmi identitást. A jelenséget szépen láttatja a zöld-, újbaloldali és jobboldali radikális pártok újabb és újabb hulláma. Azonban ez a professzionalizáció a vezetőknek kedvez igazán. Az erősebb politikai ambícióval és képességgel rendelkezők előtérbe kerülnek, míg mások visszavonulnak és akár szembe is fordulhatnak a szervezettel. Látványos példaként hozható a közép- és kelet-európai rendszerváltó mozgalmak. Hiszen egyrészt egy meghatározó részük alapként, vagy legalábbis viszonyítási pontként szolgálnak a pártrendszerekben, másrészt számtalan vezető politikus, mint Lech Wałęsa, Václav Havel, Vladimír Mečiar, Antal József és Orbán Viktor használta ugródeszkeként ezeket a mozgalmakat.

Ezt a kényszeres metamorfózist a fentebb említett lehetőségstruktúra határozza meg. Kétféle intézményesülést különböztetünk meg, attól függően, hogy milyen szerepben képes az adott mozgalom hatékonyan képviselni az érdekeit. A gyenge vagy zárt (két)pártrendszerben, ahol magas az explicit és az implicit belépési küszöb, valamint kevésbé dominánsak, de meghatározóak a pártok, a harmadik párt megjelenése szinte esélytelen, így a mozgalmak inkább „megkövülnek”, azaz érdekcsoporttá válnak. Hirschmani értelemben erősen leszűkülnek a menekülési útvonalak, s így nem marad más választás, mint tiltakozni, azaz betagozódni a pártok háterszágába. Azonban egy erős és nyitott (több)pártrendszerben, ahol tradicionálisan alacsonyabb a belépési küszöb és dominánsabbak a pártok, a mozgalmak opportunista módon kihasználják az alkalmat a nagyobb befolyásgyakorlás reményében, s így párttá alakulnak (Tarrow, 1991: 20.; Rucht, 1996; Kitschelt, 1993: 27–28.). Mindez nem azt jelenti, hogy az előbbi esetben a pártok ne dominálnák a mozgalmi szektort. Diarmuid Maguire (1995) rámutatott arra, hogy pártrendszertől függetlenül a pártok előnyösebb helyzetben vannak, például a brit Munkáspárt és a Brit Nukleáris Fegyverleszerelés Kampány közti együttműködés felbomlása után a mozgalom elvesztette támogatottságának nagy részét és marginalizálódott, emellett az olasz békemozgalom csak az Olasz Kommunista Párt (PCI) keretein belül volt képes kifejlődni.

A legitimitás érve

A pártokkal és vezetőkkel kapcsolatban két megvilágító erejű tendenciát emelhetünk ki. Az egyik a kartellesezés (Katz–Mair, 2001), amely során elszakadnak a társadalmi gyökereiktől és megszállják az államot, ezzel párhuzamosan a választói kiábrándultság (partisan dealignment) növekedése, és a párttagság csökkenése figyelhető meg. (Dalton–Kuechler, 1990; Dalton–Wattenberg, 2000). A másik trend a politikai vezetők informális kiemelkedése pártjukból és a kor-

mányból, amellyel csökkentik a parlament politikai súlyát (Poguntke–Webb, 2005; Webb et al., 2012).

A kartelesedés egyik döntő aspektusa az állam megszállása és a párt szervezetében beindított központosítás. Ez egyfelől elhomályosítja a párttagok és a nem tagok közötti különbséget, amely elkerülhetetlenül a párttagság csökkenését vonja maga után. Másfelől mindezzel a párt eltávolodik, függetlenedik a civil társadalomtól, tovább növelve ezzel a választói kiábrándultságot és a politikai apátiát. Ezzel párhuzamosan a prezidencializáció kiemeli a politikai vezetőket a pártokból és a kormányból, gyengítve ezzel a törvényhozást. Mindezzel olyan „légüres” térbe terelődik a politika, amelyben a pártok és a vezetők elszakadnak a legitimitációjuk alapjaitól. A jelenség másik következménye a fentebb említett mozgalmi pártok megjelenése és előretörése. A párttípusok kölcsönhatásba lépnek egymással, felveszik egymás szokásait, hasonulnak egymáshoz, amelyet az egyik oldalon az asszimiláció érvével fogtunk meg, azt a másikon így a legitimitás érvével tehetjük (Dalton–Kuechler, 1990; Katz–Mair, 2001).

A legitimitációs válságot orvosolni kívánó politikusok, a mozgalmi pártoktól átvéve az új harcmódot, ún. *spin-off* stratégiába, „mozgalmi vállalkozásba” kezdenek. Ennek értelmében a vezérek „kénytelenek” populista módon „viszszanyúlni” a társadalomba és ott új kapaszkodót keresni, egy társadalmi hídfőt kialakítani és ott megkapaszkodni. Mozgalmat szerveznek, vagy egy meglévő mozgalom élére állnak, kiküszöbölve, megkerülve, még jobban háttérbe szorítva a közutálatnak örvendő pártokat. Ilyesfajta önlegitimálási stratégiának lehetünk szemtanúi a totalitárius rendszerekben, ahol a politikai elit különböző tömegeseményekkel – mint a nürnbergi nagygyűlések és a május elsejei felvonulások – alapozzák meg a politikai rend létjogosultságát. Ehhez hasonló funkciót látnak el a kormánypártot támogató mozgalmi aktivitások (Békemenet). Továbbá rávilágít a tüntetés–ellentüntetés alkalmával felmerülő „számháború”⁵ szerepére. A Martin Kolinsky és William E. Patterson szerzőpáros (1976: 336.) a *kvázi-mozgalom* fogalmával illeti ezeket a csoportokat, amelyek jellemzően intézményeken és szervezeteken belül kénytelennek létrejönni, ennek és az erős lojalitás következtében valódi mozgalmi identitásuk nem fejlődhet ki. Roberta Ash Garner és Mayer N. Zald (1987: 312.) az Olasz Kommunista Párt (PCI) és a Francia Kommunista Párt (PCF) példáján keresztül rávilágít arra, hogy a kvázi-mozgalmak alakítása az erősen centralizált, intézménnyel és erős pártfegyelemmel rendelkező pártokra jellemző. Ezt a szimbolikus erőt (Pappas, 2008) kívánják kihasználni a polgári köröket, a Demokratikus Charta-t, vagy a Tea Party-t életre hívó vezetők és a politikai elit is.

Az identitás érve

A közös identitás a vezetők és követők illeszkedését teszi lehetővé, megalapozva ezzel a kollektív cselekvést és magát a vezetést is (Boda, 2013; Grint, 2000).

Ha a kollektív cselekvés motorjának tekintettük a vezetőt, akkor az üzemanyag csak is az identitás lehet, ahogy Keith Grint is fogalmaz: „a képzeletbeli közösségek jelentősen erősebbek a valódi közösségeknél” (Grint, 2000: 6.). Hiszen egyfelől pszichológiai igényeket, másfelől a részvétel költségeit csökkenti. A résztvevő egyének számára az alapvető pszichológiai szükségleteket is kielégíti. A közösséghez való tartozás élménye az azonosság és különbözőség tudatának egyfajta egyvelegeként értelmezhető. Ebből a szempontból a részvétel, mint a preferenciák nyilvánosság előtt való vállalása, tartós önmeggyőzősként értelmezhető, hiszen a biztonságos környezet és azonosság érzése pozitív visszacsatolásként hat az egyén számára. Így a mozgósítás, a mobilizálás és a részvétel realizálása, ciklikussága olyan öngerjesztő folyamat, amely az identitás és a preferenciák stabilitására és erősödésére is hatással van, mindamelllett hogy a meddő kísérletekbe fulladt akciók le is törhetik a mozgalmakat, vagy akár erősíthetik a konfliktusokat. Azonban a közös cselekvés nemcsak növeli a szubjektív biztonságérzetet, hanem a felkínált sikerből, győzelemből és magából a mozgósított erőből való részesedéssel is kecsegtet. Ez az élmény, relatív haszon a kiélezett konfliktusokban növekszik, hiszen a politikai tét megnő, és az elérni kívánt változások élesen eltérnek, ezért azok nem mindenkit érintenek előnyösen.

Továbbá az aktivisták számára a kollektív identitás a célok és az életpaszlatok forrását is jelenti (Castells, 2006). Ezek tájékozódási pontokként és értelmezési sémákként csökkentik a részvétel költségeit. Ehhez hasonló jelentéset fest le Downs (1957) is az információhiány csökkentésére kialakított úgynevezett ideológiai önbesorolás stratégiájában, amely során előzetes értékítéletekkel az egyének kitölthetik a tudásuk „sötét foltjait”, s így megspórolhatják az információgyűjtést egy bizonyos fokig. Ebben az értelemben az identitás is egyfajta preferenciarendezési minta. A preferenciák erőssége, amelyet Hirschman a csalódottság intenzitásában fogott meg, meghatározza a politikai cselekvést, azaz minél erősebbek a preferenciák, annál valószínűbb maga a részvétel (Berelson, 1952: 317.; Sartori, 1999: 68.). Így a mozgalmak az identitás erősítésében érdekeltek, amellyel lecsökkentik az identitáshoz kapcsolódó preferencia-eloszlások variációinak a számát.

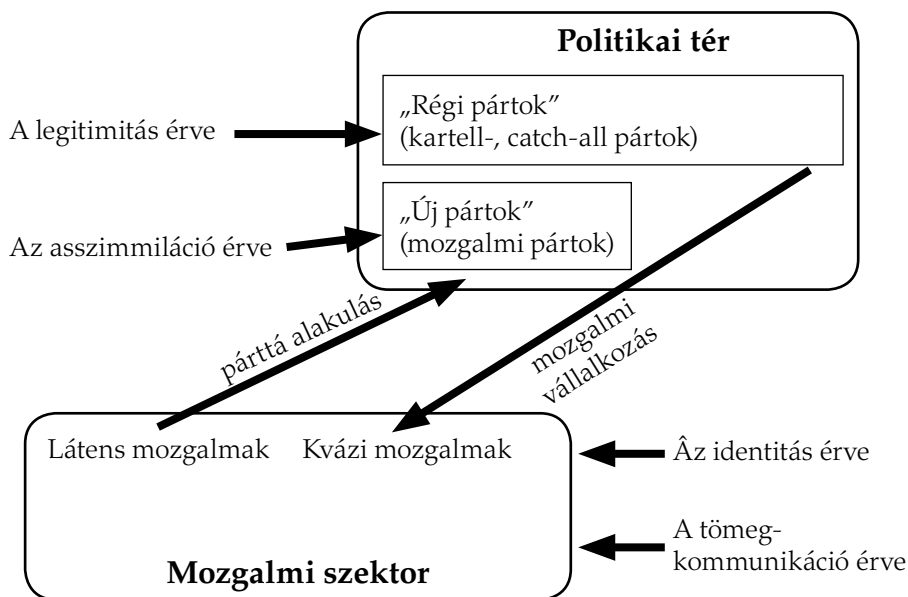
Kiélezett konfliktusban a kollektív identitások szerepe megnő. A védelem és a kollektíven létrehozott politikai erő értékesebbé válnak az egyének számára. A fentebb tárgyalt tendenciák arra engednek következtetni, hogy a bevett politikai identitáshordozó intézmények, mint a pártok, elveszthetik identitásképző erejüket. Castel identitás tipológiájában (2006: 30–35.) ezeket legitimáló identitásoknak nevezi, míg a mozgalmak elsősorban a rezisztens és projekt identitáshoz kapcsolódnak. Az előbbi típus tulajdonképpen a közhatalom gyakorlásának az egyik alapja. A rezisztens identitást leértékelt vagy megbélyegzett csoportok alakítják ki és a túlélésük és ellenállásuk zálogát jelenti. Míg a projekt identitás voltaképpen új identitás életre hívását, egy új ön-

meghatározást jelent. Kérdés tehát, hogy milyen reakciót vált ki, ha egy-egy domináns társadalmi és politikai szervezet elveszti legitimáló hatását, identitásképző státuszát. Erős a gyanú, hogy ebben az esetben, mint ami a képviselői intézmények és pártok térvesztéséből feltételezhető, beindul az identitások egyfajta versenye az űr betöltéséért. A harc kiélezi a konfliktusokat, elvégre eltűnnek azok a mindenki által hozzáférhető tájékozási pontok, amelyek ezeket az ellentéteket feloldották, a súrlódásokat mederben tartották. Ezzel megnövekszik az igény, hogy a mozgalmak jól megkülönböztető identitást építsenek fel.

Szociológiai és politikatudományi szempontból az identitás minden esetben konstruált (Castells, 2006.). A vezetőknek az identitás létrehozásában, stabilizálásában, erősítésében kritikus szerepük van, hiszen a vezetés egyik fontos forrását jelentik (Boda, 2013; Grint, 2000). Ahogy erre Boda Zsolt is felhívja a figyelmet (2013: 54–65.), ez a funkció James MacGregor Burns (1978) transzformatív vezetőjéhez köthető, aki a tranzakciós vezetés pragmatikus megközelítésével ellentétben a belső motivációkat erősíti: megosztja vízióját, közös célokat határoz meg, amellyel értelmet ad a cselekvésnek, sőt a cselekvést élményszerűvé is teszi. Ennek egyfajta változata a morális vezetés, amely kiterjeszti az identitást kvázi univerzális értékekhez való kapcsolásával. A nemzet, a nép, a haza, a szabadság, igazságosság, egyenlőség szellemének megidézése hatékony ösztönzőként hathat az aktivisták számára, hiszen ezzel nem más történik, mint a politikai cselekvés tétjének megemlése. A vezető egyszerűen nem kíván mást tenni, mint az identitás erősítésével kiszámíthatóvá teszi a követők viselkedését, sőt könnyebbé, olcsóbbá teszi az engedelmesség elérését. Így stabilizálja közvetlen környezetét, determinálja a vezetőként kiváltott válaszreakciók skáláját.

Érdemes kitérni a „mi és ők” megkülönböztetés egyik implikációjára. Az identitásépítő vezető gyakran hivatkozik erre a dichotómiára, amely óhatatlanul a populizmus felé tereli. Azonban a párt- és elitellenességgel átitatott utcai politizálás és a populizmus amúgy is erősen egymásba fonódott jelenségek (Ilonszki–Lengyel, 2009: 9.; Szabó 2007a: 1246–1247.; 2007b: 176–178.; Körösi et al., 2007: 328.). Függetlenül attól, hogy milyen ideológiai köntösbe bújtatjuk, a populizmus – illetve annak logikai gyökere – jelen van minden mozgalomban. Hiszen a populizmus magja a markáns identitás. Ennek lényege abban áll, hogy megkülönböztetjük saját magunkat és a politikai és gazdasági elitet annak alapján, hogy mi – a nép, a nemzet, a munkások, a környezetvédők, anti-globalista értelmiségiek, egyetemi hallgatók – kompetensebbek vagyunk, mint azok, akik a hatalmat gyakorolják, s ezért nekünk kellene kormányoznunk. Nem számít tehát milyen alapon – speciális tudás (értelmiségiek, környezetvédők) vagy tapasztalat (gazdák, munkások) okán, tartjuk magunkat kompetensebbeknek.

A szereplők motivációi

A tömegkommunikáció érve

A média és a politikai mozgalmak kölcsönösen függnek egymástól (Vliegenhart–Walgrave, 2012.). A média által strukturált politikában nem csak a pozícióért folyik a verseny, hanem a médiafelületért is, hisz amit nem közvetítenek, illetve akit nem mutatnak a csatornák, az politikai értelemben nem létezik (Mazzoleni, 2002: 91.). Nem intézményesült szereplőként a mozgalom aszimmetrikus viszonyban van a médiával. Így minden esetben meg kell küzdeniük a figyelemért, amelyet akcióikkal igyekeznek elérni. Viszonylag könnyen belátható, hogy a mozgalmak számára a médiában való megjelenés létfeltétel, hiszen csak így képesek potenciális támogatóikat elérni, és üzeneteiket hozzájuk eljuttatni. Ezért a mozgalmak, amennyiben nem sikerül a mainstream média felületeire betörniük (már ha egyáltalán ez az igény megvan), akkor saját médiumokat hoznak létre, amelyet a világhálón könnyen és olcsón el is tudnak érni.

A mediatizált politikai környezetben tapasztalt trendek – mint a tabloidizáció, a perszonalizáció, a vezéresedés és a popularizáció (Kiss, 2003) – azt sugallják, hogy nagyobb igény mutatkozik a nem bevett politikai eseményekre. A tömeg-médiának szüksége van tehát a mozgalmakra, amelyek akcióikkal híreket gyártanak. Nem nehéz belátni az egyszerű parlamenti munkával aligha lehet bekerülni a csökkenő számú politikai hírek közé, ezért minden valamit magára adó politikai erő kapva kap az alkalmon, hogy túllépjen a bevett politikai

gyakorlatokon és botrányt kreáljon. Egy-egy mobilizációval ügyekre irányíthatja a figyelmet, vagy felvethet alternatívákat bizonyos döntési helyzetekben. Tehát minden kevésbé szokványos eszközt, mint például a különböző mozgalmi akciókat, bevetnek a politikai szereplők a napirend-formálás érdekében. Jól példázza mindezt a különböző parlamenti performanszok elterjedése, mint például a narancsosztás, táblák és molinók, újságok felmutatása, cetlik dobálása, mozgalmi jelvények viselése (gárdista mellény esete), vagy akár a fizikális agresszió alkalmazása (tömegverekedések az ukrán vagy a dél-koreai parlamentben).

A KONCEPCIÓ KORLÁTAI ÉS TANULSÁGA

A vezérdemokrácia mozgalom-konceptiója az eddig tárgyalt megközelítésekhez képest realisabb képet látszik adni a kollektív cselekvés e formájának politikai folyamatokban betöltött szerepéről. Mindez nem azt jelenti, hogy ne lennének meg saját korlátai. Ugyanis egyaránt akadályokba ütközhetünk mind az elmélet mind az empiria szintjén.

Az elmélet normatív alapját adó minimális demokrácia-definíció lényege szerint a politikai verseny nem torkollhat vérontásba, ugyanis a konfliktus egyetlen rendezési módja a választás, amellyel a rossz vezetőket megbüntethetik, a jókat megjutalmazhatják a választópolgárok. Ennek értelmében a mozgalmi aktivizmus nem vezethet erőszakhoz, hiszen ebben az esetben túllép a demokrácia minimális keretein. Így az erőszakos demokratikus átmenet Romániában, az 1999-es globalizációellenes „seattle-i csata”, a 2006-os Forró őszi, a 2011-es arab tavasz, vagy a 2013-as törökországi események sem tartózkodhatnak ebbe a kategóriába. Mindez viszont nem egyszerűen a vezérdemokrácia mozgalom-konceptiójának a kritikája, hiszen rávilágít arra a környezetre, hogy a mozgalmak nem köthetők kizárólagosan a demokráciához, hanem sokkal inkább a politikumhoz. Így a normatív alapot tágan véve, a mozgalmakat képesek vagyunk olyan körülmények között is értelmezni, mint a polgárháborúk, forradalmak és puccsok, vagy épp a nyílt vagy rejtett erőszakot alkalmazó diktatórikus, fél-autoriter rendszerek.

Tapasztalati szinten is meginoghat a koncepció, amennyiben olyan mozgalmakkal kerül szembe, amelyekben a vezetők nem észlelhetőek. A láthatatlan vezetés problémája elsősorban olyan mozgalmak esetében merül fel, amelyek ideológiájuk alapján nyíltan elvetik a vezetést, ilyenek a különböző alternatív (antinukleáris, globalizációellenes), újbaloldali és zöld mozgalmak. A kutató dolga még nehezebb abban az esetben, ha a mozgalom még nem érte el a nyilvánosság azon szintjét, ahol már körvonalazódnak a fontosabb szervezeti jellemzői, mint a döntéshozatal, a külső kommunikáció és a mozgalmi elit. Kérdéses tehát, hogy a vezetés pszichológiai és funkcionális szükségességét alapul véve számításba vehetünk-e olyat tényezőt, amit adott esetben

nem látunk, vagy csak sejtjük létezését. Dieter Rucht (2012) hangsúlyozza, hogy a minimális vezetés elkerülhetetlen, még akkor is, ha a csoport ideológiájából fakadóan nincs kifejezett vagy látható, releváns vezető. Ennek két esetét emeli ki a szerző, vagy kialakul egy informális vezetés, mint Marcos a Zapatista Nemzeti Felszabadító Hadsereg élén, vagy kényszerűen ügyel a szervezetre arra, hogy elkerüljék a vezetést, de ebben az esetben is kialakul egy mag, egy mozgalmi elit, ami végeredményében betölti a vezetés funkcióit. Colin Barker (et al., 2001b: 1–4.) szerint döntő problémát jelent az *aktivista mozgalomkutatásban* – ahol aktivisták írnak aktivistáknak a mozgalmakról – az uralkodó vezetésellenes előfeltevés, amelyből fakadóan fel sem merülhet a vezetés problematikája. Így ha elutasítjuk a vezetés létezését, arra hivatkozva, hogy láthatatlan vagy éppen irreleváns, akkor elvetjük annak az esélyét is, hogy felismerjük a vezetőket, a vezetést.

KONKLÚZIÓ

Láthattuk, hogy a demokráciaelméletekhez társított közvetlen demokratikus formákból milyen mozgalom-konceptciók állíthatók fel és azok milyen ellentmondásokba keverednek. A megközelítések eltérő előfeltevéseik és logikájuk okán máshová helyezik a kollektív cselekvések hangsúlyát. Míg a deliberatív és a neoklasszikus demokráciafelfogásban a mód – azaz a tanácskozás és a független érdekek aggregációja – következményei a kívánt, elvárt eredményekben összegeződnek, így valójában nem a kívánt eredmény a célja a politikának, hanem a módszer, amelyből azok következnek. Ezzel szemben a vezérdemokráciában a cél határozza meg az eszközöket, mint esetünkben a mozgalmakat. A cél, érvelésem szerint, mindig politikai: a hatalom megszerzése, politikai erő létrehozása és alkalmazása, preferenciák és politikai (politics, policy) folyamatok befolyásolása.

Végigtekintve a koncepciókat, az elvi és tapasztalati ellentmondásokat arra a következtetésre juthatunk, hogy a vezérdemokrácia áll a legközelebb a mozgalmak megértéséhez, amely elsősorban abból fakad, hogy minimális normatív előírásaival nagyobb teret enged az eszközöket illetően. Kiinduló állításom szerint a *mozgalmak* a gyakorlatban vertikális és top-down jellegűek és jellegzetesen a politikai vezetők eszköztárát gazdagítják. Ez a mester és az eszköz viszony, ahogy az elemzés különböző dimenzióiban végig tapasztalható volt, kölcsönös függésen alapul. Ahogy a zenész függ a hangszerétől, úgy függ a vezető is a mozgalmától. Viszont az, hogy a hangszer milyen hangokat és dallamot ad ki, csak a zenész képességein, kreativitásán, tudásán múlik. Így a vezető sem vezető követők nélkül, de az eszköz is diszfunkcionálissá válik, amennyiben nem él vele az alkotni vágyó politikai akarat és kreativitás. A mozgalom ebben az értelemben a potenciális követők (újra)konstruálásának az

eredménye, amely a tárgyalt trendekből fakadó előnyeivel ugyancsak kívánatos az egyszerű mozgalmároknak is.

A tanulmány elsődlegesen reflektálni kívánt a mozgalmakutatásban egyre nagyobb érdeklődést élvező demokrácia és a mozgalmak közötti viszony (della Porta, 2005; 2009; 2013; della Porta–Diani, 2006: 239–245; della Porta–Rucht, 2013) és a vezetés szerepének (Aminzade, 2001; Barker et al., 2001; Goldstone, 2001; Morris–Staggenborg, 2004; Pappas, 2008; Rucht, 2012) a kérdésére, valamint a mozgalmakhoz társított normatív torzításokra. Mindemellett látenszen megfogalmazódott kutatás közben az az igény, hogy a vezetéskutatás számára új horizontot alakítsak ki. A politikai vezetés- és mozgalmakutatás házasítása komoly potenciált jelent, hiszen a szociológiai mozgalmakutatás stabil eszközszerével és óvatosan kezelt fogalmaival és a demokráciaelméletből táplálkozó vezetéselmélet intuitív realizmusa kölcsönösen kiegészítik egymást. Nem nehéz belátni, hogy a vezetés nem egyszerűen a vezetőről szól, hanem egy összetett társadalmi és politikai folyamat. A követők, valamint a tágabban értelmezett környezet és a kontextus értelmezése nélkül elképzelhetetlen, hogy a realitások talaját érintve megfogjuk a vezetést. Hiszen a vezetés nem egyszerűen a vezető attribútuma, hanem sokkal inkább a vezető és környezete – a mozgalom, mint szervezet, kollektív cselekvés, a politikai verseny – közötti relációs viszony, folyamatos kölcsönhatások összessége (Blondel, 1987; Burns, 1978; Grint, 2000). Mindennél fogva az elméleti munkám egy sor nemzetközileg is releváns empirikus kutatásnak nyithat utat.

A direkt demokrácia formái és a politikai mozgalmak szerepe

	Közvetlen demokrácia	Referendum-demokrácia	Tüntető demokrácia
Elméleti keret	Deliberatív demokrácia	Neoklasszikus demokrácia	Vezérdemokrácia
A modell input oldala	Racionális egyének, közösségek	Önérdek követő egyének, független szervezetek	Irracionális, inkompetens egyének tömege, „tüntető csoportok” (Mills), politikai vezérek
A kollektív cselekvés iránya	Horizontális és bottom-up	Vertikális és bottom-up	Vertikális és top-down
A cselekvés hangsúlya	Procedúraorientált	Procedúraorientált	Célorientált
A cselekvés kiterjedése és mélysége	Széles, átfogó	Szűk (ügyspecifikus), részben átfogó	Szűk (ügyspecifikus), sekély

	Közvetlen demokrácia	Referendum- demokrácia	Tüntető demokrácia
A cselekvés természete	Valódi aktív részvételen és közvetlen interakciókon, interperszonális kapcsolatokon alapuló önkormányzás	Egyes ügyekben történő közvetlen döntésen (szavazáson) keresztül megvalósuló önkormányzás, amelyet civil kampányok és lobbitevékenység keretez	Olyan közvetlen – aktivista – részvételen alapuló kollektív cselekvés, amelyet egy valódi politikai szereplő kezdeményez és használ ki
A mozgalom szerepe	Önálló cselekvő és fórum egyben, a reprezentatív intézmények rivalisa	Részből önálló, a reprezentatív intézmények szükséges kiegészítője	Nem önálló, eszköz az erődemonstrációra a vezetők kezében, a reprezentatív intézmények rivalisa
A pártok- mozgalom viszonyrendszer jellege	Szimmetrikus, egyenlő	Aszimmetrikus, mozgalom domináns	Aszimmetrikus, párt- (vezér)domináns

JEGYZETEK

- ¹ Ehhez a közvetlen demokrácia minimális definíciója szükséges. E szerint minden olyan alrendszer része a közvetlen demokráciának, amelynek keretében az állampolgárok közvetítés nélkül vehetnek részt a politikai folyamatokban, legyen az policy (referendum, sztrájk), politics természetűek (demonstráció) vagy azok keveréke (településgyűlés), függetlenül az esemény és részvétel eredményességétől vagy hatásától, a részvétel minőségétől és természetétől, valamint az esemény kezdeményezőjétől.
- ² Ezt a destruktív folyamatot jelöli a Sidney Tarrow, Charles Tilly és Doug McAdam nevéhez köthető „hadakozó vagy vitázó politika” (contentious politics) fogalma, amely a kollektív akcióikban rejlő kényszeralkalmazásra utal (Tilly–Tarrow, 2007: 4–11.)
- ³ Váil Ghoneim története tökéletesen szemlélteti ezt a jelenséget. Ghoneim a Google munkatársaként, szabadidejében a Facebookon mobilizálta az egyiptomi társadalmat, amely egy forradalomban öltött testet. Ennek fényében az internet nem a deliberáció egyik eszköze, hanem „egyoldalú” információforrásként a mobilizáció katalizátora.
- ⁴ Ilyen dilemma merül fel az „astrotrurf”-nek (műfünek) – a grassroottal ellentétesen felülről irányítottnak és finanszírozottnak – titulált amerikai egyesült államokbeli Tea Party esetében az erős Republikánus kötődésből fakadóan, az antikonzumerista, környezetvédő Adbusters médiaalapítvány anyagi támogatása miatt az Occupy Wall Street mozgalom, illetve az európai hibrid rezsimekben alakult ellenzéki mozgalmak (a szlovákiai OK’98-kampány, a szerb Otpor,

a grúz Kmara, a horvát Glas 99, a szerb Izlaz és ukrainai Pora) esetében a nyugati alapítványok okán.

- ⁵ hvg.hu: Orbán győzött a számháborúban, de a csapból Bajnai folyik. 2012. október 23.; Forrás: http://hvg.hu/itthon/20121023_Orban_Bekemenet_Bajnai_szovetseg (Letöltés: 2013. 02. 24.); Kardos Levente: Számháború a tüntetőkért. Vlagyimir Putyin ellen és mellett is rendeztek megmozdulást Moszkvában. Népszabadság, 2012. február 6. Forrás: http://nol.hu/kulfold/20120206-szamhaboru_a_tuntetokert (Letöltés: 2013. 02. 24.)

IRODALOM

- Aminzade, Ronald R.–Goldstone, Jack A.–Perry, Elizabeth J. (2001): Leadership Dynamics and the Dynamics of Contention. In: Aminzade, Ronald R.–Goldstone, Jack A.–McAdam, Doug–Perry, Elizabeth J.–Sewell, William H.–Tarrow, Sidney–Tilley, Charles (eds.): *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Barker, Colin–Johnson, Alan–Lavalette, Michael (eds.) (2001): *Leadership in Social Movements*. Manchester–New York, Manchester University Press.
- Berelson, Bernard (1952): Democratic Theory and Public Opinion. *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 16, no. 3., (Autumn). 313–330.
- Berelson, Bernard–Lazarsfeld, Paul F.–McPhee, William N. (1954): *Voting: a Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*. Chicago, University of Chicago Press.
- Blondel, Jean, (1987): *Political Leadership*. London, Sage.
- Boda Zsolt (2013): *Legitimitás, bizalom, együttműködés. Kollektív cselekvés a politikában*. Budapest, Argumentum.
- Burns, James MacGregor (1978): *Leadership*. Harper and Row, New York.
- Castells, Manuel (2006): *Az identitás hatalma (Az információ kora. 2. köt.)*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Dahl, Robert A. (1956): *A Preface to Democratic Theory*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- Dahl, Robert A. (1996): *A pluralista demokrácia dilemmái*. Budapest, Osiris.
- Dalton, Russell J.–Kuechler, Manfred (eds.) (1990): *Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies*. Cambridge, Polity Press.
- Dalton, Russell J.–Wattenberg, Martin P. (eds.) (2000): *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford, Oxford University Press.
- della Porta, Donatella (2005): Making the Polis: Social Forums and Democracy in the Global Justice Movement. *Mobilization*, Vol. 10., no. 2. 73–94.
- della Porta, Donatella (2009): Democracy in Movement: Some Conclusions. In: della Porta, Donatella (szerk.): *Democracy in Social Movements*. Basingstoke, Palgrave Macmillan. 262–274.
- della Porta, Donatella (2013): *Can democracy be saved?: participation, deliberation and social movements*. Cambridge, Polity Press.

- della Porta, Donatella–Diani, Mario (2006): *Social movements: an introduction*. Malden, Blackwell Publishing.
- della Porta, Donatella–Rucht, Dieter (2013): *Meeting democracy: power and deliberation in global justice movements*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Downs, Anthony (1957): *An Economic Theory of Democracy*. New York, Harper & Row.
- Elster, Jon (1997): The Market and the Forum. Three Varieties of Political Theory. In: Bohman, James–Rehg, William (eds.): *Deliberative Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press. 3–34. Korábban megjelent: In: J. Elster–A. Hylland (eds.): *Foundations of Social Choice Theory*. Cambridge, Cambridge University Press. 103–132.
- Elster, Jon (1998): Introduction. In: Elster, Jon (szerk.): *Deliberative Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press. 1–19.
- Femia, Joe (2009): Elites vs. the Popular Will: a False Dichotomy. In: Femia, J.–Körösényi, A. – Slomp, G. (eds.): *Political Leadership in Liberal and Democratic Theory*. Exeter, Imprint Academic. 67–78.
- Flacks, Richard (1994): The Party’s Over – So What Is to be Done? In: Larana, Enrique–Johnston, Hank–Gusfield, Joseph R. (eds.): *New Social Movements: from Ideology to Identity*. Philadelphia, Temple University Press. 330–351.
- Garner, Roberta Ash–Zald, Mayer N. (1987): The Political Economy of Social Movement Sectors. In: Mayer N. Zald–John D. McCarthy (szerk.): *Social movements in an organizational society: collected essays*. New Brunswick, Transaction Publishers. 293–318.
- Goldstone, Jack A. (2001): Toward a Fourth Generation of Revolutionary Theory. *Annual Review of Political Science*, Vol. 4. 139–187.
- Goldstone, Jack A. (eds.) (2003): *States, Parties, and Social Movements*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gunther, Richard–Diamond, Larry (2003): Species of Political Parties. A New Typology. *Party Politics*, Vol. 9., no. 2. 167–199.
- Gutmann, Amy–Thompson, Dennis (1996): *Democracy and disagreement*. Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press.
- Hirschman, Albert O. (1970): *Exit, voice, and loyalty: responses to decline in firms, organizations, and states*. Cambridge, Harvard University Press.
- Hirschman, Albert O. (1985): *Shifting involvements: private interest and public action*. Oxford, Blackwell.
- Ilonszki Gabriella–Lengyel György (2009): Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia? *Politikatudományi Szemle*, XVIII. évfolyam, 1. szám. 7–25.
- Jenkins, J. Craig–Klandermans, Bert (eds.) (1995): *The Politics of Social Protest. Comparative Perspectives on States and Social Movements*. London, University College London.
- Katz, Richard S.–Mair, Peter (2001): A pártszervezet változó modelljei és a pártdemokrácia. *Politikatudományi Szemle*, X. évfolyam, 3. szám. 131–156.
- Kiss Balázs (2003): Kampány és tabloidizáció. A perszonalizáció jelensége. In: Sárközy Erika–Schleicher Nóra (szerk.): *Kampánykommunikáció*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 9–40.
- Kitschelt, Herbert (1993): Social Movements, Political Parties, and Democratic Theory. *Annals of*

- the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 528, Citizens, Protest, and Democracy, 1993/Jul. 13–29.
- Kriesi, Hanspeter–Koopmans, Ruud–Duyvendak, Jan W.–Guigni, Marco G. (eds.) (1995): *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Kolinsky, Martin–Paterson, William E. (eds.) (1976): *Social and Political Movements in Western Europe*. London, Croom Helm.
- Koopmans, Ruud (1995): *Democracy from Below: New Social Movements and the Political System in West Germany*. Boulder, Westview Press.
- Kornhauser, William: *The Politics of Mass Society*. Glencoe, Free Press.
- Körösényi András (2005): *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Körösényi András (2007): Politikai vezetés: a klasszikus demokrácia és a paternalizmus között. Racionalizmus és szkepticizmus a demokráciaelméletben. *Századvég*, 3. szám. 3–35.
- Körösényi András (2008): A felhatalmazáselmélet védelmében. Válasz Meszerics Tamás kritikájára. *Politikatudományi Szemle*, XVII. évfolyam, 4. szám. 161–172.
- Körösényi András (2009a): Lehangoló tudomány, vagy a politika művészete? Vezetés, manipuláció és demokrácia. *Politikatudományi Szemle*, XVIII. évfolyam, 3. szám. 33–56.
- Körösényi András (2009b): Escher lépcsőin. Vezetés, manipuláció és demokrácia. *Századvég*, 4. szám. 3–25.
- Körösényi András (2009c): A népszavazások és a képviseleti demokrácia viszonya. In: Enyedi Zsolt (szerk.): *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Budapest, DKMKA–Századvég, 37–62.
- Körösényi András (2012): A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltathatóságra. Magyar politika, 1990–2010. In: Boda Zsolt–Körösényi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, MTA TK PTI–Új Mandátum Könyvkiadó. 284–309.
- Körösényi András–Tóth Csaba–Török Gábor (2007): *A magyar politikai rendszer*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Krasztev, Ivan (2013): Legközelebb hol? Vagy legközelebb micsoda? In.: Krasztev Péter–Jon Van Til (szerk.) (2013): *Tarka ellenállás*. Budapest, Napvilág Kiadó. 160–175.
- Krasztev Péter–Jon Van Til (szerk.) (2013): *Tarka ellenállás*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Le Bon, Gustave (1913): *A tömegek lélektana*. Budapest, Franklin Társulat.
- Maguire, Diarmuid (1995): Opposition Movements and Opposition Parties. In: Jenkins, J Craig–Klandermans, Bert (eds.): *The Politics of Social Protest. Comparative Perspectives on States and Social Movements*. London. University College London. 199–228.
- Mazzoleni, Gianpietro (2002): *Politikai kommunikáció*. Budapest, Osiris Kiadó
- Medearis, John (2005): Social Movements and Deliberative Democratic Theory. *British Journal of Political Science*, Vol. 35, no. 1. 53–75.
- Meyer, David S.–Minkoff, Debra C. (2004): Conceptualizing Political Opportunity. *Social Forces*, Vol. 82, no. 4. 1457–1492.
- Michels, Robert (1959): *Political Parties: a Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. New York, Dover Publications.

- Mikecz Dániel (2012): Új pártok, változó mozgalmak. In: Boda Zsolt–Körösényi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, MTA TK PTI–Új Mandátum Könyvkiadó. 65–82.
- Mills, C. Wright (1962): *Az uralkodó elit*. Budapest, Gondolat.
- Morris, Aldon D.–Staggenborg, Suzanne (2004): Leadership in Social Movements. In: Snow, David A.–Soule, Sarah A.–Kriesi, Hanspeter (ed.): *The Blackwell Companion To Social Movements*. Malden–Oxford, Blackwell Publishing. 171–196.
- Offe, Claus (1985): New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics. *Social Research*, Vol. 52., no. 4. 817–868.
- Pakulski, Jan–Körösényi András (2012): *Toward Leader Democracy*. London–New York, Anthem Press.
- Pappas, S. Takis (2008): Political Leadership and the Emergence of Radical Mass Movements in Democracy. *Comparative Political Studies*, Vol. 41., no. 9. (August). 1117–1140.
- Poguntke, Thomas–Webb, Paul (2005): The Presidentialization of Politics in Democratic Societies: A Framework for Analyses. In: uők (eds.): *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford University Press, Oxford. 1–25.
- Pichardo, Nelson A. (1997): New Social Movements: A Critical Review. *Annual Review of Sociology*, Vol. 23., 411–430.
- Przeworski, Adam (1999): Minimalist Conception of Democracy: a Defence. In: Ian Shapiro–Casiano Hacker–Cordón (eds.): *Democracy's Value*. Cambridge, Cambridge University Press. 23–55.
- Rawls, John (1993): *Political liberalism*. New York, Columbia University Press.
- Rawls, John (1999): *The Law of Peoples: with, The Idea of Public Reason Revisited*. Cambridge, Harvard University Press.
- Rochira, Alessia–Mannarini, Terri (2011): Deliberation and Protest: A Closer Look at Social Fora dynamics. *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 1., no. 8.
- Rucht, Dieter (1996): The Impact of National Contexts on Social Movement Structures: A Cross-movement and Cross-national Comparison. In: McAdam, Doug–McCarthy, John D.–Zald, Mayer M. (eds.): *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Cambridge, Cambridge University Press. 185–204.
- Rucht, Dieter (2012): Leadership in Social and Political Movements: A Comparative Exploration. In: Helms, Ludger (eds.): *Comparative Political Leadership*. Basingstoke, Palgrave Macmillan. 99–118.
- Sartori, Giovanni (1999): *Demokrácia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Schmitt, Carl (2002): A partizán elmélete. Közbevetett megjegyzés a politikum fogalmához. In: uő: *A politikai fogalma. válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó. 103–173.
- Schmitter, Phillippe C. (2013): *Real Existing Democracy without Parties?* CEU, Department of Political Science, Lecture Paper, Forrás: <http://www.ceu.hu/node/34479> (Letöltés: 2013. 02. 27.)
- Schumpeter, A. Joseph (1987): *Capitalism, Socialism and Democracy*. London, Unwin.
- Szabó Máté (2001): *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás – történeti-összehasonlító perspektívában*. Budapest, Rejtjel Kiadó.

- Szabó Máté (2007a): A „forró ősz” 2006-ban Budapesten – értelmezési kísérlet politológiai-politikai szociológiai szempontból. In: Sándor Péter–Vass László–Tolnai Ágnes (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2005-ről*. Budapest. DKMKA. 1241–1262.
- Szabó Máté (2007b): *A tiltakozás kultúrája Magyarországon*. Budapest, Rejtjel Kiadó.
- Tilly, Charles–Tarrow, Sidney (2007): *Contentious politics*. Boulder, Paradigm Publishers.
- Vliegenthart, Rens–Walgrave, Stefann (2012): The Interdependency of Mass Media and Social Movements. In: Semetko, Holli–Scammell, Margaret (szerk.): *The Sage Handbook of Political Communication*. London: Sage Publications. 387–398.
- Webb, Paul–Poguntke, Thomas–Kolodny, Robin (2012): The Presidentialization of Party Leadership? Evaluationg Party Leadership and Party Government in the Democratic World. In: Helms, Ludger (eds.): *Comparative Political Leadership*. Basingstoke, Palgrave Macmillan. 77–98.
- Young, Iris Marion (2001): Activist Challenges to Deliberative Democracy. *Political Theory*, Vol. 29, no. 5. 670–690.

VITA

Bretter Zoltán

„Őrült beszéd: de van benne rendszer”

Töredékes elemzések és megértő kritikák. Hozzászólás Szabó Márton
Közpolitikai diskurzuselemzés című tanulmányához

Szűcs Zoltán Gábor

Értelem és érzelem.. És megint csak értelem.

Hozzászólás Kiss Balázs tanulmányához

„ÖRÜLT BESZÉD: DE VAN BENNE RENDSZER”

Töredékes elemzések és megértő kritikák (Hozzászólás Szabó Márton
Közpolitikai diskurzuselemzés című tanulmányához)

Bretter Zoltán

(egyetemi docens, PTE BTK Politikatudományi és Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék)

Jó volna érteni, miért horgad föl Gajduschek György (Gajduschek, 2013) a diszkurzív közpolitika Szabó Márton képviselte programadó írása ellen (Szabó, 2012)? Miért vonul vissza egy önmagát fölényesnek gondoló „pozitív tudomány” bástyái mögé, s ahogy vitacikkének címében azonmód ki is jelenti, miért redukálja a politikát „dumává”?

Látszólag mindezt a „racionalitás” nevében teszi, s következőleg a közpolitikai elemzést olyan racionális tudománynak tartja, melynek nem tiszte a politikusok szöfia beszédével foglalkoznia.

Előbb tehát meg kell vizsgálnunk ezt a „racionalitást”.

A „rationality” kifejezés két, noha szinonimákként is kezelhető, ugyanakkor eltérő jelentések hordozására is képes fogalomra bomlik; a „rational” és a „reasonable” kifejezésekre. Egyiket „értelmesnek”, a másikat „ésszerűnek” fordíthatnók. Az „értelmes”: univerzális, az emberi értelemnek megfelelő, logikus, általánosan érthető, bárki számára belátható, nemre, kultúrára, helyzetre való tekintet nélkül kommunikálható; az „ésszerű”: az egyén számára átlátható, egy adott szituációban érvényes, közvetlenül érthető, sajátos logikával rendelkező, aminek *értelme* csak egy kommunikációs folyamatban tárulkozik föl. „Értelmes” és „ésszerű” egyaránt racionális, tehát nem érzelmi, nem intuitív vagy mitológiai fogalom.

A két, némiképpen eltérő kifejezés analitikus erejét az adja, hogy elméleti gondolatmenetek eredményeként születtek. Ezen teóriák közül most csak kettőre utalok, melyek különböző irányból kísérleteztek az értelmes és ésszerű meghatározásaival. Egyik a filozófia felől, másik a közpolitikához valamelyest közelebb álló gazdaságtan, illetve közgazdaságtan felől közelíti meg a racionalitást.

A filozófiában az „értelmes” és „ésszerű” szisztematikus elkülönítését Immanuel Kant kíséri meg. Ebből kiindulva aztán John Rawls foglalkozik a problémával, de úgy, hogy azonnal be is csempészi a „rational” és „reasonable” meghatározásaiba saját társadalomfilozófiájának előföltételeit. Rawlsnál az

„ésszerű” (reasonable) „egy, a fair versengés rendszerére alapozott társadalom eszméjének eleme, melynek fair szabályai mindenki számára elfogadhatóan ésszerűek és részei a kölcsönösség eszméjének” (Rawls, 1993: 48–50.) Rawls továbbá föltételezi, hogy az ésszerűnek morális tartalma van, azaz az ember együttműködésre törekvő morális hajlamából fakad, és így használata képessé tesz bennünket arra, hogy lefektessük a méltányos társadalom szabályait. Egy olyan társadalomét, amely nem a szentek és nem az önzően csak önmagukra összpontosítók társadalma, hanem épp olyan, amilyenben élünk. Mindaddig nem is tekintjük különösebben értékesnek, amíg nem vagyunk tőle megfosztva.

A filozófiai alapvetés nem annyira az *ésszerű* fogalmát határozza meg, sokkal inkább arra a kérdésre szeretne válaszolni, hogy miként lehetségesek az „ésszerű ellentétek”? Föltételezve, hogy mindannyian értelmes lények vagyunk, miért jutunk gyakran abba a helyzetbe, hogy egyaránt ésszerű álláspontok konfliktusba keveredjenek egymással? Annak a belátása, hogy értelmes lényekként képesek vagyunk tökéletesen ésszerű világokat kiépíteni magunknak, egyben annak belátása is, hogy az ilyen világok együttélése – egy racionális világ létrehozása – praktikusán lehetetlen.

Így a rawls-i megközelítésből nem csak az általa javasolt igazságosság-elmélet elfogadása következik, hanem az is, hogy ne az összes világok legjobbjának szemszögéből ítéljünk, hanem az egyetlen létező világban keressük az ésszerű egyetértés alapjait.

Nem muszáj azonban föltétlenül elfogadnunk a rawls-i társadalomfilozófiát, ahhoz, hogy „értelmes” és „ésszerű” megkülönböztetését a politikában, közpolitikában érvényesnek tekintsük.

A klasszikus, Arisztotelésztől eredeztetett logikai, retorikai hagyomány földolgozása során, szintén még a filozófiai szinten, helyezkedik el Chaïm Perelman teoretikus megközelítése is. Perelman a realitás nyelvi, érvelő megragadásának a formális logikától eltérő, ugyanakkor formalizálható elméletét alkotja meg (Saját összefoglalásában: Perelman, 2000). Szemmel láthatóan Perelmannak a Lucille Olbrechts-Tyteca asszonnyal közösen írott könyve (Perelman–Olbrechts-Tyteca, 1969) Szabó számára nem csak állandó hivatkozási forrás, de meghatározza a diszkurzív közpolitikához való vonzódását, a közpolitika argumentatív fordulatához való csatlakozását. Chaïm Perelman meghatározó befolyása Szabóra a következő, a comte-i pozitivizmusra és annak filozófiájára vonatkozó alábbi idézetből is kitűnik. Akár olvasta Szabó éppen ezt a munkát, akár nem, aligha kétséges, hogy nagyon hasonlóat gondolhat: „Nem lehet tagadni, hogy korrekt Comte elemzése a tudás bizonyos területein, ott ahol a tudományos válaszok helyettesítették a filozófiai és teológiai válaszokat. De az egy teljesen különböző dolog, ha azt mondjuk, hogy *minden* emberi probléma megoldható, kizárólag a tudomány kísérleti vagy deduktív módszereivel. Nem annak, ami »van«, hanem a »kell« tanulmányozása, hogy minek van nagyobb értéke, mi a kíváncsú és minek kell meghatároznia visel-

kedésünket és döntéseinket, csak a pusztán technikai problémák esetében engedhetők át a tudományos módszereknek. Ám távolról sem ez a helyzet. Alapvető kérdéseink megoldása nem csak, hogy kitér a tudomány és technológia elől; ám az a hipotézis, hogy a filozófiától meg lehet szabadulni, maga is filozófiai hipotézis.” (Perelman, 1965, 5–6., idézi Gross és Dearin, 2003, 13–14.)

Vannak egyéb, a praktikus ész (ésszerűség) logikáját leíró munkák is – egyik legjelesebb a Stephen Toulmin által kifejlesztett (Toulmin, Rieke és Janik, 1984) – és nem is azért választottam csekélyke eredetisége dacára az iménti Perelman-idézetet, hanem azért, mert világosan mutatja, hol húzódik a Szabó–Gajdushek *filozófiai* vita frontvonala. Az emberi értelmet totalizáló filozófia és az ésszerűség meghatározásának filozófiai kísérletei között.

Utóbbiak közé tartoznak azok az elméletek is, melyek – erősebb vagy gyöngébb filozófiai elszántsággal – a közgazdaságtan, vagy éppen a közpolitika irányából jutnak el az „ésszerűséghez”.

Herbert A. Simonra és Charles Lindblomra azért hivatkozom, amiért Gajdushek György is. A „korlátozott racionalitás” (bounded rationality, gúzsbakötött vagy procedurális racionalitás) illetve az inkrementalizmus (kis lépések tudománya, keresztülgázolás, evickélés a mocsáron – muddling through) elméleteit mintegy azért említi, hogy igazolja, végkifejletükben csakis a Szabó Márton által képviselt diszkurzív közpolitikához vezethetnek. Gajdushek számára viszont ez maga az apokalipszis. Ebben a tudományvégi állapotban – vélelmezi Gajdushek – a racionális-tudományos érvelés végképp föloldódik és eltűnik, hogy a közpolitika elemzés átadja helyét az egyaránt érvényesnek tekintett, de voltaképpen közpolitikai értelemben tartalmatlan „dumák elemzésének”, a köz java feledésbe merül, az egyének (politikuskok) haszonmaximalizációja mindent ural és végső soron a közpolitikaelemző helyére a mediátor lép. A diszkurzív közpolitika – mint sav – szétmarja a tudományt; árad a kénköves bűz.

A Hajnal Györggyel közösen írott tankönyvük (Gajdushek–Hajnal, 2010) 122–126. oldalán ugyanebben a szellemben foglalkoznak ezekkel a kérdésekkel. De éppen ez a meglepő. Noha a szerzők a könyvben is szembeállítják a racionális közpolitika-elemzést Simon és Lindblom fölfogásával, a részletes kritikai értékelés elmarad, s voltaképpen egy ismertetést kapunk, melynek háttérében ott dereng, hogy mindez pusztán kuriózum, rosszabb esetben tudományos öngyilkosság. Hasonlóképpen a cikkben is: Gajdushek elismeri, hogy a diszkurzív közpolitika iránti igényt voltaképpen maga a „klasszikus közpolitika-tudomány” belső tisztázatlanságai, vitái és konfliktusai, megoldhatatlannak tetsző kihívásai termelték ki, ám végső soron megtagadja tőle a racionalitást.

Tehát – ahogy már említettem volt – Simonra, Lindblomra, Perelmanra vagy éppenséggel a diszkurzív, narratív közpolitika-elemzés immáron klasszikusá-

nak számító Deborah Stone-ra azért hivatkozom, mert úgy látom magam is, hogy a rational choice sokáig uralkodó és kritikusan által egysíkúnak lefestett fölfogásával szemben, a racionalitás fogalmának egy alternatív elemzésére támaszkodva, új perspektívákat tárnak föl a társadalomtudományi vizsgálódások előtt; az értelmes *mellett* az ésszerűt helyezik a középpontba, s ezzel valóban megnyitják az utat a diszkurzív közpolitika előtt.

Kétségtelen azonban, hogy Gajdushek György rátapint minden diszkurzív közpolitika egyik sajátosságára, amit azok is észrevesznek, akik lelkes hívei és művelői – jelesül a filozófiai túlterheltségre (Wagenaar, 2011).

Ennek a jelenségnek vélhető oka, hogy a diszkurzív közpolitikának nincs iskolaszerűen kidolgozott, általánosan elfogadott módszertana, így eredményei sem verifikálhatóak és nem összehasonlíthatóak, s még egységes nyelvezetről sem beszélhetünk (ennek ellenére igen jó kísérletnek tartom ([Roe, 1994]).

„Diszkurzív”, „interpretatív”, „narratív” „keret-analízis” (frame-analysis), etnometodológia, genealogikus elemzés, hermeneutika, fenomenológia, posztstrukturalizmus voltaképpen akár szinonim kifejezések is lehetnének, ha nem volna olykor radikálisan különböző filozófiai alapjuk, „alapító atyjuk”, s ezekből következően nem volna olykor teljesen eltérő módszerük. Elő-előfordul, hogy a diszkurzív közpolitika apostolai el sem jutnak az elemzésig, olyannyira lefoglalja őket önnön módszertanuk kidolgozása.

Nevezhetnénk mindezt akár valamiféle posztmodern állapotnak, jóllehet sem a kifejezést nem kedvelem, s azt sem igen tudom, mit is értsek alatta. A félreértésekre Szabó Márton is alkalmat ad (Pál Gábor ösztönösen átveszi – Pál, 2013), amikor maga így határozza meg a diszkurzív közpolitika iránti szükségletet: posztmodern korhoz, posztmodern tudomány dukál. Evvel azonban beviszi a diszkurzív közpolitikáról folyó vitát egy általánosabb, vélhetőleg örökre eldönthetetlen vita keretei közé, ami a modernitás természetéről és hatáiról szól. Hacsak nem értjük a posztmodernizmust úgy, ahogy a pozitivisták, azaz morális szabadesésnek és intellektuális anarchiának. Ekkor világos módon el lehet határolódni tőle, rehabilitálva az Igazságot és Valóságot, a progressziót és tudást.

Véleményem szerint azonban az „argumentative turn” (argumentatív fordulat) a közpolitikában nem valamiféle posztmodern hobby, hanem alapvető tudomány-metodológiai, izgalmas filozófiai vita eredménye, ami a racionalitás természetéről folyt, folyik.

A posztmodern kifejezésnek megkopott a korábbi divatja, s még olyanok is visszakoztak használatában, akik korábban a „posztmodern kor” meghirdetésében jeleskedtek. Lásd például Zygmunt Bauman, aki az ezredfordulótól kezdődően rehabilitálja a modernitást, s a posztmodernitást inkább a „folyékonyabbá váló modernitás” kifejezéssel helyettesíti, elkülönítve azt egy korábbi „solid” fázistól (Bauman, 2000). (Nem mintha a „likvid modernitás”, a

modernitás késői fázisa, sokkal szolidabb teória volna, mint a posztmodernitásé, ennek ellenére az mindenesetre figyelemre méltó, hogy mind többen kihátrálnak a posztmodernitás-vitából.)

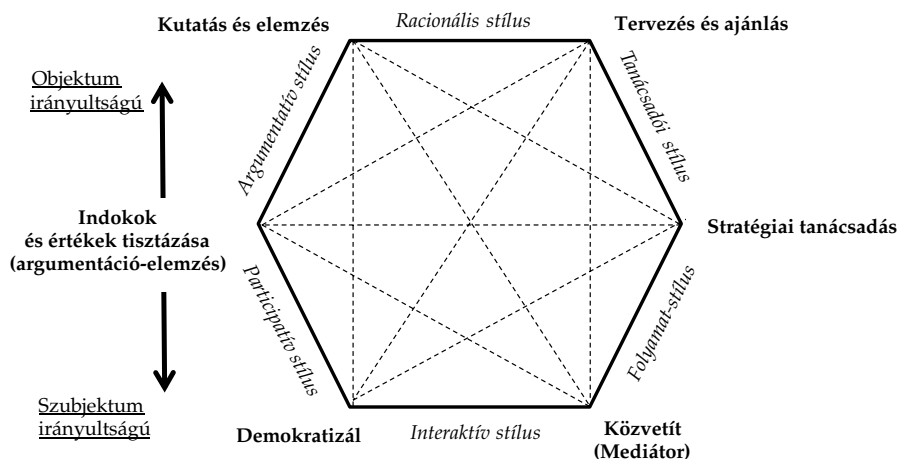
Van azonban erősebb indokom is arra, hogy Szabó Márton álláspontjáról levakarjam a „posztmodern gondolkodás” minősítést. Ha figyelembe vesszük, hogy a racionalitás és racionális logika természetéről már Arisztotelész megnyitotta a rendszeres elmélkedést, ami azóta is szüntelenül tart, akkor aligha tartható tovább az a vélekedés miszerint a posztmodernnek bélyegzett filozófiaiak – Husserl, Habermas, Derrida, Rorty, Ricoeur, Gadamer, Lyotard, Foucault és számtalan társuk vagy követőjük – volnának a felelősek a pozitivistá tudomány válságáért.

Visszatérve azonban az „apostolokhoz”; ahogy az rendszerint lenni szokott, hitük és prófécijük arra hajlamosítja őket, hogy komplett világmagyarázatot kínáljanak, múltat és jövőt hézagmentesen forrasszanak össze, sajátosan újraalkotva evvel a történelmet, valamiféle teleologikus világképet vizionálnak, amelynek végpontjában éppen ők maguk állnak, s mindenekelőtt megnevezék az ősellenséget. Apostolt szimmant Gajdusчек is Szabóban, ám véleményem szerint erről szó sincs. A diszkurzív politikatudományra vonatkozóan mondja Szabó (és *mutatis mutandis* ez érvényes a közpolitikai elemzésre is): „...a diszkurzivitás nézőpontjából számottevő tudományos *adalékok* születtek a politika régi nagy témáiban, de a hagyományos szemléletet alapjaiban megrengető munkásság egyelőre nem jött létre. [...] Nehéz megjósolni, hogy ilyen változás egyáltalán bekövetkezik-e. Jelenleg az tűnik valószínűnek, hogy nem; a diszkurzív politikatudomány ebben a vonatkozásban inkább alternatív tudományos beszédként jelenik meg a pozitivistá hagyomány *mellett*, ezt kiegészítve és árnyalva, táguló körben épül bele a tudományos gondolkodásba.” (Szabó, 2003, 77–78. – kiemelés az eredetiben.)

Eddigi gondolatmenetem summázata tehát egyszerűen csak ennyi: a vitázó felek elbeszélnek egymás mellett, mert más és más beszédük tárgya. Míg Gajdusчек György a diszkurzív közpolitika művelhetőségét – változó módszerei és verifikálható eredményei, kvantifikálhatósága és értékelhetősége (evalváció, mondja Gajdusчек, csak tudnám miért?, vajon nem azért, mert az „értékelés kifejezés magában rejtí az „értéket”, amit kerülni akar?) okán – vonja kétségbe, Szabó Márton a közpolitikai elemzés filozófiai alapjaira kérdez rá. Kettejük „dumája” más és más – hogy rögtönözzünk egy morzsányi diszkurzív közpolitika-elemzést. Gajdusчек György *értelmes* közpolitikai műveleteket végez, míg Szabó Márton ezek *ésszerűségét* vizsgálja, azaz a bevett közpolitikai műveletekkel végez filozófiai műveleteket. Mert mi is a filozófiai érv? „Nem premisszákkal és következtetésekkel folytatott művelet, hanem a premisszákkal és következtetésekkel végzett műveletekkel folytatott művelet.” (Ryle, 1954)

Ezennel viszont kilépek a filozófiai nyelvhasználatból és technicizált szemzőgből hasonlítom össze a két, radikálisan eltérőnek tetsző és ugyanakkor

egymást kizáró álláspontot a közpolitikai elemzésről. Ehhez segítségül felhasználok egy példaadóan világos, empirikus kutatással és a lehető legszélesebb szakirodalom ismeretével alátámasztott ideáltipikus modellt, amit – ha részleteiben nem is sikerül ismertetnem –, de pedagógiai célokra is messzemenően használhatónak tartok (Mayer–Daalen–Bots, 2004).

A vita értékelésének céljaira kissé átalakított ábrához néhány megjegyzést kell fűznöm.

A hatszög sarkaiban a közpolitikai elemzés különböző *tevékenységei* helyezkednek el, s az eredeti tanulmányban mindegyikhez pontos meghatározás, valamint gyakorlati példa tartozik. Ami azonban még ennél is lényegesebb talán az, hogy ezen tevékenységek meghatározása egy kutatáson alapszik, melynek során a szerzők számba vették a Hollandiában, különböző intézmények, kutatóhelyek, vállalatok, kormányzatok, civil szervezetek, egyetemek által végzett közpolitikai elemzéseket.

A közpolitikai elemzések *stílusainak* elkülönítésekor a szerzők a különböző közpolitikai paradigmákat, iskolákat, modelleket meghirdető és követő szakirodalomra támaszkodtak. Ezen a ponton tehát mind Szabó Márton, mind pedig Gajdushek György kifejezhetné mélységes egyet nem értését. Vélekedhetnének úgy, hogy egyes stílusok nem számítanak közpolitika-elemzéseknek, más társadalomismereti szakterülethez sorolhatók; vagy kétségbe vonhatnák a hatszög létezését, túlságosan szimmetrikusnak s ezért valószínűtlennek tarthatnák, hogy a stílusok éppen így rendezhetőek el. Ki-kí visszahátrálhatna a saját paradigmájába és folytatódhatna a filozófiai vita.

Amire viszont én teszek javaslatot – s ez indokolja a vitában való részvételmet is –, hogy fogadjuk el a szituáció-függő közpolitikai elemzés tervezésének eszméjét.

Az illusztrációnak szánt ábra remekül mutatja, hogy a hatszögből sokféleképpen metszhető ki háromszög (vagy valamilyen sokszög), attól függően, hogy milyen helyzetben kell elvégezni egy közpolitikai elemzést, melyek az elemzés céljai, ki a megrendelője (cég, lobbiszervezet, kormányzat vagy a tudomány), milyen erőforrások (információk és anyagiak) állnak rendelkezésünkre, mik a célkitűzések megvalósulásának eszközei, föltételei, támogatói és lehetőségei, stb. Azaz – feledve a stílusokat akár – kombináljuk bátran – a szaggatott vonalak mentén – a közpolitikai elemzés tevékenységeit.

Mindez egyesek olvasatában jelentheti a közpolitikai elemzések területének fölbomlását, végletes és végzetes relativizálást. Meglehet, a közpolitikai elemzések terrénumát túlságosan tágan vonjuk meg, s ebben maga a közpolitikai elemzés veszhet el. Ám ha már jó előre képesek vagyunk megmondani, hogy melyek azok a tevékenységek és értékek, amelyek vezérlik elemzésünket, akkor evvel megadjuk értékelhetőségének kritériumait is: végül tudni fogjuk, hogy mi a jó közpolitikai elemzés, s mi nem jó; mi az, ami kreatív, s mi az, ami pusztán homályos. S ha azt vesszük, hogy egyetlen stílus sem garantálja eleve a jó és rossz elemzés elkülönítését, akkor a javaslatot akár el is fogadhatnánk.

Úgy érzem, hogy mind Gajdusчек György, mind pedig Szabó Márton hajlamos integráltan gondolkozni a közpolitikai elemzésről.

Szabó Márton ezirányú nyitottságát már idéztem a diszkurzív politikatudomány kapcsán. Másfelől a már említett Gajdusчек–Hajnal-könyv 17. fejezetében a következőket olvashatjuk: „A fentiekben az egyeztetésen alapuló és a racionális közpolitika alkotást mint két, egymást kizáró modellt jelenítettük meg. Az egyeztetésnek azonban a racionális modellben is lehet – kifejezetten pozitív szerepe.” (Gajdusчек–Hajnal, 2010, 255.) Ez a kijelentés még nem azonos az integrációval, ahogy ezt például William N. Dunn tankönyvében megtalálhatjuk (Dunn, 2011 – jelenleg a leghasználtabb tankönyv. Lásd még az online tananyagot: <http://www.policyonline.org/>), de ahhoz egészen hasonló szellemű, még ha Gajdusчекék gondosan el is kerülnek, hogy az argumentatív fordulatba besorolnának. Gajdusчек másik „beismerő vallomása” az, hogy a közpolitikai célok tekintetében elismeri az argumentáció fontosságát, de a politikai ciklus ezen pontján nem terjeszkedne túl. Tehát – véleményem szerint, akár az egyeztetés diszkurzív előfeltételei is adottak volnának.

Még további két, a vitához ugyan szorosan kapcsolódó, noha nem annak főszórához tartozó, szemléletbeli szempontot kell megemlítenem, ami a feleket látványosan elválasztja egymástól. Egyik a *közpolitika gazdaságára* vonatkozik, másik a *politikához való viszonyra* (s mint látni fogjuk, ez utóbbi esetben inkább konvergálnak a nézetek).

Gajdusчек György, abbéli igyekezetében, hogy mind tudományosabbra hangolja a közpolitika értelmezését, alkalmasint be is szűkíti azt. A „mi a köz-

politika (és főként: mi a közpolitikai elemzés)?” kérdésére adott föltételezett válasza inkább kizár, mint befogad.

Gajdusчек György először is megfogalmazza – maga által is önironikusnak szánt, noha öniróniáját érezhetően nem egészen komolyan gondolva – azt az „idejétmúlt” tudománymódszertani alapállást, amelynek talajáról a Szabó Márton által előadott – szintén tudománymódszertani – javaslatot kritika tárgyává teszi. Ez a pozitivistá tudomány szemlélet. Voltaképpen evvel csupán azt állítja, hogy lehetséges a társadalomtudomány és ezen belül a tudományos közpolitika-elemzés. Érdekes módon, ha egy kicsit is átgondoljuk, akkor ez nem áll szemben avval, amit Szabó mond; szerinte is lehetséges a tudományos közpolitika-elemzés, s jöllehet más módszertant javasol, de még mindig bőven a pozitívizmus paradigmáján belül marad. A *magyarázat* és *megértés* épp’ úgy része ennek a paradigmának, mint a technikai elemzés, ami persze soha nem hozhat végleges eredményeket a technikák folyamatos fejlődése, sőt, eredendő bizonytalanságuk okán sem.

Közbevetőleg: régóta kísért (s nem csak a fizikában) Heisenberg *A rész és az egész* című könyvének (Heisenberg, 1975) határozatlansági elve, mely szerint nem lehet korlátlan pontossággal ismerni egy részecske ugyanabban a pillanatban felvett helyzetét és impulzusát. Heisenberg ugye nem posztmodern gondolkodó? (És igaza van Hankiss Elemérnek, amikor egy interjúban azt mondja, hogy a modern kvantumfizika szemléletének óhatatlanul be kell törnie a társadalomtudományokba.) Jon Elster (Elster, 2001) „Amikor a racionalitás kudarcot vall” (38–49.) éppen a racionális választás iskolájából kijövet foglalkozik a „határozatlansággal”, a meghatározhatatlansággal. Ebből a szempontból gondolja át a társadalomtudományok tudományos státuszát is, a könyv egy későbbi, kibővített változatának (Elster, 2007) zárófejezetében: „Conclusion: Is Social Science Possible?” (445–469.) Elképzelhető, hogy vitánk is könnyen áttehető volna az elsteri „heisenbergi fordulat” keretébe, s akkor lehet, hogy a diszkurzív közpolitika egy ilyen „betörési pont” volna.

Akkor mégis hol van a nézeteltérés? Véleményem szerint abban, amit Gajdusчек *nem mond ki* a saját álláspontjáról, azaz nem határozza meg a „pozitivistá eszményt” és abban, *ahogy* kimondja a saját álláspontjának kizárólagos érvényességét.

Mi az, amit – hangsúlyozom: megérzésem szerint! – Gajdusчек *nem mond ki*? Mindenek előtt azt, hogy a közpolitika „tudományán” belül ő a haszonelvű, benthami vétetésű, a chicagói közgazdasági iskolában csúcsra jutott és az amerikai akadémia által kanonizált, abszolút mainstreammé avatott, rational (public) choice-iskola hívének tartja önmagát. Ennek eredményeként minden, ami ebbe az iskolába beszuszakolható, az elfogadható közpolitikaként vagy annak elemzéseként. Logikusan ebből következik aztán vitacikkének legértetlenebb, költőinek szánt, ezért eleve nemlegesen már eleve megválaszolt

kérdése: „Tudna-e [ti. Szabó] olyan közpolitikai témát mondani, amelynek diszkurzuselmzését értelmesen el lehetne végezni?”

Természetesen számtalan ilyen téma van, s akadnak köztük olyanok, amelyeket csak és kizárólag diszkurzív, narratív módszerekkel lehet elemezni, s olyanok, melyek nem a közpolitika „tudományát” kanonizálni hivatott műhelyekben születnek.

Gajduschek György számára is ismert Graham T. Allison elemzése (Allison, 1971) a kubai rakétaválságról. Említi (Gajduschek–Hajnal, 2010: 74.), azonban pusztán egy a közpolitikai szereplőkre vonatkozó meglehetősen homályos utalásban, a lehetséges modellek tárgyalásakor (de nem említi a mű önkritikus és új, előzőleg titkosított iratokat figyelembe vevő, alapvetően bővített változatát – Allison–Zelikow, 1999).

Allison és Zelikow elemzésének a lényegét annak kiindulópontja nevezi meg látványosan, s ez a kubai rakétaválságból levont tanulság, ahogy ezt John F. Kennedy elnök megfogalmazta volt: „A végső döntés lényege áthatolhatatlan marad a külső megfigyelő számára – gyakran voltaképpen a döntéshozó számára is.” A mű a racionális döntések kritikája, sőt, egyes esetekben veszélyes voltának föltárása. A racionális, kiszámítható viselkedés tézise a hidegháborús korszakban az volt, hogy a nukleáris háború elkerülésének legjobb módja a nukleáris fegyverkezés, hiszen senki sem akarhat *értelmes* ember létretevére öngyilkosságot elkövetni. (Tegyük hozzá zárójelben, hogy a racionális döntésnek lehet irracionális – előre nem kiszámítható kimenetele, egy helytelen következtetésnek kollaterális nyeresége, ahogy a hidegháborús logikának az 1989-es rendszerváltozások.) Az Allison–Zelikow-elemzés világosan kimutatja, hogy ez egyáltalán nincs így. Például a japánok nem támadták volna meg Pearl Harbort, ha értelmesen kiszámolják, hogy sem gazdasági potenciáljuk, sem katonai erejük nem elegendő ahhoz, hogy megnyerjenek egy háborút az Egyesült Államok ellen. Ugyanez a történelmi esemény – Pearl Harbor bombázása 1941-ben – egy másik értelemben is megmutatja a racionális döntések függését a nyelvi elemzéstől. A támadás előtt az amerikai titkosszolgálatok már elegendő információval rendelkeztek a japánok szándékairól, és ezeket „támadási fenyegetettségként” *értelmezték*. Ugyanakkor Pearl Harbor parancsnoka szabotázsztól tartott, s ez ellen védekezett avval, hogy a repülőgépeket közel húzta egymáshoz és a katonák sorfalat álltak körülöttük. Talán szabotázs elhárítására ez racionális intézkedésnek minősülhetett volna, a valóságban viszont elősegítette a japán csapás sikerét, *hatékonyan* növelte az ellenség támadásának erejét.

Graham T. Allison 1971-es munkája ma már a közpolitikai elemzés klaszszikusának számít, a harvardi Kennedy School of Government kormányzatot és közpolitikát kutató és oktató intézményének „bibliája”. Nem mellesleg azonban a racionális döntések elméletére alapozott közpolitikákkal némiképp szembenálló, azokat azonban inkább pluralizáló megközelítések tankönyve. (Episz-

temológiai háttérében az írásom elején említett Herbert A. Simon „kielégítő” – „satisficing” fogalma áll, ami az *ésszerű* döntésekhez kapcsolódik. A munka Simonnak a bürokratikus döntéshozás mibenlétéről szóló fejtegetéseit is alapul veszi. Allison állításait – legkevésbé sem meglepő módon – Milton Friedman, a chicagói közgazdaságtani iskola vezéralakja bírálja.)

Vegyünk azonban másik példát egy, a közpolitikai szakirodalom számára teljesen ismeretlen műből, a közpolitikai elemzők körében teljesen ismeretlen szerzőtől, Richard Vahrenkamptól (Vahrenkamp, 2001), valamint (Vahrenkamp, 2010). Még a narratív közpolitika-elemzés sem tartja számon ezt a munkát, ám jól érzékelteti, hogy ott is találhatunk olyet, ahol nem is keresnénk.

A közhiedelem úgy tartja, hogy Hitler legsikeresebb közpolitikája az autópálya-építés volt. Ez a *nemzetiszocializmus* „népi” programjába illeszthető, ahogy a „népautót minden németnek”, a Volkswagen gyártása, a népi televízió, a népi rádió, a tömbházak és a népi üdültetés. A gazdasági racionalitás alátámasztotta ezt a politikát, amelynek célkitűzése egy modern, iparosodott, fejlett infrastruktúrával rendelkező, az USA-val versenyképes Németország és a fogyasztói társadalom megteremtése volt. Legalábbis utólagosan elvégezhető ilyen keretben is a közpolitikai elemzés, noha Németország akkori személyautó-állománya, önmagában, nem tette volna szükségessé autópályák építését. (Az Egyesült Államokban, éppen a német mintát véve alapul, Eisenhower elnök csak 1955-ben hirdetett meg autópálya-építési programot.) A nemzeti-szocialista autópálya-projekt során számos hatástanulmányt, közpolitikai elemzést készítettek, amelyek a foglalkoztak a forgalom kérdéseivel, a döntéshozatallal, szervezeti háttérrel és természetesen a finanszírozással. Ezek mellett erős hangsúllyal jelentek meg a táj esztétikájának és a propagandának az igényei is. Richard Vahrenkamp – irdatlan sok adatra, elemzésre, korabeli anyagra, szakirodalomra támaszkodva – elbeszéli nekünk, hogy az autópálya-építés miért nem volt egyszerű közpolitikai cél, hanem sokkal inkább célok hálózata, integráló, „hálózati eszme” (Netzidee).

S jóllehet szívesen ismertetném teljes egészében Vahrenkamp munkáit e tárgyban, csak egyetlen alcélt említek itt meg. Az állam, a Volkswagen-gyár beindításával a motorizálás (személyi közlekedés) kiterjesztését, általánosabban a fordizmust, a tömegtermelést és tömeges jólétet akarta Németországban meghonosítani. Henry Ford igen népszerű volt Németországban, 1923-ban németül is megjelent önéletrajzi művének 1940-ig 33 kiadása látott napvilágot. Fordot Hitler is nagyon kedvelte: a KdF („Kraft durch Freude” – Örömteli Erő) autó gyártásával megbízott Volkswagen-gyár 1938-as beindulásának évében Henry Ford kitüntetést vehetett át Adolf Hitleről. Hitler csodálata nem csak a fordizmusnak szólt, hanem Henry Ford antiszemitizmusát is értékelte, s idézi is Ford 1921-es pamfletjét a *Mein Kampf*-ban.

S hogy mi köze mindennek a közpolitikához? Nos, Richard Vahrenkamp autópálya-építésről szóló narratív közpolitikai elemzésének – noha egyáltalán

nem történik név szerint erre utalás és módszertani kérdésekkel sem foglalkozik a szerző – sikerül bemutatnia, hogy miért válhatott a Hitler szívének oly’ kedves autópálya-építési program a „nácizmus emlékművévé”, egyszerre leírva, *magyarázva* és *megértve* a nácizmus lényegét. Olyan elemzés tehát, mely válaszol Gajdushek György költői kérdésére: s jelen esetben, ebben a témában érzésem szerint csak egy ilyen típusú elemzés lehet kielégítő. (Azt, hogy történeti témákban mennyire gyümölcsöző lehet a narratív elemzés, nem csak Napóleon mondása, miszerint „a történelem az a hazugság, amit mindannyian elhiszünk” magyarázhatja, de lásd a játékelméletet is gazdagító tanulmánygyűjteményt: Bates, Greif, Levi, Rosenthal és Weingast, 1998).

Ha pedig hazai vizekre evezünk, akkor csak futólag említem meg, hogy jómagam a pécsi Európa Kulturális Fővárosa 2010 narratív közpolitikai elemzésével kísérletezem (Bretter, 2014). Ezen belül például a Kodály Központ (koncertterem) beruházása nem egy klasszikus költséghaszon-elemzés eredménye, illetve azt nem a működtetés költségeinek és a város teherbíró képességének kiszámítása alapozta meg, hanem a politikusok, kulturális intézményvezetők, civil szervezetek, közvélemény egyetértése egy storyban, amit állítólag a város mesél önmagáról, melynek címe: „Pécs száz éve vágyik egy koncertteremre”. Ezért nem épült meg a koncertterem gazdaságosan egy bevásárlóközpont tetején – ahogy mondjuk Japánban egy közpolitika-elemző bizonyára kiszámolta volt, hiszen ott elfogadott megoldás; vagy nem a zsinagóga alakult át koncertteremmé 500 millió forintból szemben a 7,6 milliárddal, amennyibe az új került.

Mondhatná persze Gajdushek György, hogy érdekesek, érdekesek az általam említett esetek, de semmi közük a közpolitika-elemzéshez. De hát éppen erről van szó. Ha eleve szűkre vonjuk meg egy meghatározás és ízlés és kánon szerint a közpolitika körét, akkor nyilván eleve azt is meghatároztuk, mi lehet része és mi nem. Jómagam nem hiszek az ilyen definícióknak és inkább élvezem a közpolitika változatosságát és gazdagságát (Hajer–Wagenaar, 2003).

Végül a másik szemléleti kérdés, melyet említettem, a politikához való viszonyt érinti.

Gajdushek György vitacikkének „Az elmélet alkalmazása a lokalitásban” című betétdarabja talán nem is gondolatmenet, hanem keserű kifakadás, ami a „klasszikus közpolitika-elemzés” hiányát siratja.

Tekintsünk el most egy pillanatra attól, hogy az alcímbe szereplő lokalitás alatt nem a helyi társadalmat, önkormányzatot, netán régiót kell – azt hiszem – értenünk, hanem a „magyar rögválóság” szinonimáját.

Itt Gajdushek megkérdezi magamagától, hogy vajon hol van a narratív közpolitika helye a gyakorlatban, a mai Magyarországon? Két – állítása szerint – ellentétes választ is ad a kérdésre, melyekről azonban kis szövegértési erőfeszítéssel kideríthető, hogy voltaképpen egyazon válasz cinikusabb és politikusabb változatáról van pusztán szó. A cinikus válasz szerint a politikát a „süket duma” jellemzi, tehát, ha minden a „narratíva”, akkor a „narratív közpolitikai elem-

zésnek nincs alternatívája”. A politikusabb válasz szerint a politikát a pártpolitika és a média uralja és „klasszikus közpolitika-elemzést” alig végeznek Magyarországon, ilyen szakemberek alig találhatók a minisztériumokban, tehát... ezek szerint is csak a „narratívák” elemzése marad meg lehetőségként.

Lehet, hogy Gajdusчек annyira utálja a politikát, hogy megpróbálja magát biztonságos, úgymond pozitivista távolságba pozicionálni tőle? S ha igen, akkor nem lehetséges, hogy ily módon belesodródik Szabó álláspontjába, aki viszont éppen, hogy majd’ mindent politikaiként értelmez?

Mélyen egyetértek avval, hogy a kopár szikon alig sarjad a közpolitika. S még meg is toldom avval, hogy ott sem terem, ahol márpedig törvényi előírás van a termésre. Törvény szabja meg ugyanis, hogy minden törvényjavaslatához hatástanulmányt kell mellékelni, ami az esetek túlnyomó többségében közpolitika-elemzést jelentene. Továbbmegyek. A politika jelenlegi hatalmi rendjében és az egyéni képviselői indítványok dömpingjében, valamint a rögtönítélő alkotmányozás korában végleg nehéz megmondani, hogy miként születik meg egy közpolitika, milyen elemzésekre támaszkodik, ha egyáltalán. Gajdusчек György kétségbeesése amiatt, hogy a közpolitika narratívákra bomlik, végső soron pedig egyetlen víziónak rendelődik alá, jogosnak tűnik. Egy érveléssel több, hogy komolyan vegyük a narratív közpolitika-elemzést (lásd a fentebb a Richard Vahrenkamp kapcsán mondottakat).

De a közpolitikát nem a narratíva felől fenyegeti végveszély.

Ma mindinkább úgy tűnik, hogy az állam egy új teóriája és a közszolgálat új megszervezése, valamint az ennek megfelelő intézményrendszer, az oktatástól a kutatásig és közigazgatásig az, ami a közpolitikát igazán háttérbe szorítja. Elegendő ehhez elolvasni Fodor G. Gábor és Stumpf István tanulmányát (Fodor–Stumpf 2008), hogy világosan lássunk magunk körül. A megismerés helyett, saját akarattal rendelkező, neoweberinek titulált állam szüli a jó kormányt, ami szemben áll avval a koncepcióval, miszerint az állam feladata a jó kormányzás, amit az az állampolgárok felé szolgáltatásként, megbízás alapján végez (New Public Management kritikája és elvetése, illetve egyes elemeinek beépítése a Jó Állam koncepciójába). A szerzők szerint egyszerűen kitalálhatjuk, hogy mit csinálna ez az állam, saját akarata birtokában. „Az állam, ha akarhatná, a kormányzás politikai természetének elsődlegességét hangsúlyozná, és ennek megfelelően módosítaná a neoweberi paradigma hangsúlyait. Például: az államot magáért az állam kedvéért kell megerősíteni; a bürokráciát a politikai hatalom szolgálatába kell állítani; a demokrácia kiszélesítésére azért van szükség, hogy az állam megnyerje bizonyos társadalmi csoportok támogatását; az állam ugyanebből a célból avatkozna be a piac működésébe is, mert politikájának egyszerűen több nyertest, mint vesztest kell előállítania.” (I. m. 19., „Mit tenne az állam?” alfejezet.)

Vajon nem egy narratíváról van itt szó? A Jó (providenciális) Állam a főszereplő, saját morális jellemmel és konkrét célokkal, aki a róla folyó storyban

népmesei, élet-halál harcot folytat számtalan ellenségével, de támaszkodhat a legkisebb királyfi megváltó segítségére. A Jó Állam (sic!) aztán ledobja „tudományos jelmezét” és föllép a politika népi színpadán is, a közigazgatás átalakításáról szóló darabban, a Magyar Zoltán Közigazgatás-fejlesztési Programban.

De nem akarom a klasszikus vagy narratív közpolitika-vitát most áttenni a Good Governance-Go(o)d Government diskurzusba, ami amúgy is szélesen hömpölyög a magyar tudományos és politikai élet periferiáin. Csak jelzem, hogy a narratív közpolitika-elemzésnek talán itt is volna némi keresnivalója.

Szinte az előző gondolatmenetet folytatva, tehát egyáltalán nem ellentétben Gajduscheck Györggyel, Szabó is valóban mindent politikának lát, ám ebbéli látásmódját Carl Schmittől eredezteti. Egy remek (ám éppen az alábbi tézis tekintetében kritika tárgyává tehető) tanulmányban elemzi, és számos írásában idézi Schmitt „a politikai” fogalmát. Láthatólag elfogadja Schmitt nézetét, ami az állam és társadalom közötti válaszfal lebomlásáról, elmosódásáról szól. „Az állam és a társadalom kölcsönösen áthatja egymást, s minden eddigi államinak számító ügy társadalmivá, és megfordítva, minden eddigi „csak” társadalminak számító ügy államivá válik, miként ez egy demokratikusan szervezett közösségi szervezetben szükségszerű módon bekövetkezik.” Szabó számára ebből a schmitti alapvetésből következik, hogy „a huszadik században már jogosulatlan a politikai és az állami azonosítása, ami azt is jelenti, hogy nem lehet világosan meghúzni a politikai és a nem politikai közötti határvonalat. A politikai jelző használata bizonytalanná vált, mert az állam már nem a politikai egység centruma és modellje. És nincs más centrális intézmény vagy objektív struktúra, amely elfoglalná helyét, és egyértelműen kijelölné a politikai és a nem politikai közötti határvonalat. Nem lehet kétséges, hogy közben a politika egésze is megváltozott: többé már nem rögzített intézmények, standard rendek, cáfolhatatlan ideák és született politikai osztályok örökérvényű cselekedete, hanem az egymással nyilvánosan rivalizáló erők küzdelmének a területe és konstrukciója.” (Szabó, 2003: 40.) (A baj evvel a nézettel az, hogy a politikai fogalmával együtt aztán ránk tör Carl Schmitt egész politikafilozófiája s vele együtt a barát–ellenség totalizáló fogalompár. Ez ellen már küzd Szabó Márton is, váltakozó sikerrel, és jómagam is próbálkoztam már – Bretter, 2003.)

Itt, a politikaihoz (a politikához) való viszonyban valóban mély meggyőződések, akár világlátások ütköznek össze, melyek között nem tisztem sem igazságot tenni, sem pedig hidat verni. Csak annyit szögeznék le empirikus érvennyel, hogy az *excrementum*hoz, amit a politikus nagy kínkeservvel és olykor jogos büszkeség árán hoz létre, alapvetően kétféle viszonyulás építhető ki: a köztisztasági alkalmazotté, aki azonnal eltakarítaná; a másik az archeológusé vagy laborosé, aki élvezettel turkál benne. Mégis, az utóbbihoz érzem magam közelebb.

IRODALOM

- Allison, Graham T. (1971): *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*. Little Brown.
- Allison, Graham T.–Zelikow, Philip (1999): *Essence of decision : explaining the Cuban Missile Crisis*. 2nd ed. New York, Longman.
- Bates, Robert H.–Greif, Avner–Levi, Margaret–Rosenthal, Jean-Laurent–Weingast, Barry R. (1998): *Analytic Narratives*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid modernity*. Cambridge–Malden, Polity Press, Blackwell.
- Bretter Zoltán (2003): Apolitika, depolitizálás, antipolitika – Carl Schmitt liberalizmus-kritikájának néhány eleme. *Világosság*, 2003, 7-8. 43–52.
- Bretter Zoltán (2014): Az EKF – Pécs2010 közpolitikai értelmezése: az állatorvosi ló. In: Tuka Ágnes–Glied Viktor (szerk.): *Pécs a többszintű kormányzás csapdájában*. Publikon, Pécs. 88–108.
- Dunn, William N. (2011): *Public Policy Analysis*. 5th ed. Pearson.
- Elster, Jon. (2001): *A társadalom fogaskerekei*. Fordította: Helmich Zoltán és Szántó Zoltán. Budapest, Osiris.
- (2007): *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Fodor Gábor G.–Stumpf István (2008): Neoweberi állam és jó kormányzás = Nemzeti Érdek. *Századvég*, II. évf., 3.: 5–26.
- Gajdusчек György (2013): „Diskurzus” vagy „süket duma”? Gondolatok, megjegyzések Szabó Márton: Közpolitikai diskurzuselemzés c. dolgozatához. *Politikatudományi Szemle*, XXII. évf., 1. szám. 117–131.
- Gajdusчек György–Hajnal György (2010): *Közpolitika*. Budapest, HVG-ORAC.
- Gross Alan G.–Dearin Ray D. (2003): *Chaim Perelman*. New York, SUNY.
- Hajer, Maarten A.–Wagenaar, H. (2003): *Deliberative Policy Analysis – Understanding Governance in the Network Society*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Heisenberg, Werner (1975): *A rész és az egész*. Fordította: Falvay Mihály. Budapest, Gondolat.
- Mayer Igor S.–Daalen C. Els van–Bots Pieter W. G. (2004): Perspectives on policy analyses: a framework for understanding and design. *International Journal of Technology, Policy and Management*, 4. évf. 2 (July 7): 169–191.
- Pál Gábor (2013): A közpolitikai diskurzuselemzés perspektívái – Hozzászólás egy vitához. *Politikatudományi Szemle*, XXII. évf., 2. szám. 117–132.
- Perelman, Chaïm (2000): The New Rhetoric: a Theory of Practical Reasoning. In: *The Rhetorical Tradition: Readings from Classical Times to the Present*. Patrícia Bizzell and Bruce Herzberg, New York, Bedford. 1384–1409.
- (1965): *An Historical Introduction to Philosophical Thinking*. Random House.
- Perelman, Chaïm–Olbrechts-Tyteca, Lucie (1969): *New Rhetoric: Treatise on Argumentation*. University of Notre Dame Press. Original edition, *Traité de l'argumentation: La nouvelle rhétorique*. Paris, Presses Universitaires de France (1958).
- Rawls, John (1993): *Political Liberalism*. New York, Columbia University Press.
- Roe, Emery (1994): *Narrative policy analysis: theory and practice*. Durham, Duke University Press.
- Ryle, Gilbert (1954): Proofs in Philosophy. *Revue Internationale de Philosophie*.

- Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai: Elméletek és elemzések*. Budapest, L'Harmattan.
- (2012): Közpolitikai diskurzuselemzés. *Politikatudományi Szemle*, 21. évf., 3.: 7–35.
- Toulmin, Stephen E.–Rieke, Richard D.–Janik, Allan (1984): *An Introduction to Reasoning*. New York–London, Collier–Macmillan.
- Vahrenkamp, Richard (2001): Die Autobahn als Infrastruktur und der Autobahnbau 1933–1943 in Deutschland. *WorkingPaper in the History of Mobility*, 3.
- (2010): *The German Autobahn, 1920–1945: Hafraba visions and mega projects*. 1. Aufl. ed. Lohmar, Josef Eul.
- Wagenaar, Hendrik (2011): *Meaning in action: interpretation and dialogue in policy analysis*. Armonk, M. E. Sharpe.

ÉRTELEM ÉS ÉRZELEM... ÉS MEGINT CSAK ÉRTELEM

Hozzászólás Kiss Balázs *Érzelmek a politikatudományban* című cikkéhez

Szűcs Zoltán Gábor

(tudományos munkatárs, MTA TK Politikatudományi Intézete)

Nagy örömmel olvastam Kiss Balázs írását arról, miszerint nagy szükség volna rá, hogy komolyan vegyük az érzelmek szerepét a politikában. A szöveg egyik legfőbb erényének azt éreztem, hogy rendkívül árnyaltan fogalmazta meg az „affective turn” iránti igényt. Ha jól értem, azt mondta:

- 1) Nem az az „affective turn” oka, hogy egy új jelenség jelent volna meg, hanem csupán egy mindig is jelenlévő és ható tényező válik ezáltal jobban láthatóvá.
- 2) Azt sem mondja, hogy az érzelmek korábban sosem játszottak szerepet a politikatudományi diskurzusban. Éppen ellenkezőleg, az „affective turn” irodalmára támaszkodva bemutatja az ókori görögökig visszanyúló előzményeket.
- 3) A racionális érdekkövető egyén előtérbe kerülését a XX. század közepére nem kizárólag a tudomány önmozgásával, hanem részben tágabb kulturális kontextusok hatásaival magyarázza, ahogy az „affective turn” okait is sokrétűen, bár tömören mutatja be.
- 4) Ugyanakkor világosan meghatározza az „affective turn” tudományos jelentőségét: az érzelmek magyarázó szerepére való hivatkozás részben eltérő predikciókhoz vezet a racionális érdekkövetés modelljéhez képest, részben alternatív magyarázatokat kínál.

A szöveg tehát amellet foglalt állást, hogy az érzelmek iránti nagyobb figyelem (nagyobb „láthatóságuk”) megújíthatja a politikatudományt, de nem igényel „radikális változást”. De – tehetjük fel a kérdést – *mennyire lehet nem radikális* egy fordulat, amely látszólag a politikatudományban népszerű racionális emberkép alapvető elemeivel kíván szakítani?

Én amellet fogok az alábbiakban érvelni, hogy az „affective turn” – ahogy azt Kiss Balázs írása prezentálja és ahogy az a tudományos gyakorlatban megfigyelhető – valóban *meglepően kevés radikalizmust* igényel, mégpedig két okból:

- 1) egyrészt azért, mert a racionális érdekkövető egyén modellje meglehetősen gazdag és változatos, és korántsem minden változata áll szükségképpen szemben az érzelmek komolyan vételének igényével, mert eleve nem is biztos, hogy értelem és érzelem, mint két sajátos és lényegileg különböző emberi képesség szembeállításán alapulnak;
- 2) másrészt azért, mert az érzelmek bevonása a tudományos vizsgálódásba a kutatás tárgyára és nem a kutatás módszereire vonatkozik, s így nem szükségképpen igényli, hogy máshogyan műveljék a tudományt.

Úgy is mondhatnám, hogy az „affective turn” nem szükségképpen áll kibékíthetetlen ellentétben azzal a tudományos paradigmával, amelyhez a racionális érdekkövető egyén emberképe is kapcsolódik. A racionális érdekkövető egyén modellje ugyanis legalább három dolgot feltételez: módszertani individualizmust (egyénpontúság); az ember képességét, hogy képes logikusan végiggondolt érdekkalkulációra (racionalitás mint belső állapot); az embernek azon tulajdonságát, hogy cselekvései konzisztensek valamiféle racionalitáskritérium szempontjából (racionalitás mint mechanizmus). Ezen három feltétellel mindegyike jelentősen lazítható azonban anélkül, hogy paradigmatisz szakításra lenne szükség a tudományos magyarázatnak azzal a racionalista stílusával, amelyhez a racionális érdekkövető egyén modellje is kapcsolódik.

Mint tudjuk, Thomas S. Kuhn paradigmaváltás és normáltudomány fogalmi eredetileg nem egymással rivalizáló elméletek jelenlétére vagy hiányára vonatkoztak, hanem olyan helyzetre, ahol a tudományos érvek és bizonyítékok vagy összevethetők egymással (normáltudomány) vagy nem (paradigmaváltás), attól függően, hogy mennyire osztoznak a kutatók bizonyos feltevésekben az érvényes tudományos tudással kapcsolatban (Kuhn, 2002). A társadalomtudományok mindennapi gyakorlatától egyébként nem teljesen idegen az inkommenzurabilitás, annak köszönhetően, hogy nem csak az elméleti háttér, de az érvényes következtetésre vonatkozó elképzelések is radikálisan különbözhetnek, de az „affective turn” esetében nem szükségképpen ez a helyzet.

Hogy a racionális érdekkövető egyén modellje a maga legtisztább és legegyszerűbb formájában nem lehet teljesen realizisztikus, azt már a klasszikusok is tudták.¹ És ez így is van rendjén: egy modell az modell, s mint ilyen számos kikötést, leegyszerűsítést tartalmaz annak érdekében, hogy elemibb szintű jelenségekre lehessen visszavezetni komplexebb jelenségeket. A jó modell azonban nem is maradhat teljesen életszerűtlen, hiszen akkor nem magyaráz meg semmit. Gondoljunk például arra, hogy már Mancur Olson is abból indult ki, hogy a kollektív cselekvés legelemibb tapasztalati tényei is ellentmondanak a racionális érdekkövető egyén modelljéből kézenfekvően adódó predikcióknak, ezért szükség van arra, hogy egy kicsit növeljük a modell komplexitását, ha csak nem akarjuk feladni annak legfontosabb elemeit, mindenekelőtt a mód-

szertani individualizmust. A szelektív ösztönzők elmélete persze elegáns és az eredeti elméleti feltevésekkel nagymértékben konzisztens megoldás volt erre a problémára (Olson, 2002).

De Tversky és Kahnemann laboratóriumi kutatásai óta azt is tudjuk, hogy a racionális érdekkövető ember modelljével, a valósággal való megfelelés szempontjából, más típusú problémák is vannak. Az emberek ugyanis egészen egyszerűen nem úgy gondolkodnak, ahogy az a logika alapján elvárható lenne. Sőt, az úgynevezett következtetési heurisztikák a valószínűségszámítással kapcsolatos szisztematikus torzításokat eredményeznek. Magyarán, a fentiek közül a második feltétel nem tartható minden további nélkül, ha realisztikus képet akarunk kapni az ember viselkedéséről, s a problémák még csak nem is ott kezdődnek, hogy ki vannak hagyva a képből az érzelmek (Tversky–Kahnemann, 2004). Azóta az ilyen típusú, kísérleti módszerrel dolgozó vizsgálatoknak se szeri, se száma.

Mulatságos módon ugyanakkor nincs is szükség racionálisan gondolkodó lényekre ahhoz, hogy azok a formális modellek jól leírják a valóságot, amelyeken a racionális érdekkövető egyén emberképe is alapul. Biológusok például nagymértékben támaszkodnak az evolúciós játékelméletre (amelyet a politikatudomány később kerülőúton maga is beépített az eszköztárába), amikor nyilvánvalóan logikus gondolkodás képességével nem rendelkező élőlények viselkedését próbálják megmagyarázni. Elég, ha létezik egy mechanizmus (pl. a szűkös erőforrások, és az ezekért folyó versengés okozta szelekciós kényszer), amely bizony viselkedési mintázatokat következetesen jutalmaz, másokat büntet, ebben az esetben joggal mondhatjuk, hogy függetlenül az illető élőlény (pl. *horribile dictu* lehetnek azok akár baktériumok is) belső állapotaitól, egy bizonyos viselkedés akkor racionális, ha olyan mintát követ, amely több előnyhöz juttat, mint más viselkedés. Vagyis, ha a harmadik feltétel teljesül, nincs is feltétlenül szükség a másodikra (Maynard Smith, 1984). És egy ilyen következtetés, hangozzék ez bármilyen furcsán is elsőre, egyáltalán nem idegen a rational choice ortodoxiájától sem. Peter Ordeshook például azt írja: „people’s actions are purposeful, by which we mean the act or behavior may be interpreted as directed to the attainment of a goal.... Purposeless behavior then is that which is not interpreted as directed to a goal” (Ordeshook, 1986).²

Végül az is kérdéses, hogy a módszertani individualizmus a maga teljes következetességében egyáltalán tartható-e. Vannak kutatók ugyanis, akik azt állítják, mégpedig összehasonlító etológiai kísérleti eredményekre alapozva, hogy az ember megkülönböztető jegye éppenséggel a rendkívül fejlett szocialitása és kooperációs készsége (éles ellentétben a többi emberszabásúakkal). Ad absurdum, az ember legalább annyira születik altruistának, mint önzőnek, és az egyedfejlődés során fokozatosan tanulja meg az altruizmus korlátait. Hogy

félreértés ne essék, nem arról van szó, hogy kvázialtruiztikus viselkedésmin-ták figyelhetők meg, amiket vissza lehet vezetni a racionális érdekkövetésre (vö. reciprok altruizmus), hanem, hogy az ember altruista a szó eredeti értelmében. A neves viselkedéskutató, Michael Tomasello (2011) a filozófus John Searle-től (1995) kölcsönözte a kollektív intencionalitás fogalmát ennek a jelenségnek a leírására, amelynek létezését ötletes és rendkívül szofisztikált kísérletek sorában mutatták ki, és amelynek meglétét az ember legközelebbi rokonai, a csimpánzok esetében viszont nem sikerült kimutatni. A kollektív intencionalitás azt jelenti, hogy már az egészen kicsi gyerekek is hajlamosak azt feltételezni, hogy a környezetükben megjelenő, velük interakcióba lépő emberekkel egy közösen osztott normarendszer alapján közös célok érdekében közös cselekvéseket hajtanak végre, s jutalmazza a feltételezett normának és céloknak megfelelő egyéni viselkedéseket és büntetik az azoktól való eltérést. Velük ellentétben hasonló körülmények között a csimpánzok érdekes módon nem mutatnak olyan viselkedést, amely közösen osztott normák vagy közös célok meglétére utalna. Ha kicsit ironizálni akarnék, azt mondhatnám, hogy a csimpánzok sokkal inkább racionális érdekkövető lények, mint az ember. Mindez nem jelenti természetesen, hogy az ember ne tudna „önző” viselkedéseket mutatni, sőt, a kollektív intencionalitás képességének kifejlődése történeti (evolúciós) perspektívában remekül magyarázható módszertani individualista alapon, de a jelen szempontjából, úgy tűnik, az önzés egyáltalán nem feltétlenül elemibb tulajdonságunk, mint az altruizmus bizonyos formái, ezért könnyen lehet, hogy az első feltételt is lazítani kell, ha realisztikusabb képet akarunk kapni az emberről.³

A felhozott példák mindegyike azt mutatja, hogy még mielőtt behozzuk az érzelmeket a képbe, a racionális érdekkövető egyén modellje számos ponton finomítható, feltételei lazíthatók anélkül, hogy az emberi viselkedés racionalitásának feltevéséről le kellene mondanunk. Olson esetében csak arról van szó, hogy az ortodoxia keretei között kell kicsit árnyalni a képet, Tverskyék nyomán már súlyosabb problémához jutunk, hogy tudniillik az emberi információfeldolgozás tényleges folyamatai szempontjából vett racionalitás könnyen konfliktusba kerülhet a logikai értelemben vett racionalitással. Az evolúciós biológusok példája viszont arra mutat rá, hogy a mechanizmus értelmében vett racionalitás nem feltétlenül esik egybe a belső állapot értelmében vett racionalitással, és előbbi vígan elvan az utóbbi nélkül. Míg a kollektív intencionalitás fogalma azt is megmutatja, hogy a módszertani individualizmus elméleti eleganciája nem tévesztendő össze annak realisztikusságával. De, és ez a kulcsmozzanat: ezek az eredmények egyike sem jelent paradigmátikus lép-tékű szakítást a racionalisztikus emberképnek is otthont adó tudománnyal. Hogy úgy mondjam, Tomasello elmélete a kollektív intencionalitásról, vagy az evolúciós játékelmélet ugyanannak a normáltudománynak a részei, mint a

rational choice. Eredményeik összevethetőek, egymással versenyeztethetőek, bizonyos mértékig egymáshoz is kapcsolhatóak maradnak.

Ideális esetben ugyanez a helyzet az „affective turn”-nel is. Az érzelmeken alapuló magyarázat ugyan komplexebb motivációs struktúrát feltételez, mint a racionális érdekkövető egyén égbekiáltóan életszerűtlen, restriktív modellje,⁴ de ha máshoz nem is, a mechanizmus értelmében vett racionalitáshoz nagyon is ragaszkodhat. Egy érzelmeit kifejezni akaró egyén részéről nem kevésbé racionális (a motivációival konzisztens) viselkedés elmenni szavazni, mint amennyire egy önző, kizárólag a csekély közvetlen anyagi hasznot és a választáson való részvétel magasabb költségeit mérlegre tevő egyén esetében az otthonmaradás lenne. Ha nem így lenne, semmi logika nem volna abban, ha az emberek magas részvételi hajlandóságából az érzelmeik magyarázó szerepére következtetne a kutató (Kiss, 2013). Lehetséges persze egy affektív paradigmaváltásban is gondolkodni (olvasatomban a szerző nem erre törekszik) a normáltudomány további művelése helyett, de, ahogy azt a fenti példák is mutatták, erre egyáltalán nincs szükség ahhoz, hogy lényegesebben komplexebben kezdjünk el az emberek viselkedéséről beszélni, mint ahogy azt a racionális érdekkövető egyén modelljének karikatúrisztikusan megrajzolt változata feltételezné.

Van a történetnek persze egy másik, ha tetszik, kissé lehangoló oldala is – jó, ha tudjuk, hogy az „affective turn” nem annyira az érzelmeiket szabadítja föl az értelem zsarnoksága alól, hanem új területeket gyarmatosít a racionális magyarázat számára.

JEGYZETEK

⁶ Megkímélem az olvasókat attól, hogy részletesen kifejtssem, hogy a racionális érdekkövető egyén modelljének kora újkori eszmetörténeti forrásvidékén (ahogy arra A. Hirschman kapcsán Kiss Balázs is hivatkozik) valójában olyan modern természetjogi diskurzusokat találunk, amelyekben az emberi viselkedés racionális magyarázata mindig is magában foglalja az emberi motivációk sokféleségét, s így az érzelmeiket is. Ennek mára Knud Haakonssen, Hont István, Tim Hochstrasser, Ian Hunter és mások jóvoltából valóban könyvtárnyi méretű szakirodalma van.

⁷ Sőt, hogy tovább menjünk egy lépéssel, a matematikus azzal intézheti el a pszichológiai hitelesség problémáját, hogy a modern játékelmélet egyszerűen nem tesz semmilyen feltételezést az emberi psziché működésével kapcsolatban (Binmore 2007: 6.).

⁸ Boda Zsolt egy rendkívül érdekes cikkében (Boda 2012) a homo politicust, a sajátosan politikatudományi emberképet a közjó megvalósítására irányuló egyéni motiváció meglétére alapozná. Ezt a normakövetésre építő szociológiai emberképtől a közjó tartalmának eredendő definiálatlansága különböztetné meg szerinte, vagyis, hogy a politika lényege az a rugalmasság, ami abból adódik, hogy a közös célok nem exogének az ember cselekvései szempontjából, míg az egyéni hasznot maximalizálni igyekvő közgazdasági emberképtől az egyéni szempontokon való felül-

emelkedésre törekvés igénye választaná el. Mindez jól párhuzamba állítható a kollektív intencionalitás fogalmával és azzal, hogy Tomasello szerint az ember egyszerre altruista és önző lény, és hogy ez kölcsönöz neki olyan feltűnő rugalmasságot társas viszonyaiban. A poén az, hogy ezek a tudatosan leegyszerűsítő modellek nem feltétlenül pusztán csak előzetes és ellenőrizhetetlen elköteleződések az emberi természet alapjait illetően, hanem kezelhetők eltérő predikciókhoz vezető és laboratóriumi körülmények között tesztelhető elméletekként is.

- ⁹ Első pillantásra úgy tűnhet, a racionális érdekkövető egyén modelljének nagy előnye, hogy kevesebb tényezővel magyaráz, tehát elegánsabb, a parsimónia elvének jobban megfelelő magyarázathoz vezet a komplexebb modelleknél. Ezért tűnhet az „egyszerre altruista-egyszerre önző” ember elképzelésénél az „altruizmus valójában visszavezethető egyéni érdekkövetésre” elegánsabb magyarázatnak. De ez csak nézőpont kérdése. Amit ugyanis az ember megnyer, amikor egy magyarázó tényezőt kivesz a modellből, azt kamatostul kell visszaadnia, mikor visszacsempészi azt valamilyen „reciprok altruizmus” típusú magyarázat formájában. Ebből levonható akár az a kiábrándító következtetés is, hogy a világ bonyolult és a magyarázatok sem lehetnek tetszőlegesen egyszerűek.

IRODALOM

- Binmore, Ken (2007): *Game Theory: A Very Short Introduction*. OUP.
- Boda Zsolt (2012): Homo politicus, avagy egy politikai cselekvés és motivációelmélet vázlata. *Politikatudományi Szemle*, XXI. évf., 4. szám, 53–80.
- Kiss Balázs (2013): Érzelmek a politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, XXII. évf., 3. sz.
- Maynard Smith, John (1984): *Evolution and the Theory of Games*. CUP.
- Olson, Mancur (2002): *A kollektív cselekvés logikája*. Osiris.
- Ordeshook, Peter (1986): *Game Theory and Political Theory*. CUP.
- Searle, John (1995): *The Construction of Social Reality*. Simon and Schuster.
- Tomasello, Michael (2011): *Mi haszna az együttműködésnek?* Gondolat.
- Tversky, Amos–Kahnemann, Daniel (2004): Rational choice and the framing of decisions. In: Tversky, Amos: *Preference, Belief, and Similarity. Selected Writings of Amos Tversky*. MIT Press. 593–620

RECENZÍÓK

Vojtek Éva

A demokrácia megújításának lehetősége a közösségi kapcsolatok tükrében
(Utasi Ágnes: Kötelékben. Szolidaritás-hálók és közélet)

Kurucz Ildikó

Jürgen Habermas: Esszé Európa alkotmányáról

A DEMOKRÁCIA MEGÚJÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGE A KÖZÖSSÉGI KAPCSOLATOK TÜKRÉBEN

Vojtek Éva

(egyetemi tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Társadalmi Kapcsolatok Intézete, Közösségi és Szociális Tanulmányok Tanszék)

(Utasi Ágnes: Kötelékben. Szolidaritás-hálók és közélet. Budapest–Szeged, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Belvedere Meridionale, 2013. 259 p.)

Utasi Ágnes írása igen fontos szintetizáló, hiánypótló munka, mely letisztult keretek között elmélkedik több szociológiai területen megvalósult kutatás eredményei alapján a közéleti tevékenység és a közösségi kapcsolatok együtt járásának jellemzőiről, törvényszerűségeiről, ötvözve ezzel a politikatudományi és a társadalomtudományi diszciplínák kiemelkedően fontos és aktuális kérdésköreit. A szerző a szociológia doktora, a társadalmi rétegződés, társadalmi kapcsolatok, életmód és életminőség témakörben számos, szintén hiánypótló és alapvető fontosságú mű gazdája, a közölt kutatási eredmények az általa vezetett kutatócsoportok munkája során megvalósított vizsgálatokból táplálkoznak, kétség sem férhet tehát ahhoz, hogy oktatók, kutatók, szakemberek számára egyaránt hasznos publikációt tartunk kezünkben. A több módszer együttes alkalmazásával megvalósított terepkutatás adatait a közösségi szerveződés, kapcsolatok, kapcsolathálózat, bizalom és demokrácia témaköreinek legnevesebb gondolkodói (pl.: Putnam, Dahrendorf, Angelusz, Fukuyama, Weber, Dahl, Barber) által megalkotott elméleti, fogalmi alapok keretezik. Ennek megfelelően a kutatás elméleti alapjait Barber demokrácia szemlélete adja, amelyben azt hangsúlyozza, hogy a „demokrácia alapvető feltétele a társadalmi közösségi részvétel, az állampolgárok közösségi beszéde, eszmecseréje, a közügyek iránti érdeklődése”, a „demokrácia alapvető eleme maga a közösségi lét” (28. o.).

A könyv a bemutatni kívánt téma sokszínűsége, valamint a kutatás eredményeinek szerteágazósága és gazdagsága következtében számos, egészen pontosan tizenhárom nagy, tematikus egységre oszlik. Az egyes szerkezeti egységek strukturális, tartalmi átfedéseket mutatnak, de igen részletesen, egy jól érzékelhető logikai szál segítségével, vezetik végig az olvasót a kapcsolatok általános bemutatásától egészen a mikro- és makroközösségek funkcionálási

jellemzői és a közélet, a társadalmi participáció részletes leírásáig. A nagyszámú és igen informatív fejezet közötti eligazodást és az olvasottak tematizálását nagyban segíti a nyitó és a záró fejezet, amely pontosan és világosan vezeti be az olvasót a közösség és a közélet kérdéseinek alapjaiba, majd hiány nélkül summázza a könyv mondanivalójának, a kutatás eredményeinek lényeges szegmenseit. A mű szerteágazóan és alaposan prezentálja a kutatások eredményeit, amelynek taxatív felsorolása meghaladná e recenzió terjedelmi kereteit. Jelen írásban elsősorban a demokratikus közélet és a participáció, valamint a közösségi lét kerül fókuszba, mely mind a politikatudomány, mind a társadalomtudományok egyik fontos vizsgálódási pontja. A recenzió célja, hogy Utasi Ágnes írásának ezen interdiszciplináris vetületeit hangsúlyozza, amelyek összekötik a szociológia és a politikatudomány igen fontos kutatási területeit, az életfeltételeket, valamint a demokratikus részvétel iránti igényt és lehetőségeket. Az összegzésben az írás a szociológiai és a politikatudományi terület szempontjából egyaránt érdekes eredményeket hordozó részeinek bemutatása kap tehát nagyobb hangsúlyt.

A szerző alaphipotézise szerint a „közösségi kapcsolatok igénye a demokrácia megújításának esélye” (9. o.). Ennek megfelelően kijelenti, hogy a közösség és a közélet szoros korrelációban van egymással. Hazánk esetében a közéleti praxis gyakorlásának igen alacsony szintjét magyarázza a rendszerváltást követően a tradicionális, gyakran kényszerű és a kölcsönös ráutaltságon vagy termelési kapcsolatokon alapuló közösségek, erős kötések erodálódása, teljes leépülése, melyet azonban nem követett a transzformáció időszakában új tradicionális vagy szervezett közösségi kapcsolatok kiépülésének hulláma. A szerző megállapítása szerint intenzív közéleti aktivitást hazánkban csak minden ötödik válaszadó végez, mely egybevág a kutatás egy másik eredményével, miszerint civil, szervezett közösséghez csupán minden negyedik válaszadó kötődik (10. o.). Bár a baráti kapcsolatok, magántársaságok jelenléte fontos az egyén életében, önmagában az a tény, hogy a társadalom háromnegyede kötődik erős baráti közösséghez, nem segíti elő a közéleti praxis folytatását, hiszen a közéleti aktivitás igazi katalizátorai a szervezett, civil közösségek lehetnének.

Közösségi létén a szerző „az egyének családon kívüli valamennyi közösségi kötelékét, valamint a családon kívüli közösségekhez tartozás igényét, vágyát” érti (107. o.), mely közösségi aktivitást, együttlétet, praxist egyaránt feltételez. A közösségi létet meghatározó életfeltételi dimenziók között a származás kulturális közösségi mintáit és a válaszadó jelenlegi jólétét találjuk, amely determinálja a társadalom egyes csoportjainak közösségi létre vonatkozó esélyét. A könyv kutatási adatainak összegzésével azt mondhatjuk, hogy a közösségi létre leginkább a legfiatalabbak, a fővárosban és megyeszékhelyen élők, a diplomával rendelkezők, illetve a legfelső jövedelmi ötödbe tartozók a legesélyesebbek. A közösségi létbe való bekapcsolódásra pedig a legidősebb,

nagyközsegekben élő, középfokú végzettséggel rendelkező, középső vagyoni kategóriába tartozók lehetősége és esélye a legkisebb.

A szerző közéleti aktivitáson azokat a megnyilvánulásokat érti, „melyek révén az egyén szűkebb vagy tágabb közössége érdekében cselekszik, s tevékenysége a közösség számára fontos” (110. o.). Ehhez képest közéleti (politikai) praxisnak a hatalom visszásságaival szembeni aktív tevékenység, a köz érdekében történő fellépés minősül (115. o.). A közéleti aktivitás mindenképpen összetett, több szempontú fogalom, amely például jellemezhető a résztvevők involválódásának mértékével, a befektetett energia és anyagi források, az egyéni kockázatok, valamint az individuális és társadalmi szintű eredmények mentén (Kern és Szabó, 2011).

A közéleti praxis tartalmát Utasi három, a válaszadóknak feltett kérdéssel vizsgálta:

- a) aláírnának-e petíciót?
- b) részt vennének-e engedélyezett tüntetésen?
- c) részt vennének-e nem bejelentett tüntetésen?

A kutatás eredményei alapján a közösségi lét és a közösségi praxis mindhárom változója között közepesen erős korrelációs kapcsolat mutatható ki, azonban a megnyilvánulások radikalizmusának nem egyedüli feltétele az intenzív közösségi lét. Az ilyen jellegű praxist sokkal inkább a politikai-közéleti hatalom iránt érdeklődő, elkötelezett radikális személyek vállalnák. Emellett összességében kijelenthető, hogy a „közösségi lét hierarchikus kategóriáit párhuzamosan követi a politikai-közéleti praxis átlagértékeit jelző skála” (119. o.). Közéleti megnyilvánulásokra tehát összegezve, többségében azok képesek, akik közösségi kapcsolatokkal, közösségi igénnyel és attitűddel élnek (élhetik) életüket, csupán a radikalitás mértéke függ egyéb differenciáló tényezőktől, mint például a pártszimpátia vagy az elkötelezettség és a radikalitás személyiségjegyekben való tükröződése.

A közéleti-politikai praxis emellett a párttagság, pártszimpátia és a szavazás hármásával mérhető, amelyet az „amennyiben a következő vasárnap lennének a választások, elmenne-e szavazni vagy sem, illetve ha igen, melyik pártra adná le voksát” kérdéssel szondáztak a kutatók (116. o.). A közéleti politikai praxist (különös tekintettel a protest megnyilvánulásra) a pártszimpátia mellett tovább árnyalja az a körülmény, hogy a politikai párt éppen kormányon van-e, illetve fontos a szimpatizánsok átlagéletkora is. Ennek figyelembe vételével a közéleti-politikai praxissal élők között legnagyobb valószínűséggel a Jobbik szavazói jelentek meg, akik körében a legalacsonyabb az átlagéletkor és az általuk követett párt nem volt hatalmon a vizsgált időszakban.

A társadalmi participáció „a közösségi tagok részvételét jelenti az őket érintő problémák megoldásában, a döntések előkészítésében, a közösség érdekeit szolgáló döntési folyamatok kialakításában és alakításában” (123. o.). Önmagában a participáció vizsgálata mellett az írás a közösségi ügyekben és a min-

dennapi közéletben való részvétel mértékét, és a társadalom többségét érintő döntések befolyásolási képességét igyekezett feltérképezni. A szerző a kutatás eredményei alapján participációs indexet alkotott a közösségi létet és a közéletet alkotó változók bevonásával, melyet aztán ötszintű hierarchiába rendezett. A participációs index legfelső szintjére a minta 3,6%-a került. Ők azok, akik intenzív közösségi léttel és intenzív közéleti aktivitással jellemezhetőek. Nem ad okot bizakodásra az eredmény, mely szerint a skála másik pólusán, az alsó két szinten helyezkedik el a minta 47,5%-a, ahol a gyenge (37%) és paszszív (10,5%) aktivitással és közösségi-közéleti részvételt megvalósító válaszadók találhatók. A társadalmi participációs index egyes szintjeire kerülés esélyét elsősorban a gyerekközösségi tagság és a válaszadó iskolai végzettsége határozzák meg (125. o.). A skála alsó szintjein elhelyezkedő közel 50%-os réteg tehát többnyire már gyerekkorában kimaradt a közösségi szocializáció esélyéből, illetve többségük maximum alapfokú végzettséggel rendelkezik (125. o.). A demokratikus deficit okozói között említhető, hogy az eredmények szerint társadalmi participációra, a közösségi-közéleti viszonyok folyamatos és aktív alakítására potenciálisan mindössze a társadalom felső ötöde képes. A társadalmi részvétel, aktivitás tehát erős társadalmi-demográfiai meghatározottságot mutat.

A közösség és a közéleti aktivitás iránti igény mértéke, annak képessége igen nagy arányban magyarázható az életfeltételek alakulásával. A leghátrányosabb létfeltételekkel rendelkezők szükségleteiből hiányzik a tágabb közösség iránti szükséglet, míg az életfeltételek pozitív irányú változása a szélesebb közösségek iránti igény fokozója lehet. Utasi korábbi empirikus kutatásokra hivatkozva megállapítja, hogy szinte kizárólag az átlagosnál műveltebbek, a társadalom átlagos jövedelmi szintjét meghaladó anyagi körülmények között élők körében tapasztalható az állampolgári közéleti aktivitás iránti igény (30. o.). A közéleti attitűdöt szintetizáltan mérő skála és a közösségi lét összevont indexnek a kapcsolata egyszerű, lineáris korrelációval jellemezhető. A közéleti attitűdöt a közösségi lét, az iskolai végzettség, valamint a gyermekközösségi praxis (gyermekkorai kortárs közösségekben való részvétel) hatása alakítja (112. o.), amelyek mindegyike egyenlőtlenül oszlik meg a társadalomban. A könyv egyik fontos megállapítása, hogy a közösségekre – legyen szó magán- vagy baráti társaságokról, szervezett közösségekről –, magas fokú státuszhomogámia jellemző. Ez a sajátosság a kialakult társadalmi státuszhatárokat is tovább mélyíti, hátráltatva ezzel a társadalom közéletének tágabb közösségekre kiterjedő participációját, a társadalom demokratizálódását (98. o.). A részvételi demokrácia ezen válságjelensége, a demokratikus deficit megjelenése, nem új keletű gondolat. Számos szerző írásában megjelent már a képviselői demokráciák kiüresedésére, formálissá válására vonatkozó utalás, melyek közül több foglalkozik az állampolgárok közügyektől való elfordulásával, illetve az elitek uralkodásának kérdésével (Nizák és Péterfi, 2005).

A szerző nem csupán hazai viszonylatban operál a társadalmi participáció indexével, nemzetközi viszonylatban az európai országok közötti különbségek meghatározásához a bizalom és a közösségi kötelek szintetizálásának lehetőségét használta fel, meghatározva így az egyes országokra jellemző participációs szintet. A keletkezett participációs indexek átlagértékei alapján öt hierarchikus csoport vált elkülöníthetővé:

a) Kiemelkedő participációs aktivitással kerültek előre a skandináv országok (Dánia, Norvégia, Finnország, Svédország, illetve Svájc és Hollandia), amelyek magas demokratikus közösségi aktivitást és magas bizalmi szintet tudnak felmutatni.

b) Jó társadalmi-közösségi-közéleti participáció jellemzi Nyugat-Európa tipikus jóléti országait, Németországot, Belgiumot, Franciaországot és Nagy-Britanniát.

c) Közepes, átlagos participációval írható le a kutatás alapján Ciprus, Észtország, Spanyolország és Izrael.

d) Gyenge participációs szint jellemzi Lettországot, Horvátországot, Lengyelországot, Portugáliát, Csehországot, Oroszországot, Szlovéniát és Szlovákiát.

e) A hiányos társadalmi-közösségi-közéleti participáció mentén meghatározható országok között pedig Bulgária, Magyarország, Görögország, Törökország, Románia és Ukrajna található (206. o.).

Bár a poszt szocialista országok jelentősebb mértékben érintettek a társadalmi bizalom meggyengülésétől, illetve a kapcsolatok és kapcsolathálózati rendszerek transzformációt követő erodálódásától, mégis úgy tűnik ennek örökségével nem azonos módon és mértékben küzdenek meg az egyes nemzetek. Utasi tipizálása jól mutatja, hogy Románia és Magyarország egy szinttel elmaradt a többi rendszerváltó országtól a participációs fejlettség tekintetében, a visegrádi országok mindegyike előttünk szerepel a sorban. Fontos kiemelni azonban, hogy a participáció a jólétben élő, egyenlőségre törekvő demokratikus társadalmakban éppen a kedvező életfeltételek következménye, annak feltétele és nem fordítva. Azok az országok, melyek nem szenvedtek el nemzetközi traumákat, kontinuos, harmonikus gazdasági fejlődést mondhatnak magukénak, kiegyensúlyozva ezzel társadalmi viszonyaikat, az egymás iránti bizalom szintjét és ezzel együtt a közéleti-közösségi részvétel mértékét.

„A közéletben közvetlenül részt vevők aránya valószínűleg akkor bővülne, ha koncentrikusan bővülő, az információáramlást segítő, egymásra épülő közösségek lennének” (26. o.), valamint nem elhanyagolható a társadalmi élet-esélyek, létfeltételek javításának szükségessége. Utasi Ágnes írásából megtudhattuk, hogy a demokrácia megújításának lehetősége kapcsolatainkban, közösségi részvételünkben rejlik, amelyet pedig nem kis mértékben határoznak meg társadalmi-demográfiai jellemzőink, köztük iskolai végzettségünk, ko-

runk, nemünk, lakóhelyünk jellege, valamint jövedelmi viszonyaink, éppen azok a társadalmi életesélyek, melyeket Ferge Zsuzsa az ellenálló egyenlőtlenségek kategóriájába sorol, s amelyek a hazai egyenlőtlenségek természetrajzában domináns, eddig kevésbé kezelt és kezelhető területeiként manifestálódnak.

IRODALOM

Ferge Zsuzsa (2005): Ellenálló egyenlőtlenségek. *Esély*, 17. évfolyam, 4. szám. 3–41.

Kern Tamás és Szabó Andrea (2011): A politikai közéleti részvétel alakulása 2006–2010. In: Tardos Róbert, Enyedi Zsolt és Szabó Andrea (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 2011. 17–56.

Nizák Péter és Péterfi Ferenc (2005): A közösségi részvétel társadalmi és hatalmi beágyazottsága. In: Márkus Eszter (szerk.): *Tanulmányok a részvételi demokrácia gyakorlatáról*. Budapest, Nonprofit Szektor Analízis.

EGY VILÁGPOLGÁR GONDOLATAI AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓRÓL

Kurucz Ildikó

(PhD-hallgató, PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola)

(Habermas, Jürgen: Esszé Európa alkotmányáról. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2012. 152 p.)

Jürgen Habermas esszé jellegű írásainak és cikkeinek gyűjteménye 2012-ben jelent meg magyar nyelven az Atlantisz Kiadó gondozásában, egy évvel később, mint az eredeti, 2011-ben Berlinben, a Suhrkamp Verlag-nál kiadott „Zur Verfassung Europas. Ein Essay”. A magyar kiadás három fő fejezetet tartalmaz. Az első Habermas egy korábban már publikált tanulmánya, melyben az emberi jogok szisztematikus fogalmának az emberi méltóság genealogikus fogalmával való összefüggését vizsgálja. Másodikként következik három alfejezetre tagolódó esszéje az európai alkotmányról, majd harmadikként a Függelékben közölt három korábbi felszólalása a témában.

Az önmagukban és együtt is egységet alkotó fejezetek tagolt, áttekinthető ívet alkotnak. Az egyes résztanulmányok szerkezetére jellemző, hogy azokban a szerző felvázol egy tényállást, amit elméleti oldalról és konkrét példákon keresztül is vizsgál. Bár a könyv nem klasszikus elemző írásmű, Habermas mégis sajátos látásmóddal tesz rendet politikai eszmék, paradigmák és cselekedetek között. Nem statisztikai elemzések, gondosan összegyűjtött adatok tengere, kutatások primer és újraértelmezett eredménye szolgál forrásul könyvéhez, s talán épp ezért megkapó az emelkedettség. A szövegek esetenként filozófiai elvontságát az esszéforma lezserebb keretei és a megfogalmazott morális állásfoglalások kifejezetten olvasmányossá és élményszerűvé teszik. A magyar fordításból (Papp Zoltán munkájából) is jól kiszűrődik a kanti kategorikus imperatívusz, amely a gondolkodót és a felelős európai polgárt egyaránt cselekvésre kötelezi. Ennek realizálódása maga a recenzeált könyv is.

Jürgen Habermas elmúlt öt évben a témában publikált tanulmányai és cikkei mellett ebben a kötetben jelenik meg először (magyar fordításban is) az „Esszé Európa Alkotmányáról” című írása. Előszavában indokolja, hogy miért, milyen céllal rendezte egymás mellé írásait: „Ez a könyv a politikai uralomgyakorlás civilizálására irányuló világrend messzetekintő modellje. Arra szeretnék a magam eszközeivel kísérletet tenni, hogy eltakarítsam a demokrácia

transznacionalizálásának továbbra is útjában álló gondolati akadályokat. Ennek jegyében az európai egyesülést betagozom az állami hatalom demokratikus jogi szabályozásának és civilizálásának hosszú időt átfogó összefüggésébe. E perspektívából világos lesz, hogy a háborúskodó nemzetek pacifikálása, tehát a nemcsak az Egyesült Nemzetek Szervezete megalapítását, hanem az európai egyesülést is motiváló cél megteremtette a kiinduló alapot egy távolabbi célhoz, nevezetesen a nemzetállamokon túli politikai cselekvési képesség létrehozásához.” (9. o.)

Habermas első esszéje „Az emberi méltóság fogalma és az emberi jogok realizisztikus utópiája”¹ címet viseli. Ebben a szerző az emberi méltóság, valamint az emberi és az állampolgári jogok genealógiáját mutatja be. Értelmezésében minden alapjog morális forrása az univerzalisztikus természetű, moralitáson alapuló emberi méltóság, melynek jogi formában való megfogalmazását a kikényszeríthetőség igénye hívta létre. Az így létrejött emberi és polgári jogok azonban csak partikuláris keretek között, a polgárok maguk tételezte jogokra alapozott politikai rendben, azaz alkotmányos államban, polgári státus keretei között tudnak érvényesülni. Az emberi és állampolgári jogoknak az emberi méltósághoz hasonló univerzalisztikus érvényesülését csak egy demokratikusan konstituált világtársadalomban tartja lehetségesnek, amely feloldaná a partikuláris (polgári) és univerzális (emberi) jogok közti dialektikus feszültséget.² Példaértékűnek tekinti, hogy az emberi jogi retorika és politika globális szinten az elmúlt évtizedekben ténylegesen hatékonyvá tudott válni, s ezzel már könyvének elején szétosztatja a politikailag konstituált világtársadalom utópisztikus jellegét. Kimondja azonban azt is, hogy az emberi jogok világméretű intézményesülése a nagyhatalmi érdekek keresztülvitelének függőfalevelévé vált, s ez inkább a nemzetállamokhoz kötődő partikuláris állampolgári jogokhoz való ragaszkodást erősíti fel a kisállamokban.

A kötet gerincét képező, három részre tagolt *Az Európai Unió válsága a nemzetközi jog konstitucionalizálásának fényében* című írás az *Esszé az Európai alkotmányról* alcímet viseli. Ebben Habermas egy lehetséges narratívát ad arról, hogy miért szükségszerű és fontos ragaszkodni az unió eszméjéhez, annak ellenére, hogy megalakulásának eredeti célja, a nemzetállamok pacifikálása már nem indokolja annak fenntartását. Az Unió szervezetében olyan egyedülálló demokratikus újdonságokat lát, melyek fontos lépéseként foghatók fel egy áhított, politikailag konstituált világtársadalom felé vezető úton.

Habermas, mint ahogy azt már korábban is megfogalmazta,³ az alapvető problémát a neoliberalis eszme, a szabad kapitalizmus pénz uralta rendszerének korlátlan eluralkodásában és törvényszerű kudarcában látja. Megfogalmazása szerint a nyugati világ a neoliberalizmust, a chicagói iskola gazdaságpolitikai tanát, gyakorlati hatalommá konvertálta s az élet minden területére kiterjedő világnézetté fújta fel, mely szemmel láthatólag súlyos károkat okoz a társadalomban, a kultúrában és a politikában egyaránt. A kapitalizmus legi-

timációs problémái (Habermas, 1973), a szociális és jóléti demokráciával való összeegyeztethetlensége napjainkra empirikusan is nyilvánvalóvá váltak, sőt, a rendszer bebizonyította, hogy nem képes önmaga fenntartására és újratermelésére. Habermas korábbi írásaira rímel kijelentése: „1989/90 óta nincs többé mód kitörni a kapitalizmus univerzumából; csak a kapitalista dinamika belülről való civilizálásáról és féken tartásáról lehet szó.” (104. o.) A jelen katalizma, a világpolitikailag kormányozatlan globális piac okozta válság pedig „hic et nunc” apropót teremt és felhívást intéz a politikával szemben. De a politika, illetve a politikusok saját tehetetlenségük és interdependenciájuk keretei között sodródhatnak, nem hoznak megfelelő döntéseket s Habermas által gondolati, gondolkodásbeli akadályoknak nevezett kifogásokkal takaróznak. A szerző esszéjével ezeket az akadályokat kívánja felszámolni, magára véve a válság nem pusztán gazdasági, hanem kategorikus imperatívuszát is.

Habermas az Európai Unió válságának fő okát abban látja, hogy a nemzetek határain túlnőtt piac európai szinten sem bír közös koordinációval. A valutaunió egyértelmű szerkezeti hibája, hogy nincs megfelelő szerve a nemzetállamok gazdasági különbözőségének harmonizálására. A világméretekben is jelentkező probléma orvoslásához azonban nem elegendő gazdasági keretek között keresni a választ, hisz pont a neoliberalizmus, a piac mindenekfelett valósága okozza/okozta a válságot. A nemzetállamok egyre erősebb függése a globális gazdaság szisztematikus kényszereitől európai viszonylatban is a politikával szemben intéz kihívást: szükségszerűvé vált a demokratikus eljárások kiterjesztése a nemzetállamok határain túlra, a nemzetállamok szuverenitásának demokratikusan működő szupranacionális instanciákra való átruházása. Kantnál az örök béke, Habermasnál a válságból való kilábalás szükségére hívja létre a nemzetközi jogi szabályozás igényét. A jog pedig természeténél fogva nem csak az autoriter hatalom szervezőeszköze, hanem egyben annak legitimációját is szolgálja. Sőt, a demokratikusan tételezett jog civilizatórikus ereje felszámolja az államhatalom autoriter jellegét, civilizálja a politikai uralomgyakorlást, nemzeti és nemzetközi szinten (az állami szuverenitás nemzetközi jogi korlátozása) egyaránt. Ez a civilizációs folyamat ad gyakorlati és elvi alapot a kozmopolitizmus elméletéhez mindkét gondolkodónál.

Habermas a demokrácia transznacionalizálása és az európai közösség alkotmányos jellegű megerősítése mellett foglal állást. Esszéjében az Európai Unió példáján keresztül mutatja be, hogy a tézis, amelyre az euroszeptikusok támaszkodnak, miszerint a népszuverenitás transznacionalizálása nem lehetséges a legitimáció fokának csökkenése nélkül, nem törvényszerű (*A népszuverenitás eldologiasítása ellen* című alfejezet). A belső demokratikus önrendelkezés és a kifelé megnyilvánuló állami szuverenitás között ugyanis nincs olyan erős összefüggés, mint ahogy azt vélik. Az állam egyes felségjogainak szupranacionális instanciákra való átruházásával a belső legitimáció szintje nem csökken, ha amaz demokratikus elvek szerint történik. Ennek bemutatásához

a szerző a népszuverenitás transznacionalizálását három variábilis alkotóelem segítségével ragadja meg. Ezek: a (I.) szabad és egyenlő jogalanyok demokratikus társulása, a (II.) kollektív cselekvési képességek megszervezése és (III.) az idegenek közti polgári szolidaritás integrációs közege. E három összetevő, nemzetállami szinten, kongruens módon jelentkezik, de európai viszonylatban új konfigurációba lép egymással. Habermas ráadásul nem elégszik meg azzal, hogy uniós szinten elemzi e három építőkövet alakulását, hanem előrevetíti ezeknek megjelenését egy elképzelt, politikailag konstituált világtársadalom keretei között is.

Véleménye szerint Európa eddigi jogi fejlődése során két olyan újítás jött létre, amely alátámasztja a népszuverenitás transznacionalizálását a nemzetállamok demokratikus szövetsége által. Az egyik, hogy a nemzetállamok alárendelik magukat a szupranacionálisan tételezett jognak; a másik, hogy az uniós polgárok összessége az alkotmányozó hatalmon limitált számú alkotmányozó állammal osztozik (szuverenitás megosztása), melyek felhatalmazást kapnak népeiktől a közreműködésre egy szupranacionális közösség megalapításában. (45. o.)

1. Sajátos módon annak ellenére élvez elsőbbséget az EU alkotta szupranacionális jog, hogy az uniós többszintű rendszerében a jogalkotás és a jog érvényesítése nem egy szinten történik. Az uniónak nincs végrehajtó szerve, ezért döntéseinek végrehajtására és törvényeinek betartására a nemzetállamokat kötelezi, a nélkül, hogy rendelkezne azok reakciós potenciáljával.
2. Már a Maastrichti Szerződés bevezette az EU politikailag konstituálódott közösségében az uniós polgárság fogalmát, s ennél fogva joggal hivatkozik két alkotmányozó szubjektumra: Európára polgáira és államaira. Habermas szerint autentikusabb lenne a szuverenitásnak a tagállamok népei és az európai polgárok közötti megosztása. Így a jogalkotás végső soron egyéni szubjektív jogra támaszkodna, kettős szerepaspektusban. E kettős szerep ellentmondásos, hisz a nemzeti érdekek európai szinten partikulárisnak számítanak, a nemzeti és európai közjó egymással akár ellentétes is lehet. Ugyanakkor a közös érdek, egy magasabb perspektívából, a tagállamok érdekeit szolgálja. Mindehhez persze elengedhetetlen egy (remélt) európai méretű polgári szolidaritás létrejötte.

(I.) Ez a megosztott szuverenitás az, amely megkülönbözteti az európai szupranacionális közösséget a tisztán nemzetállami modelltől, s ami miatt az európai rendszer többszintűségében ugyan hasonlít egy szövetségi államhoz, de mégsem fogható fel annak tökéletlen változataként. Ugyanis ebben a rendszerben „a konstituáló hatalom már a konstituálandó közösség eredeténél

megosztja a szuverenitást, nem pedig csak a konstituált közösség forrásánál”. (70. o.)

(II.) Nem csak a szuverenitásnak, de a kompetenciáknak és a kollektív cselekvőképeség megosztásának is sajátos módja alakult ki az EU-ban. Az unióban a tagállamok már konstituált felségjogaik egy részét ruházzák át egy új közösségre, de a szokásosnál nagyobb garanciával, mégpedig azzal, hogy: a nemzetállamok megmaradnak a demokratikus szabadságjogokat biztosító funkciójukban. A tagállamokban államilag garantált polgári szabadságjogok mértéke adja a normát, európai szinten is, az állami hatalom féken tartásához. Ráadásul az európai közösség – ellentétben a szövetségi állam modelljével – nem rendelkezik alkotmánymódosító kompetenciával („kompetenciakompetencia”), s az alapszerződések módosításához a szuverenitásukat kivételes mértékben megőrző tagállamok egyhangú döntése szükséges.

(III.) A szuverenitás és a kompetenciák megosztásán túl a demokratikus rendszerek harmadik építőköve a polgári szolidaritás, annak integráló közege. A szolidaritás transznacionális kiterjesztése azonban a másik két elemmel ellentétben nem befolyásolható jogi, adminisztratív eszközökkel. Csupán ösztönözhető a kommunikációs hálók és észlelési horizontok kibővítésével. A polgári szolidaritás a nemzétállamban sem önmagától jön létre, hanem megfelelő kommunikáció hozza létre, s ez Európában is létrejöhet a nemzeti nyilvánosságok transznacionalizálásával. A technikai megoldáson túl azonban másra is szükség van: a politikai elit szemléletváltására és az európai népek bevonására a közös európai jövő megalkotásában.

A szerző szerint a nemzetállamok határain túlnyúló polgári szolidaritás megteremtése a válságok miatt is égetően sürgős feladat Európában. Az Európai Bizottság 2010-ben az egész unió számára vett fel hitelt, s ezzel először történt meg az egyesülés történetében, hogy az unió közösen vállalt felelősséget az egyes tagállamok költségvetési kockázataiért. Ennek társadalmi tolerálásához elengedhetetlen az unió polgárainak egymás iránt való szolidaritása. Sajnos azonban a politikai elit és a médiumok haboznak mozgósítani a népet Európa közös jövője érdekében. A saját hatalmukhoz ragaszkodó, országukban erős legitimitációval bíró politikusok inkább halogatják vagy elkerülik az adekvát, ugyanakkor népszerűtlen döntések meghozatalát a saját pozíciójuk megtartásának érdekében. Nem a közös európai, hanem a partikuláris, nemzetállami érdekek képviselését tartják szem előtt. Ez tükröződik az európai (gazdasági) válság kezelésére kialakult gyakorlatban is. Az Európai Tanácsban a kormányfők kezében összpontosult informális hatalom a nemzeti érdekek egyeztetéséből fakad, s elsősorban a három vezető nagyhatalom, Franciaország, Anglia és Németország nemzetközi egyezségeit hajtják végre a tagállamokkal.

Habermas bírálja, hogy ezzel a központosított végrehajtói föderalizmussal a „kormányfők ellentétére fordítják az európai projektet”. Hangoztatja, ahhoz,

hogy az első demokratikus jogi szabályozású szupranacionális közösség (az EU) ne változzék a posztdemokratikus-bürokratikus uralomgyakorlás rendszerévé, tovább kell menni a megkezdett úton, tovább kell vinni az unió demokratikus jogi szabályozását. Sőt, nemcsak európai, hanem világtársadalmi szinten is. „A neoliberális illúziók szertefoszlása elősegítette annak belátását, hogy a pénzpiacok és egyáltalán a világ gazdaság nemzeti határokon átvívelő funkciórendszerei olyan problémakomplexumokat hordoznak, amelyeken az egyes államok – vagy államok szövetségei – nem tudnak úrrá lenni. Ez a szabályozási szükséglet kihívást intéz a politikához mint olyanhoz, a politikához egyes számban: az államok nemzetközi közösségének az államok és világpolgárok kozmopolita közösségévé kell továbbfejlődnie.” (10. o.)

Habermas szerint az európai rendszerben megjelenő két demokratikus újítás továbbvihető az EU mintáján egy politikailag konstituált világtársadalom rendszerébe. Ehhez a már meglévő ENSZ újjászerveződését tartja szükségesnek az államok és a világpolgárok közösségeként, úgy, hogy a szervezet politikai szerepe az erőszaktilalom és az emberi jogok érvényesítésének magfunkcióira korlátozódjon. Ugyanis e két morális tartalommal átitatott feladat az emberi méltóságból fakadó univerzalizmus folytán mérsékelt legitimációs követelményeket támaszt. A legitimitási lánc így a nemzetállami, regionális (EU) és egy világméretű nemzetközi közösség szintjén is végigvezethető, s a morális témákban hozott közös döntések még a közös politikai kultúra hiányát is képesek áthidalni. Habermas belátja, hogy ez a legitimáció hiányos, de inkább választaná e korlátozott legitimitást, mint hogy a meghozandó döntések a nemzetközi hatalmi dinamika játékszerei maradjanak.

A hosszabb esszé után – a Függelékben – egy a szerzővel készült interjú *A csőd után*,⁴ majd két további cikk olvasható *Az eurón múlik az Európai Unió jövője*⁵ és *Paktum Európáért vagy Európa ellen*⁶ címmel. E harmadik fejezetben esetenként ismétlődnek a könyvben korábban (időben később) már közölt állásfoglalások, de részletezőbb és konkrétabb megfogalmazásban. Megismerhetjük Habermas szemüvegén keresztül a jelenlegi európai válságkezelés viszszasságait: Németország központi szerepét, a stabilitási paktum hiányosságait, a tompa válságtudat okozta status quo-t, etc. Bírálatot olvashatunk a stabilitási paktum eredményeként létrejött helyzetről: az EU-ban kialakult nyílt, jogi státusát tekintve szándékoltan meghatározatlan, informális koordinációról. Habermas szerint a kormányfők hozta döntések és a döntések nemzeti szintű végrehajtásának kölcsönös ellenőrzése ugyanis egy olyan posztdemokratikus végrehajtói föderalizmust vetít előre, ami nem egyeztethető össze az európai demokratikus hatalomgyakorlás szellemével. Kritikái mellett a szerző konkrét javaslatokat is tesz az európai szervezetek demokratikusabb újjászervezésére. Véleménye szerint a politika összes területén meg kell teremteni a kompetenciák egyensúlyát az Európai Tanács és az Európai Parlament között, s meg kell szüntetni a kezdeményezési jogokkal rendelkező Európai Biz-

tosság lebegő helyzetét. Helyette a bizottság szimmetrikus függését javasolja a Tanácstól és a Parlamenttől. Így az Európai Biztosság által hozott döntéseket az unióban kijelölt mindkét úton, az Európai Parlamenten és az Európai Tanácson keresztül is legitimálni kell, a bizottságnak a feladatokat a rendes törvényhozási eljárás útján kellene végrehajtania. Hangsúlyozza, hogy az európai közösség demokratikus jogi továbbfejlődése nem képzelhető el szerződés módosítás és a tagállamok egyes kompetenciáinak az unióra való átruházása nélkül.

Habermas belátja, hogy ezek a változtatások ma irreálisnak tűnnek Európában. Nagy akadály a politikai elit frusztráltsága és rémült dermedtsége. Véleménye szerint ma a politika általában letett az alakítani akarás szándékáról. A politikusokat a választási győzelem motiválja, nem pedig a valós döntések meghozatala. Közvélemény-kutatások opportunisták követésének populista szellemében cselekednek (post-truth democracy), ahelyett, hogy valódi és felelősségteljes döntéseket hoznának. „A német nemzetállam újrafelfedezése, az iránytű nélküli, rövidlátóan navigáló politika új fajtája, valamint a politikai osztály és a médiaosztály összenövése közrejátszhat abban, hogy nincs elég plusz egy olyan nagyszabású projekthez, amilyen Európa egyesítése. De meglehet, nem is helyes felfelé, a politikai elitre és a médiaosztályra tekinteni. Az egyelőre hiányzó motivációk talán csak alulról, magából a civil társadalomból jöhetnek.” (131. o.) Sajnos azonban nincs a levegőben, hogy társadalmi mozgalom bontakozzék ki Európáért. Ehelyett valami más látszik: a politikából való kiábrándultság.

E végszónak is tekinthető konklúzió sajnos beigazolódott. Az európai egyesülés alakulása nem a filozófus által javasolt demokratikus irányba mozdult el. 2012 őszétől egyre nyilvánvalóbb, hogy egy centralizáltan koordinált föderalizmus irányában folytatódik az európai integráció története, amitől Habermas óva intett. Elsődleges szempontok maradtak a gazdasági teljesítőképesség és a versenyképesség, amelyek változatlanul a globális pénzpiac érdekeit szolgálják, s nem csökken ebben sem Németország, sem a többi vezető nemzetállam prominens szerepe, vagy a valós értékeket mellőző gazdasági szűkségszerűség.

Jürgen Habermas egész írásművét átlengi a felelős gondolkodó tenni akarása és a kanti kötelességetika parancsa, a kategorikus imperatívusz. Felhívja a figyelmet arra, hogy a devalválódott és kiüresedett opportunisták politika nem veszi figyelembe a társadalmi igazságosságról szóló filozófiai diszkussziókat, holott azok egyes irányzatai elválaszthatatlanok a politikától. Jelen műve is olyan szándéknak tekinthető, amely e diskurzusokat ki akarja léptetni az akadémiai magasságokból. S tény, hogy ebből a perspektívából hosszabb távú és univerzálisabb válaszokat keres Európa problémáira, mint amit a válságok kezelésében vergődő, frusztrált kormányzatok gazdasági szűklátókörűsége megenged.

Könyvét Immanuel Kant filozófiája szövi át, különösen az Egy világpolgár gondolataiban és Az örök békében megfogalmazott nézetei. Kant hite szerint a háborúskodó nemzetállamok közötti békét csak egy nemzeti államok nélküli népszövetség teremtheti meg, egy idealisztikus, kozmopolita társadalomban. Habermas kilépteti az elméletet Kant idealizmusából, s egy valóságos, politikailag konstituált, demokratikus világtársadalom képét rajzolja fel az európai egyesülés folyamatában létrejött két demokratikus újításra alapozva. A szerző nem csak a felvilágosodás filozófusának gondolatait, de etikai, morálfilozófiai példamutatását is magáévá teszi, melyet maga az írás kötelessége példáz. Habermas a kanti és a hegeli filozófia elkötelezettjeként olyan klaszszikusan felelős gondolkodóként nyilvánul meg, amit a kortárs filozófia gyakran illet kritikával. Hisz nem a posztmodern, hanem a felvilágosodás sajátja, hogy abban a tudás hősei helyes erkölcsi és politikai célért (az egyetemes békéért) tevékenykedjenek, vagy hogy a filozófia középpontjában a politikai filozófia álljon. Az amerikai posztmodern filozófia kiemelkedő alakja, a demokrácia filozófusának is nevezett pragmatista gondolkodó, Richard Rorty például Habermasszal ellenkező nézeteket vallott. Elutasította a gondolatot, hogy a filozófiai nézetek igazi értelmét politikai implikálójuk adná. Szerinte a demokrácia sem szorul filozófiai igazolásra, sőt, filozófiai úton nem is igazolható. (A két nézet közötti különbségben jól tükröződik a filozófia politikához való romantikus vagy pragmatikus viszonyának különbsége.) Rorty több előadásában kritizálta Habermas kozmopolitizmusát. Úgy gondolta, a posztmodern filozófia korában itt az ideje túllépni a kanti hagyományokon. Természetesen értékelte és nélkülözhetetlennek tartotta a maga korában azt, amit Kant a demokratikus intézmények és a kozmopolita politikai tudat fejlődésért tett, de úgy vélte, ez már megtörtént, s ma már „a demokráciák eldobhatnak néhány olyan létrát, amelyre önmaguk felépítéséhez még szükségük volt”.⁷

Habermas egyik neves tanítványa, Robert Brandom, a szemantikai inferencializmus művelőjeként ismert pittsburghi filozófus, egy Pécsen tartott előadásában a következőképp nyilatkozott mesteréről. „Hegel volt az, aki átlátta a kezdeti modernitás intellektuális, gazdasági, politikai, intézményi, polgári és művészi egységét, emellett pedig felfogta, hogy a filozófusnak szavakba kell öntenie mindazt, amit megértett a fejlődésből, főleg mivel már idejekorán észrevette a modernitás árnyoldalait is. [...] Hegel felállította a diagnózist, és ezzel megkezdte a modernitás terápiáját, ugyanakkor a huszadik század filozófiái nem akarták követni a példáját. Mostanra jött el az idő, hogy a filozófia láthatóvá tegye az eljövendő posztmodern korszak kontúrjait, ehhez viszont nem felelhetjük el mindazt, amit az előző korok hibáiból és sikereiből tanultunk. Habermas volt az, aki elsőként visszatért a hegeli gondolathoz.”⁸ Európáról szóló diagnózisának felállításával tehát megismerhettünk egy új nézőpontot és egy új terápiát a válság megértéséhez, s reméljük, a filozófus politikához intézett felhívása is értő fülekre talál.

Habermast a filozófia oldaláról érő kritikák ellenére úgy vélem, túl könnyű lenne írását egyszerűen utópisztikusnak, túlságosan elvontnak, vagy romantikusnak értékelni. E jeles tudós nem csatlakozik aktuális politikai vagy filozófiai irányokhoz, hanem saját etikai rendszerébe illesztve, munkásságának koherens gondolatmenetébe ágyazott módon ír Európa jelenéről és jövőjéről. Könyvét azoknak ajánlom, akik egy értékorientált gondolkodó nagyobb történelmi keretet és több tudományterületet átívelő szemüvegén keresztül is szeretnének megismerkedni napjaink problémáival, s nem csak a statisztikai és aktuálpolitikai elemzések, szociológiai és gazdasági mutatók tükrében.

JEGYZETEK

- ¹ Az emberi méltóság fogalma és az emberi jogok realiztikus utópiája a *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*-ban (58/2010: 343–357.), rövidítve pedig *Az utópikus egyenlenség* alcímmel, a *Blätter für deutsche und internationale Politik*ban (8/2010: 43–53.) jelent meg.
- ² Ezt az analógiát használja majd Habermas az európai népek és európai polgárok kettős szerep-aspektusánál, a második fejezetben.
- ³ A csőd után – lásd később. I. m: 101–114.
- ⁴ Az interjút Thomas Assheuer készítette a szerzővel, és a *Die Zeit* hetilap 2008. november 6-i számában jelent meg.
- ⁵ A *Die Zeit* 2010. május 20-i számában jelent meg *Szükségünk van Európára! Az új csökkenősség: már közömbös lett számunkra a közös jövő?* címmel (Habermas, 2012: 47.).
- ⁶ A *Süddeutsche Zeitung* 2011. április 7-i számában jelent meg *Az indítékok megvannak a közösségben, hiányzik viszont a politikai akarat és a felelősség* alcímmel (Habermas, 2012: 11.).
- ⁷ <http://www.gerlo.hu/gerloczy/rorty.html>
- ⁸ http://magyarnarancs.hu/konyv/aki_elsokent_visszatert_-_jorgen_habermas_pecsett-71460

ÚJ KÖNYVEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

2014. 1. negyedév

Összeállította: Kusztor Éva
Lezárva: 2014. február 27.

ÁLLAM ÉS JOGTUDOMÁNY

COLEMAN, Paul B.: Cenzúrázva. A gyűlöletbeszédet korlátozó törvények a szólásszabadságot fenyegetik
Kairosz, 2013. 206 p.

KONDOROSI Ferenc; Visegrády Antal: Az állam és a jog természetrajza
válság idején
Harthmedia, 2013. 198 p.

PAPP Tekla: Opuscula Civilia – Magánjogi látélet. Report on Hungarian
Private Law / Befundbericht über das ungarische Privatrecht
Lectum Kiadó, 2013. 278 p.

TÓTH Péter; Molnár Benedek; Németh Márton (szerk.): Mérlegen az alap-
törvény. Interjúkötet hazánk új alkotmányáról
HVG-ORAC, 2013. 224 p.

KÖZGAZDASÁGTAN

CHANG, Ha-Joon: 3 dolog, amit nem mondtak el a kapitalizmusról
HVG Kiadó, 2013. 384 p. (HVG könyvek)

CSILLAG István: DEFICIT = a szándékon túli eredmény. Jövedelemegyen-
lőtlenség, újraelosztás, államháztartási hiány
Kalligram, 2013. 304 p.

SOROS György: Soros-előadások a Közép-európai Egyetemen
Scolar Kiadó, 2013. 144 p.

POLITIKA, POLITIKATUDOMÁNY

CICERO, Quintus Tullius: Hogyan nyerjük meg a választásokat? A hivatalra pályázók kis kézikönyve
Lectum Kiadó, 2014. 166 p.

CSOMA Mózes: Korea. Egy nemzet, két ország – a közös gyökerektől
Napvilág, 2013. 284 p.

FORGÁCS Imre: Globális Egyesült Államok? Utópia, vagy utolsó esély
Gondolat, 2013. 168 p.

FRICZ Tamás: Alkalmazott demokráciák. Stabilizálódtak-e a közép- és kelet-európai demokratikus rendszerek?
Kairosz Kiadó, 2013. 288 p.

GOMBÁR Csaba: Személyes írások
Kalligram, 2013. 440 p.

KÁNTOR Lajos (szerk.): Párbeszéd nemzetről, nemzetköziségről
Komp-Press, 2013. 320 p.

MARTON Péter: A külpolitika elemzése. Fogalmak és módszerek a külpolitika forrásainak feltárására
Antall József Tudásközpont, 2013. 192 p.

RODRIK, Dani: A globalizáció paradoxona. Demokrácia és a világgazdaság jövője
Corvina, 2014. 392 p.

ROMSICS Ignác: Rendszerváltás Magyarországon
Akadémiai Kiadó, 2013. 156 p. (Pont könyvek)

WIEDERMANN Helga: Sakk és póker. Krónika a magyar gazdasági szabadságharc győztes csatáiról
Kairosz, 2014. 360 p.

POLITIKATÖRTÉNET

BRAHAM, Randolph L.: A holokauszt Tinódiája
Múlt és Jövő Alapítvány, 2014. 364 p.

GAUCSÍK István: Lemorzsolódó kisebbség. A csehszlovákiai magyarság jogfosztásának gazdasági háttere 1945–1948
Kalligram, 2013. 408 p.

Háló 2. – Egyházvezetők 1. (Káldy Zoltán, Ottlyk Ernő)
Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról 1945–1990
Luther Kiadó, 2014. 734 p.

LUKACS, John: A huszadik század rövid története
Európa, 2014. 224 p.

PAKSY Zoltán: Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939
Gondolat, 2013. 256 p.

ROMSICS Ignác: Nemzet, állam, régió. Tanulmányok Erdélyről és a Kárpát-medence interetnikuskapcsolatairól a 19–20. században
Komp-Press, 2013. 264 p.

SALAMON Konrád: Tizenkét nap szabadság 1956. Az első antikommunista forradalom
Magyar Napló, 2014. 400 p.

Weiner, Tim: Az FBI története. Ellenség az egész világ
Gabo Könyvkiadó, 2013. 632 p.

PUBLICISZTIKA

DÉSI János: A magyar szürke 48 árnyalata. Kis politikushatározó
Ab Ovo Kiadó, 2014. 360 p.

GORBACSOV, Mihail: Szemtől szemben önmagammal. Visszaemlékezések és töprengések
Scolar Kiadó, 2013. 480 p.

HAMVAS Béla: Világválság. Válogatás Hamvas Béla folyóiratokban megjelent írásaiból
Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 2013. 462 p.

KOVÁCS Anita: Devizában nyilvántartott végzet
Kairosz, 2014. 208 p. (...és mégis élünk! 16.)

KÖNYVFIGYELŐ

LENGYEL László: A szabadság melankóliája
Kossuth, 2014. 424 p.

MÉSZÁROS Tamás: Vészhelyzet. 4 év a centrális erőterben
Noran Libro, 2014. 250 p.

OSSKÓ Judit: Antall József – Kései memoár. Publikálatlan interjúk
Corvina Kiadó, 2013. 288 p.

PIETSCH Lajos: Angela Merkel, az első
Kossuth, 2014. 204 p.

SZOCIOLÓGIA

CSORBA Zoltán: Több mint húsz év a roma közéletben
Gondolat, 2014. 268 p.

VARGA Károly: Fénykör. Értékszociológia, nemzetstratégia
Akadémiai K., 2013. 674 p.

ABSTRACTS

Luca Kristóf

BUT WHAT HAPPENED AFTERWARDS? DISCONTINUITY AND CONTINUITY IN THE HUNGARIAN ELITE BETWEEN 1988 AND 2009

This article examines social continuity and discontinuity in the Hungarian political, economic and cultural elites between 1988 and 2009. Analysing several quantitative databases comprising two decades, I follow the most important trends up to the present. I differentiate between three types of social processes in the elite: (i) long-term social continuity; (ii) discontinuity related to elite circulation during the system change; (iii) long-term social changes not related to elite circulation during the system change. I argue that elite segments differed not only in the extent of circulation during the system change but a long-term divergence between them can also be observed.

Keywords: Elite, continuity, discontinuity, system change

Tamás Polgár

THE MOVERS OF DOUBT. FACTORS INFLUENCING VOTER ATTITUDES RELATED TO DEEPENING EUROPEAN INTEGRATION IN SCANDINAVIA

Though acceding to the European Union is still not on the agenda due to the clear majority of voters and political parties in Norway, the mainstream parties and the majority of voters have accepted and by and large regard advantageous the membership of their country in the EU in Sweden and Denmark. At the same time, attitudes that can be considered sceptical in many respects in relation to integration all over Scandinavia cannot be simply reduced to the support or rejection of membership due to the complex nature of the EU. In this paper I explore in what direction and to what extent do structural, ideological and contextual factors influence voters' attitudes related to deepening integration on the basis of the European Election Survey (EES) of 2009 and of the data of the Norwegian Election Survey also of 2009, and, in the case of the two EU-members what are the perceptions concerning the current functioning of the EU. Results show that the autonomous effect of the traditional left and right self-classification has less influence than assumed by the majority of the literature, as in Norway it is primarily structural factors, whereas in the two

other countries it is also other ideological and contextual factors that play at least as important role in many cases.

Keywords: European Union, Scandinavia, voters' attitudes, EP election, Euro-scepticism

Péter Gedeon

MARKET AND DEMOCRACY: FRIENDS OR FOES?

The paper examines theories on the relationship of market and democracy. Four theorems may be distinguished: (1) The necessity theorem: market (M) is the necessary condition of democracy (D) ($[M \rightarrow D] +$). (2) The inequality theorem: market undermines democracy ($[M \rightarrow D] -$). (3) The optimality theorem: democracy is the optimal condition of market ($[D \rightarrow M] +$). (4) The disability theorem: democracy undermines market ($[D \rightarrow M] -$). My question is whether these theorems include or exclude each other. After the reconstruction of the four theorems I examine the six possible combinations of them. My conclusion is that the theory stating that market and democracy mutually reinforce each other is compatible with the theory discussing the conflicts between market and democracy: the two theories do not constitute a logical contradiction. This analysis may assist in understanding why the relationship of capitalism and democracy proved to be relatively stable: the selectivity of democracy and the political restrictions of market do not undermine, do not eliminate economic and political freedom, but sustain it in a modified form.

Keywords: Market, democracy, capitalism, political freedom, political equality, market inequalities

Viktor Kiss

THE LOGIC(S) OF POLITICS. ERNESTO LACLAU AND THE REORGANISATION OF THE CRITIQUE OF IDEOLOGY

The present paper embarks on reconstructing Ernesto Laclau's theoretical system by putting the issues of ideology into the focus instead of the approach of discourse theory which may be considered as a general one. In my view it is the deconstruction of Marxism that is in the centre of Laclau's theoretical project, which is concluded by the finding that essentially the policy leading to the horrors of Stalinism and to that of the radical Left that has become inadequate by now was nothing else but the specific position of Marxism in the criticism of ideology. I am of the view that Laclau has laid the foundations of social theory to his own approach to the criticism of ideology by linking Gramscian political theory and a 'post-modern' social theory rooted in Althusser and Lacan. According to the main thesis of the paper Ernesto Laclau's criticism of ideology builds on identifying par excellence politics with ideology, in

contrast to the Marxian position which he wishes to overcome and which had constructed the political as the elimination of ideology. As I present it in the final part of the paper, Laclau offers the analysis of the criticism of ideology of contemporary political practices from this starting point. His aim is to find the political logic(s) created by the crisis of the 'social', to explore their limitations and consequences. The paper presents two of them in detail, namely the logic of "hegemonic re-articulation" present from the 80s on as a response to the situation of the multiplication of "new antagonisms", which has led to the "anti-democratic offensive" hallmarked by Margaret Thatcher and George Bush. And the second is the populist logic becoming vigorous in the years two thousand and which is emerging from the situation of globalisation and "fragmented social demands".

Keywords: Ideology, post-Marxism, populism, articulation, discourse, post-modern social theory, political identity, globalisation

Rudolf Tamás Metz

THE LEADERS' OLD-NEW INSTRUMENTS. THE FUNCTION OF POLITICAL MOVEMENTS IN DEMOCRACY

The political or social movements, which have embodied the utopia of anti-politics, are born with enormous expectations and leave even bigger disappointment, when they pass away with their unfinished business. This normative burden and the depoliticized perception keep the sociological social movement theory in captivity, which prevent creating a realistic overview of collective actions. Hence I make an attempt with the means of political theory to elucidate its role and function in the political process and democracy. According to my presupposition the three rival theories of democracy – deliberative–participatory, neoclassical – and leader democracy (Pakulski–Körösényi 2012) – could be connected to the special forms of direct democracy, such as classical direct – referendum – and the so-called "protest-democracy" (Sartori 1999). Thus various concepts of movement could be set up and compared to point out their differences, the limits of deliberative and neoclassical theory and the real nature of movements, which is fundamentally political. Therefore the initial hypothesis is that leader democracy – with its limitations – could apprehend this phenomenon, so in contrast to the horizontal and bottom-up approaches the main statement of this paper is that the direction of these actions is typically vertical and top-down, and the political movements are just one of the leaders' instruments.

Keywords: Theories of democracy, social movement theory, direct democracy, leadership, political movement

CONTENTS

ELITES AND ELECTORS

- *Kristóf, Luca*: But What Happened Afterwards? Discontinuity and Continuity in the Hungarian Elite between 1988 and 2009 7
- *Polgár, Tamás*: The Movers of Doubt. Factors Influencing Voter Attitudes Related to Deepening European Integration in Scandinavia 27

POLITICAL THEORY

- *Gedeon, Péter*: Market and Democracy: Friends or Foes? 53
- *Kiss, Viktor*: The Logic(s) of Politics. Ernesto Laclau and the Reorganisation of the Critique of Ideology 77

MOVEMENTS AND LEADERS

- *Metz, Rudolf Tamás*: The Leaders' Old-New Instruments. The Function of Political Movements in Democracy 105

DISCUSSION

- *Bretter, Zoltán*: "Crazy Talk, but There Is System in It". Fragmentary Analyses and Understanding Criticisms. Comment on Márton Szabó's Paper Entitled "Discourse Analysis of Public Policy" 131
- *Szűcs, Zoltán Gábor*: Sense and Sensibility. And Sense Again. Comment on Balázs Kiss' Paper 146

BOOK REVIEW

- *Vojtek, Éva*: The Possibility of Renewing Democracy as Reflected in Community Relations. (Ágnes Utasi: In Linkages. Networks of Solidarity and Public Life) 155
- *Kurucz, Ildikó*: A World Cizien's Thoughts on European Integration. Review of Jürgen Habermas: On Europe's Constitution 161

BOOK WATCH. 170

ABSTRACTS 174

SZERZŐINKHEZ

(A PUBLIKÁLÁS FELTÉTELEI)

1. A Politikatudományi Szemle referált folyóirat magyar nyelven beküldött kéziratokat – tanulmányokat és könyvrecenziókat – fogad el.

2. A kéziratok minimális terjedelme tanulmányok esetén 40 000, legfeljebb 50 000 karakter, kivételes esetekben a felső határ 60 000 karakter. Recenziók esetén a terjedelem 15-25 000 karakter lehet.

3. A kéziratokat Word formátumban kérjük a *posze@mtapti.hu* címre elküldeni. A kéziratnak tartalmaznia kell egy magyar és egy angol nyelvű szöveg-összefoglalót, a kulcsszavakat, valamint a szerző titulusát és pontos munkahelyi adatait. A szerző neve a tanulmány felett szerepeljen.

4. Szöveg közbeni kiemelésként dőlt betű alkalmazható; ritkítás, aláhúzás, vastag betű, csupa nagybetű csak egészen kivételes esetben fogadható el.

5. A közvetlen hivatkozásokat a szövegtörzs tartalmazza, ezek ne jegyzetekben szerepeljenek. Minden idézetet, hivatkozást igénylő állítást vagy kifejezést követően zárójelben tüntessék fel a szerző vezetéknévét, az idézett vagy hivatkozott mű publikálásának évszámát és – ha szükséges – az idézett oldalaikat a következő formában: (Arendt, 1992: 25.) vagy (Arendt, 1992: 135–138.).

6. A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák (tehát nem hivatkozásokat). A jegyzetek helyét a tanulmányon belül felső indexben lévő arab számmal jelöljék (így: ¹), a jegyzeteket pedig kérjük a szöveg végén számozott formában elhelyezni. Indokolt esetben lábjegyzet alkalmazható, amelyet – ha csak kis számban fordul elő – a szövegben csillaggal (*) kell jelölni, s az oldal alján kell elhelyezni.

7. Kérjük, hogy a felhasznált irodalom jegyzéke csak a ténylegesen hivatkozott publikációkat tartalmazza. Az explicit módon hivatkozott forrásokon kívül az irodalomjegyzék legfeljebb még 10-15 forrásmegjelölést tartalmazhat.

8. Az irodalomjegyzéket a tanulmány végén közöljük, a következőképpen oldva fel a szöveg közötti utalásokat:

a. Könyveknél:

Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa.

b. Tanulmánykötetben, gyűjteményes kötetben megjelent szövegek esetében:
Mickiewicz, Ellen (2000): „Institutional Incapacity, the Attentive Public, and Media Pluralism in Russia”. In: Richard Gunther and Anthony Mughan (eds.): *Democracy and the Media*. Cambridge University Press.

c. Folyóiratban megjelent tanulmány esetében:

Selck, J. Torsten (2004): „On the Dimensionality of European Union Legislative”. *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 16., No. 2. April, 203–222. pp.

9. A táblázatokat és az ábrákat megfelelően formázva, az eredetüket is feltüntetve a szövegbe építve kérjük.

10. A szerkesztőségbe beérkezett – formailag megfelelő – kéziratokat a szerkesztőség előzetes szűrése után két opponensnek küldjük ki. Az opponensek a szerzők nevének feltüntetése nélkül kapják meg a kéziratokat. A közlés feltétele a két opponens támogató véleménye. Az opponensek által javítandónak értékelt kéziratokat átdolgozásra visszajuttatjuk a szerzőkhöz. A két opponens egybehangzó elutasítása esetén a kéziratot nem publikáljuk.

11. A szerkesztőség a beérkezett kéziratokért honoráriumot nem fizet.

Köszönjük, hogy megfelelően előkészített kézirat beküldésével segítik munkánkat.

Folyóiratunk megvásárolható az alábbi könyvesboltokban, ára 750 forint,
előfizetőknek 650 forint.

Előfizethető a szerkesztőség postacímén (*Budapest, Pf. 694/115*),
valamint a *posze@mtapti.hu* e-mail címen.

Az előfizetés ára egy évre: 2600 forint.

L'HARMATTAN KÖNYVESBOLT, Bp., V., Kossuth Lajos u. 14–16.

PÁRBESZÉD KÖNYVESBOLT, Bp., VIII., Horánszky u. 20.

ELTE TÁTK HALLGATÓI BOLT, Bp., XI., Pázmány Péter sétány 1/a.

ELTE BTK Könyv- és Jegyzetbolt, Bp., V., Múzeum krt. 6–8.

GONDOLAT KÖNYVESHÁZ, Bp., V., Károlyi Mihály u. 16.

ÍRÓK BOLTJA, Bp., VI., Andrássy út 45.

NYITOTT MŰHELY, Bp., XII. kerület Ráth György u. 4.

MTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT, Bp., I., Országház u. 30.

ANTI-KFT., Pécs, Ferencesek utcája 1.

*A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg*

